

Papp Júlia

**Szent István vagy Szkander bég halála
Antonio Bonfini *Rerum Vngaricarum Decadese*
1581-es kiadásában?***

Könyvillusztrációk többszörös felhasználása Sigmund Feyerabend frankfurti nyomdájában

Tanulmányomban a frankfurti könyvkiadó, Sigmund Feyerabend (1528–1590) kiadványainak példáján egy 16. századi illusztráltatási gyakorlatot mutatok be. Szemléletesen világít rá a könyvillusztrációk korabeli – minden bizonnyal anyagi okokra is visszavezethető – többszörös felhasználására, hogy Feyerabend nemcsak egy könyvben használt fel többször, különböző szöveggörnyezetbe helyezve egy-egy illusztrációt, hanem különböző, alkalmanként teljesen eltérő témájú könyveket is ugyanazokkal a képekkel díszített.

Az 1560–1570-es években a Feyerabend-kiadónál megjelent könyvek illusztrációinak nagy részét a rajzolóként és fametszőként is tevékenykedő Jost Amman (1539–1591) készítette.¹ A svájci származású Amman 1561-ben Nürnbergben telepedett le, ahol kezdetben Virgil Solis (1514–1562) műhelyében, segédként dolgozott. A bibliai, történeti képek mellett vadászati, hadászati, főzési, női viseleti stb. ábrázolásokat is készít, kiváló könyvillusztrátor munkáiban kimutatható az 1550-es évek második felében Konstantinápolyban élő, számtalan török tárgyú

* A tanulmány az NKFIH 138702. számú, *Az 1526. évi mohácsi csata 16–19. századi képzőművészeti recepciója* című OTKA pályázata, a Nemzeti Kulturális Alap és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

¹ *The Illustrated Bartsch*, Volumes 20/21 (Part 1, Part 2), *German Masters of the Sixteenth Century*, ed. Jane S. Peters, New York, Abaris Books, 1985; O'DELL, Ilse, *Jost Ammans Buchschmuck-Holzschnitte für Sigmund Feyerabend, Zur Technik der Verwendung von Bild-Holzstöcken in den Drucken von 1563–1599*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1993; *The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700, Jost Amman*, ed. by Giulia Bartrum, Rotterdam, Sound & Vision, 2001–2003, 4/I–4/II, 5/I–5/XI; BHATTACHARYA, Tapan, *Jost Amman = Historisches Lexikon der Schweiz*, Version von 28. 06. 2001. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/019080/2001-06-28/>; SAVIELLO, Alberto, *Imaginationen des Islam, Bildliche Darstellungen des Propheten Mohammed im westeuropäischen Buchdruck bis ins 19. Jahrhundert*, Berlin, München, Boston, 2015, 130. – Feyerabend kiadványának illusztrációjáról ld.: MENDE, Ursula, *Westeuropäische Bildzeugnisse zu Rußland und Polen bis 1700, Ein Beitrag zur historischen Bildkunde*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln, Bamberg, 1968, 12–13.

rajzot készítő Melchior Lorck (Lorichs) (1526/1527–1583 után) műveinek² hatása is.

Az 1570-es években Feyerabend több török témájú könyvet jelentetett meg. A 16. század második felében a német területeken egyre népszerűbbé váló török krónikák nemcsak a fontosabb hadieseményeket mutatták be, hanem a szultánok élettörténetét, az Oszmán Birodalom berendezkedését, társadalmát, vallását, szokásait is. A fiatal korában rabszolgaként Konstantinápolyba került genovai tengerész, Giovanni Antonio Menavino (1492–?) leírását is tartalmazta az a több kiadást (1563, 1565, 1572, 1577) megért, Heinrich Müller által németre fordított, illusztrációk nélküli kiadvány, mely a mohamedán vallást, illetve a birodalom szokásait, mindennapi életét ismertette meg az európai olvasókkal.³ Vasco Díaz Tanco (?–1560) szintén Heinrich Müller által olaszból németre fordított török történetjének 1563-as, illetve 1570-es és 1572-es frankfurti kiadását⁴ még csak a török szultánok mellképei díszítették, míg a krónika 1577-es, Melchior Lorcknak ajánlott kiadásában⁵ már Ammannak a 16. század eleji kiadványok illusztrációinak sematikuságától mentes, számos hitelesnek tűnő keleties, törökös elemet tartalmazó, változatos történeti jelenetével találkozunk. Amman színvonalas fametszetei tették személetesé – többek között – Marin Barleti (Marinus Barletius, Marino Barlezio) (1450 k. – 1512/1513) albán humanista történétíró Szkander bég (1405–1468), azaz Kasztrióta György albán fejedelem életét ismertető munkájának 1577-es német kiadását,⁶ illetve a Philipp Lonicer (1532 k.–1599) által szerkesztett, részben írt és fordított, 1578-ban megjelent háromkötetes

² FISCHER, Erich, BENCARD, Ernst Jonas, RASMUSSEN, Mikael Bøgh, *Melchior Lorck*, 1–5, Copenhagen, 2009–2010.

³ [MENAVINO, Giovanni Antonio], *Das ander Buch, Von dem Machometischen Glauben, Gesetz, und Religion, Leben, Handtierungen, Wandel und wesen...* Frankfurt, Rab, Han, 1563.

⁴ [TANCO, Vasco Diaz et al., MÜLLER, Heinrich], *Türkische Historien, Von der Türcken Ankunfft, Regierung, Königen, vnd...* Frankfurt, 1563; [TANCO, Vasco Diaz, MÜLLER, Heinrich], *Türkische Historien, Oder Warhafftige Beschreibunge aller Türcken ankunfft, Regierung, Königen, vnd Keisern, Kriegen, Schlachten, Victorien, wider Christen vnd Heiden, Von Emptern, Befehls vnd Kriegsleuten der Soldanen, Von der Türcken Religion, Leben, Handel, vnd Wandel, vnd wie man wider den Türcken kriegen sol...* Frankfurt, Feyerabend, 1570. (Újabb kiadása: 1572.)

⁵ [TANCO, Vasco Diaz]: *Türkische Chronica, Warhafftige eigentliche und kurtze Beschreibung der Türcken Ankunfft, Regierung, Königen und Keysern, Kriegen, Schlachten, Victorien und Sigen, wider Christen und Heyden...* Vormals auß Italiänischer Sprach in unser Teutsche verdolmetscht durch... Heinrich Müller, Frankfurt, Feyerabend, 1577. A címoldal utáni lapon: „Dem Edlen, Ehrnvesten und kunstreichen Herrn Melchior Lorichs zu Flenßburg, meinem großgünstigen lieben und vertrauweten Herrn und Freund.” Vö.: KUNZE, Horst, *Geschichte der Buchillustration in Deutschland, Das 16. und 17. Jahrhundert*, I–II, Frankfurt, Leipzig, Insel Verlag, 1993, 473; FISCHER 2009–2010, i. m. 1, 130–131; SMITH, Charlotte Colding, *Images of Islam, 1453–1600, Turks in Germany and Central Europe*, London, New York, Routledge, 2014, 153.

⁶ [BARLETIUS, Marinus], *Scanderbeg, Warhafftige... Beschreibung aller... Ritterlichen Schlachten... so... Georg Castriot... gethan...* Frankfurt, Feyerabend, 1577.

*Chronica Turcicát*⁷ is. Ez utóbbi első kötete a törökök eredetét, történetét, vallását, szokásait, hadi erejét stb. ismertető írásokból állt össze. Különböző szerzők munkáit tette közzé a második kötet is, köztük például a lengyel királyi udvarban diplomataként szolgáló, két ízben Mátyás király (1443–1490) udvarában is megforduló Callimachus Experiens (eredeti nevén Filippo Buonaccorsi) (1437–1496) 83 oldalas leírását az 1444-ben bekövetkezett várnai csatáról, melyben a fiatal I. (Jagelló) Ulászló (1424–1444) magyar király is életét veszítette.⁸ Az itáliai humanista költő és történétíró fő műve, a *Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi* nyomtatásban először 1519-ben Augsburgban jelent meg. Elképzelhető, hogy Lonicer válogatásában – a második kötet számos korábban megjelent írást (köztük például Melchior Soiter *De bello Pannonico* című, 1538-as, illetve Johann Martin Stellának az 1543–44. évi magyarországi eseményekről beszámoló munkáját)⁹ tartalmazott – szempont volt a közölt művek elérhetősége, de az sem zárható ki, hogy a várnai csatáról szóló hosszú leírást azért válogatta be a források közé, mert a korszak történet szemléletében ez az ütközet kiemelkedő jelentőséggel bírt. Talán kiemelkedőbbel, mint az 1526. évi mohácsi csata: az első kötet a török szultánok életét bemutató részében, I. Szulejmán (1494–1566) uralkodásának leírásában a magyarországi hadjárat ismertetésekor találunk ugyan egy rövid leírást a mohácsi csatáról és II. Lajos (1506–1526) haláláról, önálló írás, illetve a témához kapcsolódó kép azonban nem szerepelt benne.¹⁰ Bár az újabb kutatás megkérdőjelezi, hogy a szemtanú, Brodarics István (1471 k.–1539) leírása

⁷ [LONICER, Philipp], *Chronicorum Turcicorum, In quibus Turcorum origo, principes, imperatores, bella, praelia, caedes, victoriae, rei que militaris ratio...* Tomus primus, Frankfurt, Feyerabend, 1578; [LONICER, Philipp], *Chronicorum Turcicorum, In quibus diversorum regnorum, urbium, insularum, vastationes et occupationes a divesis autoribus exponuntur...* Tomus secundus, Frankfurt, Feyerabend, 1578; [LONICER, Philipp], *Chronicorum Turcicorum, In quibus vita, indoles, et adversus turcas res gestae Georgii Castrioti, Epirotarum Principis... Libris XIII describuntur a Marino Barletio, Scodrensi sacerdote, Tomus tertius...* Frankfurt, Feyerabend, 1578. Vö.: KUNZE 1993, i. m. 473; *Történelem – kép, Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról*, szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 289–290.

⁸ P. Callimachi EXPERIENTIS de *Vladislao Rege sive Clade Varnensi*. Lib. I. = LONICER 1578, i. m. II, 1–83. „A király halálával terhelt csatavesztéseket minden nép nemzeti sorstragédiaként élte meg... Mohács nemcsak a pusztulás rendkívüli mértéke miatt vált szimbólummá, hanem azért is, mert felidézte és felerősítette a török elleni vesztes csaták – Rigómező (1389), Nikápoly (1396), de különösen a várnai ütközet (1444) – régóta jelképpé, irodalmi toposszá emelt emlékét.” Ács Pál, *Apocalypsis cum figuris, A régi magyar irodalom történetképe* = MIKÓ, SINKÓ szerk. 2000, i. m. 58.

⁹ Ioannis Martini STELLAE L. L. Doct. *De Turcarum in regno Hungariae anni MDXLIII & XLIII successibus, ad fratres Giulium & Michaelem Martinum Stellam, Epistola* = LONICER 1578, II, 226–246. Az először 1544-ben Antwerpenben megjelent munkáról ld. legújabbban: MEHNERT, Gottfried, *Der Türk ist der Lutherischen Glück... Die Reformation in Südosteuropa, Luther – der Papst – der Kaiser – der Sultan*, Berlin, 2019, 151–152.

¹⁰ LONICER 1578, i. m. I, 36v–37v. „A törökök történelmét, vallását, szokásait és az ellenük vívott harcok történetét összefoglaló munkákat” tartalmazó, a bőséges illusztrációs anyaga miatt is rendkívül népszerű kiadványról ld.: MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. 289–290.

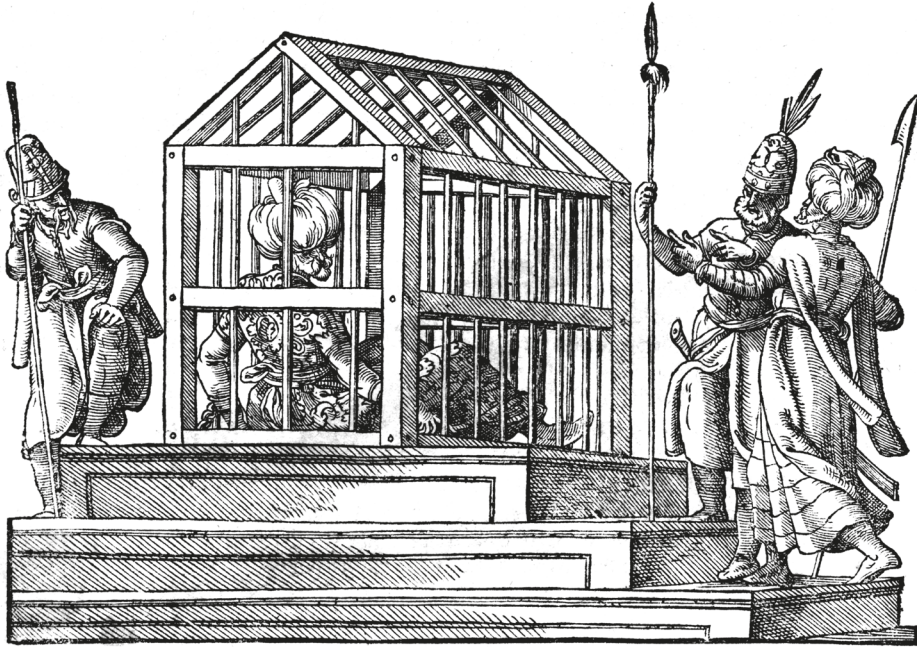
a mohácsi csatáról megjelent-e egyáltalán Zsámboky János (1531–1584) 1568-as kiadása előtt nyomtatásban,¹¹ Lonicer ezt is ismerhette. A várnai csata ismertetésében közölt, a kiadvány többi fametszetéhez hasonlóan Jost Amman rajzai nyomán készült illusztrációk egy részét ugyan Lonicer a kiadványban többször felhasználta, a tény, hogy a szövegben tíz (néha ismétlődő) képet, köztük több csatajelenetet helyezett el, az 1444. évi esemény korabeli jelentőségét mutatja. A *Chronica Turca* harmadik kötete a Szkander bég életét bemutató könyv eredeti, latin nyelvű változatát, illetve Barleti *De expugnatione Scodrensi* című, a szerző szülővárosa, Shkodra 1479. évi török elfoglalását bemutató munkáját tartalmazta.

Vasco Díaz Tanco és Lonicer krónikája hasonló szerkesztési elveket követett: mindkettő elején a törökök eredetéről olvashatunk, majd az oszmán uralkodócsalád genealógiája és története következik, főleg I. Szelim (1470–1520) és fia, I. Szulejmán katonai hódításai. Az oszmánok és keresztények közötti konfliktus kapcsán nemcsak a háborúkra, hanem a vallási különbözőségekre is kitérnek. Bár a kiadványok ismertetik a konstantinápolyi udvart és a birodalom életét, vallását, szokásait is, az illusztrációk többsége csatákat, hódításokat, vagyis az oszmánok katonai erejét mutatta be.¹² Találunk képeket bennük a korábbi török uralkodók és ellenségeik történetéről is: Amman egyik, Vasco Díaz Tanco 1577-es kiadványában található illusztrációján a Tamerlane (Timur Lenk) (1436–1405) által vasketrecbe zárt I. Bajazid (1354–1403) szultánt látjuk.¹³ (*I. ábra*) A szultán az 1402. évi ankarai csatában valóban Timur Lenk fogságába esett, s ott is halt meg, vasketrecbe zárása azonban csak mondai elem. A hátborzongató, vadromantikus motívum mindenesetre olyan népszerű volt, hogy még Johann Nepomuk Geiger (1805–1880) 19. századi illusztrációján is láthatjuk.

¹¹ BRODERICUS, Stephanus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*, Cracoviae, apud Hieronymum Vietorem, Die XVIII. Mensis Aprilis, Anno Domini MDXXVII, RMK III, 270. Még az 1527-es megjelenés elfogadásával ld.: KASZA Péter, „Mert látom, hogy [...] néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...”, *Megjegyzések Brodarics István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 111(2007), 4–5, 323–342; *Brodarics-émlékkönyv, Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után, Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz, 1527. március 18. Dévény*, összeáll. Kasza Péter, Pálffy Géza, Bp., 2011. Az 1527-es megjelenés megkérdőjelezésével: KASZA Péter, *Egy elveszett kiadás nyomában, Brodarics István Históriajának első kiadásáról, Clio inter arma, Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Tóth Gergely, Bp., 2015 (Magyar történelmi emlékek, Értekezések), 39–64.

¹² SMITH 2014, i. m. 153–157.

¹³ Tanco 1577, i. m. 9v; Lonicer 1578, i. m. I, 12v. Vö.: BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 225; SMITH 2014, i. m. 157.

1. ábra. Könyvillusztráció, [TANCO, Vasco Diaz], Türkische Chronica...,
Frankfurt, Feyerabend, 1577, 9v

A török krónikákban szereplő képek egy részével ugyanakkor – s nem csak török témájúakkal – már Feyerabend korábbi kiadványaiban is találkozunk. Az 1566-os *Thurnierbuchban*¹⁴ látható fametszet például, mely egy török követség ünnepélyes fogadását ábrázolja a császári udvarban (*Wie Keiser Heinrich der erst Bottschaft außschickt / und sich wider die ungläubigen rüst*),¹⁵ szerepel majd

¹⁴ [RÜXNER, Georg], *Thurnier Buch, Von Anfang, Vrsachen, Vrsprung vnd Herkommen der Thurnier im Heyligen Römischen Reich Teutscher Nation, wie viel öffentlicher Landthurnier von Keyser Heinrich dem Ersten dieses Namens an biss auff den jetztregierenden Keyser Maximilian den Andern... vnd in welchen Stetten die alle gehalten... Alles jetzunder von neuwem zusammen getragen, mit schönen neuwen Figuren, sonderlich auch der adelischen Wappen, auffß schönest zugericht*, Frankfurt, Feyerabend, 1566; [FRANCOLIN, Hans von], *Thurnier Buch, Warhafftige Beschreibunge aller kurzweil und Ritterspil, so der durchleuchtigst, Großmechtigst Fürst und Herr, Herr Maximilian... dem Allerdurchleuchtigsten... Herrn Ferdinand, erwählten Römischen Keyser... zu gehorsamsten wolgefallen, und zu frölicher ankunfft deß Hochgebornen Fürsten und Herrn, Herrn Albrecht Herzogen in Beyern... bey und in der weitberümpften Statt Wien, zu Rossz und Fuß, auff Wasser und Land, mit sonderer verwunderung und frolockung lassen halten*, Frankfurt, Feyerabend, 1566.

¹⁵ RÜXNER 1566, i. m. III. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. 362, 371, 378; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 47. A könyvhöz vö.: SMITH 2014, i. m. 154.

– többek között – a latin nyelvű török krónikának a várnai csatáról,¹⁶ illetve Szkander bég életéről készült leírásában,¹⁷ ez utóbbiban azonban már *Legatio Ottomani ad inducias ab Hungaris in decennium petendas, quibus etiam Mysiam sine bello offert* képaláírással. Az 1566-os kiadvány lovagi tornát ábrázoló jelenete (2. ábra) (*Underricht deß Thurniersgezeugk*) Lonicer krónikájában találékony módon a *Paulus vincit Barbarum in duello* téma illusztrációjaként szerepel.¹⁸ Leonhard Fronsperger (1520 k.–1575) számos későbbi kiadást megért, korának hadászati elméleteit és technológiáját átfogóan ismertető, a katonai képzésben is fontos szerepet játszó, Feyerabend által 1573-ban megjelentetett munkájában is találkozunk olyan török témájú képekkel, köztük csatajelenettel, melyek felbukkannak majd a krónikákban.¹⁹

Feyerabend 1566-ban egybekötve, de újrakezdett oldalszámozással jelentette meg Georg Ruxner (mint a könyv bevezetőjében olvashatjuk: „Hierusalem Eraldo und kündiger der Wappen”), illetve Hans (Johann) von Francolin (1520 k.–1580 után)²⁰ lovagi tornával foglalkozó könyvét, a *Thurnierbuchot*.²¹ Ruxner könyve először 1530-ban látott napvilágot,²² majd 1532-ben és 1533-ban újra

¹⁶ LONICER 1578, i. m. II, 5, 47, 59.

¹⁷ LONICER 1578, i. m. III, 213r. Ld. még: 192r, 221r.

¹⁸ RUXNER 1566, i. m. XXIr; LONICER, AMMAN, 1572, IIII. kép; BARLETIUS 1577, i. m. 122v; LONICER 1578, i. m. III, 59r. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 348; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 52.

¹⁹ FRONSPERGER, Leonhard, *Kriegßbuch, Ander Theyl...*, Frankfurt, Feyerabend, 1573, XVr, LXXIIIr, LXXVr; FRONSPERGER, Leonhard, *Kriegßbuch, Dritter Theyl...*, Frankfurt, Feyerabend, 1573, CXXXVv, CXXXIXr, CXLr, CLXXXIIr, CLXXXIXv, CXCIr stb. A könyv több mint 20 illusztrációját Amman készítette. Vö.: O'DELL 1993, i. m. 23.

²⁰ WINKLER, Gerhard, *Das Turnierbuch Hans Francolins = Wissenschaftliche Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesmuseum*, 1(1980), 105–120; GULYÁS, Borbála, *The Fight against the Ottomans in Hungary and the Court Festivals of the Habsburgs in the Sixteenth Century = Identity and Culture in Ottoman Hungary*, eds. Fodor, Pál, Ács, Pál, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2020 (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker, Band 24), 288–292; GULYÁS, Borbála, *Festivities celebrating the coronations of the Habsburgs Maximilian and Rudolf as king of Hungary in Pozsony/Bratislava, 1563 and 1572 = Eagles Looking East and West, Dynasty, Ritual and Representation in Habsburg Hungary and Spain*, Turnhout, Brepols Publishers, 2021 (Habsburg Worlds, Volume 4), 82.

²¹ RUXNER 1566, i. m.; FRANCOLIN 1566, i. m. 1578-ban, illetve 1579-ben – mindkét könyv – ismét megjelent: [RUXNER, Georg], *Thurnierbuch / Das ist: Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung von Anfang / Ursachen / Ursprung und Herkommen / der Thurnier...*, Frankfurt, Feyerabend, 1578; [RUXNER, Georg], *Thurnierbuch / Das ist: Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung von Anfang / Ursachen / Ursprung und Herkommen / der Thurnier...*, Frankfurt, Feyerabend, 1579; [FRANCOLIN, Hans von], *Thurnierbuch, Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung aller Kurtzweil vnd Ritterspiel so der... Fürst vnd Herr... Maximilian... bey vnd in... Wien... lassen halten...*, Frankfurt, 1578; [FRANCOLIN, Hans von], *Thurnierbuch, Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung aller Kurtzweil vnd Ritterspiel so der... Fürst vnd Herr... Maximilian... bey vnd in... Wien... lassen halten...*, Frankfurt, 1579 (impresszumban 1578).

²² [RUXNER, Georg], *Anfang, vrsprung, vnnnd herkom[m]en des Thurnirs in Teutscher nation, Wieuill Thurnier biß vff den letsten zu Worms, auch wie, vnd an welchen ortten die gehalten...*, Siemern, Rodler, 1530.

2. ábra. Könyvillusztáció, [RÜXNER, Georg], Thurnier Buch, Von Anfang, Ursachen, Vrsprung vnd Herkommen der Thurnier..., Frankfurt, Feyerabend, 1566, XXIr

kiadták. Francolin, akit 1560-ban a bécsi udvar magyar királyi heroldjának neveztek ki, egy évvel később latin és német nyelven jelentette meg fametszetekkel és rézkarcokkal illusztrált könyvét.²³ Ebben az I. Ferdinánd (1503–1564) és veje, V. Albert (1528–1579) bajor választófejedelem, illetve a felesége tiszteletére 1560. május 24. és június 24. között rendezett nagyszabású bécsi ünneppsorozatról – köztük a lovagi tornákról – közölt részletes beszámolót. Bár mind Rükner, mind Francolin kiadványában voltak illusztrációk, Feyerabend Amman által készített új képekkel díszítette az 1566-os kiadást. Az új fametszetek némelyikén ugyanakkor a részletek kisebb-nagyobb megváltoztatása ellenére egyértelműen ráismerhetünk a Francolin 1561-es könyveiben megjelent, utólag beillesztett, nagy méretű (381×497 mm) illusztrációk többségére. A különböző mesterek által

²³ FRANCOLIN, Hans von, *Rervm praeclare gestarvm, intra, et extra moenia munitissimae ciuitatis Viennensis... explicatio*, Viennae, Raphael Hofhalter [1561]; *Thurnier Buech Warhafftiger Ritterlicher Thate[n]*, so in dem Monat Junij des vergangnen LX. Jars in vnd ausserhalb der Statt Wienn zu Roß vnd zu Fueß / auff Wasser vnd Lannd gehalten worden / mit schönen figuren contrafect... / durch Hannsen von FRANCOLIN Burgunder... beschriben, Wien, Raphael Hofhalter, [1561]. Vö.: BÁNFI Szilvia, *A sokszorosított grafika szerepe Raphael Hoffhalter tipográfus tevékenységében = Művészettörténeti Értesítő*, 68(2019), 1–2, 7, 9, 11, 14; GULYÁS 2020, i. m. 287–291.

készített rézkarcok²⁴ az udvari ünnepeket (bál, ünnepi vacsora), illetve a gyalogos, lovas és vízi (3. ábra) tornajátékokat mutatták be.

3. ábra. Könyvillusztáció, Thurnier Buech Warhafftiger Ritterlicher Thate[n]... / durch Hanssen von FRANCOLIN Burgunder... beschriben, Wien, Raphael Hofhalter, [1561?], LXXVIv utáni kép

A hét rézkarc közül hat tükörfordított kompozíciójával találkozunk az 1566-os frankfurti kiadvány, illetve a későbbi kiadások fametszetein, mind a Rűxner, mind a Francolin által írt részben.²⁵ (4. ábra) Feyerabend 1566-os kiadványában

²⁴ Felsorolásukat ld.: BÀNFI 2019, i. m. 10–11.

²⁵ FRANCOLIN i. m. 1561 (*Thurnier Buech*) XXIIIv utáni kép = RÜXNER 1566, i. m. LXIV; FRANCOLIN 1566, i. m. IIIr, VIv, VIIIv, LXXIIIv; FRANCOLIN 1578, i. m. IIIr, VIv, VIIIv, LXXIIIv; FRANCOLIN 1579, i. m. IIIr, VIv, VIIIv, LXXIIIv; RÜXNER 1579, i. m. LIXv; FRANCOLIN i. m. 1561 (*Thurnier Buech*), XXVv utáni kép = RÜXNER 1566, i. m. XLIIr, CIXv, CCVIr; FRANCOLIN 1566, i. m. VIr, XIXr, XXXVIv, LVIIv, LXXXv; FRANCOLIN 1578, i. m. VIr, XXXVIv, LVIIv, LXXXv; FRANCOLIN 1579, i. m. VIr, XXXVIv, LVIIv, LXXXv; RÜXNER 1579, i. m. XLIV, CVIIr, CXCIXr; FRANCOLIN i. m. 1561 (*Thurnier Buech*) XXXIV utáni kép = RÜXNER 1566, i. m. XXIXv, XXXVIv, XLVIIv, LIr, LVIIv stb. FRANCOLIN 1566, i. m. XIXv, XXIv; FRANCOLIN 1578, i. m. XIXv, XXIv; FRANCOLIN 1579, i. m. XIXv, XXIv, RÜXNER 1579, i. m. XXIXv, XXXVIr, XLVIv, LIr, LVIr, LXIV, LXXXVIIIv, XCVIIIv, CVIIIr; FRANCOLIN i. m. 1561 (*Thurnier Buech*) XXXVIIv utáni kép = RÜXNER 1566, i. m. XXVIIv, LVv, CCVIIr; Francolin 1566, i. m. XIr, XXIIIv, XXVv, LXIXr;

4. ábra. Könyvillusztráció, [FRANCOLIN, Hans von], Thurnier Buch, Warhafftige Beschreibunge aller kurzweil und Ritterspil..., Frankfurt, Feyerabend, 1566, IIr

– ezen belül Francolin könyvében – megjelenik annak a fametszetnek a változata is, amelyik az 1560-as bécsi ünnepeken a gyalogságot vezető ifjú Heinrich von Plauen (1536–1572) meissenai őrgrófot ábrázolta. A képmás az 1561-es kiadásokban két variációban szerepel: a német kiadás Hans Sebald Lautensack (1520 k.–1565 k.) által szignált fametszetén a zászlót vivő őrgrófot egyedül, míg a latin nyelvűben jóval kisebb méretben ábrázolt fegyverhordozójával együtt látjuk. (5. ábra) Feyerabend 1566-os kiadványa számára ez utóbbit metszették újra.²⁶ (6. ábra) Az 1561-es Francolin-könyvből „áttemelt” képek némelyikét Feyerabend később teljesen eltérő témájú könyvek díszítésére is felhasználta. Az 1560-as bécsi események ünnepi udvari vacsoráját ábrázoló rézkarc nyomán

FRANCOLIN 1578, i. m. XIr, XXIIIv, XXVv, LXIXr; FRANCOLIN 1579, i. m. XIr, XXIIIv, XXVv, LXIXr; RÜXNER 1579, i. m. XXVIIv, LIIIr, CCr; FRANCOLIN i. m. 1561 (*Thurnier Buech*) LXXVIv utáni kép = FRANCOLIN 1566, i. m. XVIIr, LXXIVv, XXIXv, XXXVIIIr, LXXIIIv, LXXVIv; FRANCOLIN 1578, i. m. XVIIr, XXIXv, XXXVIIIr, LXXIIIv, LXXVIv; FRANCOLIN 1579, i. m. XVIIr, XXIXv, XXXVIIIr, LXXIIIv, LXXVIv; FRANCOLIN 1566, i. m. LIXv, LXXVv; FRANCOLIN 1578, i. m. IIr, LIXv, LXXVv; FRANCOLIN 1579, i. m. IIr, LIXv, LXXVv. Vö.: WINKLER 1980, i. m. 119–120; S. PETERS 1985, i. m. II, 790, 802; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 56, 57, 58, 60, 62.

²⁶ FRANCOLIN 1561, i. m. (*Thurnier Buech*) XIIIv, FRANCOLIN 1561, i. m. (*Rervm*) XIV = FRANCOLIN 1566, i. m. IXr; FRANCOLIN 1578, i. m. IXr; FRANCOLIN 1579, i. m. IXr. Vö.: BÁNFI 2019, i. m. 9–10. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 61.

5. ábra. Könyvillusztráció, FRANCOLIN, Hans von, Rervm praeclare gestarvm, intra, et extra moenia mvnitissimae ciuitatis Viennensis... explicatio, Viennae, Raphael Hofhalter [1561?], Xlv

készített fametszettel például egy 1581-ben megjelent szakácskönyvben kétszer is találkozunk, fejedelmi bankettek illusztrációjaként.²⁷

Feyerabend 1576-ban, majd 1579-ben – számos korábbi európai kiadás után – német nyelven megjelentette Siegmund von Herbersteinnak (1486–1566), négy Habsburg-császár diplomatájának már a saját korában is óriási népszerűsége és ismertsége szert tett, Oroszország első ismertetéseként számontartott útleírását.²⁸ Ebben szintén felfedezhetők a Fronsperger könyvében, illetve a későbbi török krónikákban szereplő képek.²⁹ Bár egy 1999-es osztrák könyv közülük két jelene tet Herbersteinnak Szulejmán szultánnál, illetve III. Vaszilijnál (1479–1533) tett látogatása ábrázolásaként (ezen a képen egy díszes sátorban ülő, előkelő törököt, mellette egy fegyveres janicsárt, előttük pedig audienciára érkező török urakat látunk)³⁰ (7. ábra) határozza meg,³¹ az illusztrációk valójában függetlenek a szövegtől, hiszen az útleírás megjelenése előtt már Fronsperger könyvében, majd a török krónikákban és más kiadványban is találkozunk velük.³² Feltehetően egy szultáni audienciát ábrázol az az illusztráció is, amely mind az 1576-os oroszországi útleírásban, mind a török krónikákban megjelenik.³³ A tatárok, illetve a törökök leírását Herberstein útleírásában egy olyan fametszet tette szemléletessé, mely egy előkelő törököt, s egy mögötte álló janicsárt ábrázol, s melyet már

²⁷ [Ein] *new Kochbuch*..., Frankfurt, Feyerabend, 1581, 7r, 11r.

²⁸ [HERBERSTEIN, Siegmund von], *Die Moscouitische Chronica, Das ist Ein gründliche Beschreibung oder Historia / deß mechtigen vnd gewaltigen Großfürsten in der Moscauw*..., Frankfurt, Feyerabend, 1576. Utánnomás: Frankfurt, 1579. Legújabbán ld. részletes irodalommal: PAPP Júlia, *Siegmund von Herberstein kiadványainak magyar vonatkozású illusztrációi = Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 1–38.

²⁹ Vö.: PAPP 2021, i. m. 36–37. – több példával.

³⁰ HERBERSTEIN 1576, i. m. 51r, 123v.

³¹ SENFT, Hilde und Willi, *Aufbruch ins Unbekannte. 50 österreichische Forscher und Entdecker von Herberstein bis Harrer*, Graz, L. Stocker, 1999, 17, *Herberstein vor Sultan Süleyman II. „dem Prächtigen“* képaláírással; SENFT 1999, i. m. 19, *Empfang bei Großfürst Johannes Basilius in Moskau* képaláírással.

³² Vö.: PAPP 2021, i. m. 38. 132. j. Ld. még: BARLETIUS 1577, i. m. 5v; [ÁLVARES, Francisco], *General Chronicon/ Das ist: Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung/ vieler namhaffter/ vnd zum theil biß daher vnbekannter Landschafften*, Frankfurt, Feyerabend, 1576, 109v, 168v; [ÁLVARES, Francisco, CORSALI, Andrea], *General Chronica/ Das ist: Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung/ vieler namhaffter/ vnd zum theil biß daher vnbekannter Landschafften/ Erstlich deß Großmechtigen vnd gewaltigen Herrn Priester Johan[n]s/ Königs in Morenlandt/ Königreichen vnd Herrschafften/ auch derselbigen beyde Geistliche vnd Weltliche Regiment*, Frankfurt, Feyerabend, 1581, 13v, 119r.

³³ HERBERSTEIN 1576, i. m. 105r; LONICER 1578, i. m. I, 1r; LONICER 1578, i. m. II, 2; LONICER 1578, i. m. III, 19r, 127r, 167v stb.

Fronsperger 1573-as munkájában is megtalálunk.³⁴ Mindkét kiadványban szerepel több, a törökök és keresztények harcát ábrázoló csatajelenet is.³⁵

A Feyerabend kiadásában megjelent török krónikák (különösen Lonicer könyvének harmadik kötete) illusztrációs anyagát sajátos eklektikusság jellemzi: a keleties, török témák és motívumok mellett számos képen antik ruhájú, fegyverzetű embereket, illetve ókori harci elefántos, harci szekeres csatajeleneteket látunk. A jelenség okát abban kereshetjük, hogy a kiadó Titus Livius (Kr. e. 59–17) és Lucius Annaeus Florus (74 k.–147 után) római történetírók 1568-ban szintén általa megjelentetett, a rómaiak történetét a város alapításától (*ab urbe condita*) bemutató, gazdagon illusztrált, német nyelvű munkájából³⁶ is tett közzé bennük fametszeteket.

Illusztrációkkal már Titus Livius munkájának 1505-ös, Johann Schöffner mainzi nyomdájában, Bernhard Schöffnerlin (1436 k.–1501) és Iuone Wittich von Gamelburg fordításában megjelenő, német nyelvű kiadásában³⁷ is találkozunk. Bár a kiadványban található 236 fametszetes illusztráció az elbeszélte történet eseményeit mutatta be – látjuk a kosárban a Tiberisbe tett Romulust és Remust, egy másik jeleneten, ahogy a gyermekeket később felnevelő házaspár magához veszi őket (mellettük áll a farkas), Remus Romulus általi megölését, a szabin nők elrablását stb. – a jelenetek 15. század végi környezetben játszódnak (épületek, szereplők ruházata stb.). A 15. század végén, a 16. század elején a könyvkiadók még nem fordítottak különösebb figyelmet arra, hogy történeti kiadványaikat a bemutatott korszak viseletét, fegyverzetét, épületeit valamennyire is korhűen ábrázoló illusztrációkkal díszítsék: a képeken az olvasók többnyire saját koruk különöségeivel találkoztak.

Az ókori történeti munkának később is jelentek meg európai kiadásai, s az 1560-as években Sigmund Feyerabend is tervbe vette, hogy Jost Amman illusztrációival egy új Livius-kiadást készít. A 16. század második felében már egyre többen igyekeztek hitelesnek tűnő illusztrációkat megjelentetni kiadott történeti munkáikban. Feyerabend Titus Livius római történetéhez például nemcsak egyes konkrét jeleneteket ábrázoló képeket készíttetett, hanem arra is törekedett, hogy a fametszeteken megelevenedjen az ókori világ, fegyvereivel, épületeivel, ruháival, harci szekereivel, Hannibál elefántjaival együtt. Az 1568-ban megjelent kötet

³⁴ HERBERSTEIN 1576, i. m. 75v, 88r; FRONSPERGER 1573. i. m. III, CXXXIXv; CCCXXIIIr; ÁLVARES, CORSALI 1581, i. m. 13v. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 269.

³⁵ FRONSPERGER 1573, i. m. III, CXXXIXr, CXLr; HERBERSTEIN 1576, i. m. 83r, 120r, illetve FRONSPERGER 1573. i. m. III, CXLv; HERBERSTEIN 1576, i. m. 79v.

³⁶ [LIVIVS, Titus], *Titus Liuius, Vnd Lucius Florus, Von Ankunfft vnd Vrsprung deß Römischen Reichs, der alten Römer herkommen, Sitten, Weyßheit... Auch von allerley Händeln vnd Geschichten, so sich in Fried vnd Krieg, zu Rom, in Italia, vnd bey andern Nationen... fast innerhalb acht hundert jaren... biß auff der ersten Römischen Keyser Regierung, verlossen vnd zugetragen... Durch Zachariam Müntzer, Mit schönen Figuren geziert, deßgleichen vorhin im Druck nie außgangen*, Frankfurt, Feyerabend, 1568. Vö.: KUNZE 1993, i. m. 263.

³⁷ SCHÖFFERLIN, Bernhard, Iuone Wittich von Gamelburg, *Römische Historie vß Tito Liuiio gezogen*, Mentz, 1505. Vö.: KUNZE 1993, i. m. 263.

6. ábra. Könyvillusztráció,
[FRANCOLIN, Hans von], Thurnier Buch, Warhafftige Beschreibunge aller kurzweil und
Ritterspil..., Frankfurt, Feyerabend, 1566, IXr

képei már antikizálók voltak, azaz sokkal „korhűbbek”, „hitelesebbek”, mint az 1505-ös kiadáséi. Az ilyenfajta hitelességre törekvéssel egyébként az európai könyvkiadásban már korábban is találkozunk: a fiatal korban fogolyként Drinápolyba került Georgius de Hungaria (1422 k.–1502), azaz Magyarországi György törökországi élményeit bemutató, Sebastian Franck által latinból németre fordított, 1530-as kiadványban például már hitelesnek tűnő törökábrázolások szerepelnek.³⁸

7. ábra. Könyvillusztráció, HERBERSTEIN, Siegmund, Die Moscouitische Chronica, Das ist Ein gründtliche beschreibung oder Historia / deß mechtigen vnd gewaltigen Großfürsten in der Moscauw..., Frankfurt, Feyerabend, 1576, 123v

Feyerabend ugyanakkor nem volt teljesen következetes a hitelesség kérdésében. Az 1568-as Livius-kötet címében öntudatosan hirdeti ugyan, hogy az illusztrációk itt kerültek először közlésre (*Mit schönen Figuren geziert, deßgleichen vorhin im Druck nie außgangen*), néhány képpel már korábbi kiadványaiban is találkozunk. A Romulust és Remust szoptató farkas ábrázolása például már Caius Plinius Secundus (Kr. u. 23/24 – Kr. u. 79) 1565-ben szintén Feyerabend által kiadott munkájának farkasokról szóló fejezetében megtalálható,³⁹ s ugyanennek a kötetnek az Augustus császárról szóló részéből vehetett át a kiadó egy tengeri

³⁸ [HUNGARIA, Georgius de], *Cronica, Abconterfayung und entwerffung der Türckey*, Augsburg, Heinrich Steiner, 1530.

³⁹ [PLINIUS, Caius Secundus], *Caij Plinij Secundi... Bücher und schrifftten von der Natur, art und eigenschaft der Creaturen oder Geschöpfe Gottes... aus dem Latein verteutsch durch Johan-*

jelenetet is.⁴⁰ Számos fametszettel – köztük a Lucius Quinctius Cincinnatushoz (Kr. e. 519 – Kr. e. 430) kapcsolódó jelenettel – az 1566-os *Thurnierbuch*-ban is találkozunk.⁴¹ (8. ábra) Többször szerepel az 1568-as Livius-kötetben a *Thurnierbuch* korábban említett, követfogadást ábrázoló képe is.⁴²

A frankfurti kiadó 1568-ban latin nyelven is megjelentette Livius ókori történeti munkáját. Mint az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött, színezett fametszetekkel díszített példányból kitűnik, a két kötet illusztrációs anyaga nagyjából, de nem teljesen, megegyezik.⁴³ Philipp Lonicer 1572-ben önálló, latin nyelvű kötetben adta ki – Sigmund Feyerabendnek ajánlva – a Livius-kötet képanyagát, nyolcsoros versekkel magyarázva az illusztrációkon látottakat.⁴⁴ Egyes jelenetekkel – eltérő magyarázatokkal – a Livius-kötetekhez hasonlóan itt is többször találkozunk, némelyik fametszet pedig csak az albumban szerepel. Az illusztrációk 1573-ban német nyelvű magyarázó versekkel újból megjelentek.⁴⁵

Liviusnak az ókori Róma történetét ismertető munkáját 1574-ben, illetve 1575-ben Strassburgban Theodosius Rihel is megjelentette, különböző mintájú díszes keretekbe helyezett új, Ammanéihoz hasonlóan antikizáló jellegű fametszetes illusztrációkat készíttetve hozzá Tobias Stimmerrel (1539–1584). A 131 kép egy része itt is többször szerepelt a kötetben.⁴⁶ A Livius-kötetben található képekhez hasonló, díszes kereteket látunk azokon a fametszeteken is, melyeken Stimmer Paolo Giovio (1483–1552) nocerai püspök híres férfiakat ábrázoló,

nem Heyden... Frankfurt, Feyerabend, 1565, 136. Vö.: LIVIUS 1568, i. m. Das I. Buch, 11. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 347; BARTRUM 2002, i. m. 5/I, 241,

⁴⁰ PLINIUS 1565, i. m. 61. Vö.: LIVIUS 1568, i. m. Das XIX. Buch, 7; Das XXX. Buch, 57, Das XXXII. Buch, 26 stb.

⁴¹ RÜXNER 1566, i. m. Vv; LIVIUS 1568, Das VII. Buch, 49; LONICER, Philipp, AMMAN, Jost, *Icones Livianae, Praecipvas Romanorum Historias Magno Artificio Ad Vivvm Expressas oculis repraesentantes...* 1572. [Impressvm Francofvrti Ad Moenvm... 1573]. XXI. kép. Vö.: Peters 1985, 357; BARTRUM 2002, i. m. 5/I, 48.

⁴² RÜXNER 1566, i. m. IIr, XVIv; LIVIUS 1568, i. m. Das XXX. Buch, 72. (Asdrubal Hebus strafft den Annibal / daß er in gemeiner bekümmernuß lacht), Das XXXI. Buch, 13. (Ptolemet Botschaft) stb.; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXXII. kép, XLIX. kép, LXIII. kép.

⁴³ [LIVIUS, Titus], *Titi Livii Patavini, Romanæ Historiæ Principis, Libri Omnes, Qvotqvot Ad Nostram Ætatem Pervenervnt...*, Frankfurt, Feyerabend, 1568. (Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Jelzet: 53.P.15).

⁴⁴ LONICER, AMMAN 1572, i. m. Vö.: HARJES, Imke, *Figurenbände der Renaissance, Entwicklung und Rezeption einer Buchgattung (1533–1600)*, Weimar, Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 2008, 59.

⁴⁵ *Neuwe Liuische Figuren, darinnen die gantze Römische Historien künstlich begriffen und angezeigt...* Geordnet und gestellt durch... Johan BOCKSPERGERN..., Frankfurt, Feyerabend, 1573. Vö.: HARJES 2008, i. m. 59.

⁴⁶ [LIVIUS, Titus], *Titus Livius, Vnd Lucius Florus, Von Ankunfft unnd Ursprung des Römischen Reichs...*, Straßburg, 1574. Vö.: BENDEL, Max, *Tobias Stimmer*, Zürich, Berlin, 1940, 86–89; *Spätrenaissance am Oberrhein*, Ausstellung im Kunstmuseum, Basel, 1984, 57. tétel, 175–176. Vö.: KUNZE 1993, i. m. 263.

részben érmek és medaillonok alapján készült festményeket őrző, nevezetes comói arcképgyűjteményének darabjait örökítette meg.⁴⁷

**Der Römische Keyser rüstet sich sampt seinen zweyen
Söhnen/vnd mit seinem eignen Volck.**

8. ábra. Könyvillusztráció, [RÜXNER, Georg, FRANCOLIN, Hans von], Thurnier Buch, Von Anfang, Vrsachen, Vrsprung vnd Herkommen der Thurnier im Heyligen Römischen Reich Teutscher Nation..., Frankfurt, Feyerabend, 1566, Vv

Feyerabend tehát a Titus Livius és Lucius Annaeus Florus ókori történetében szereplő eseményeket szemléltető antikizáló képeket alkalmasnak ítélte Barleti

⁴⁷ [GIOVIO, Paolo], *Pauli Iovii Novocomensis Episcopi Nucerini Elogia virorum bellica virtute illustrium...*, Basil, Petri Pernae typographi, 1575; STIMMER, Tobias, *Eigentliche und gedenkwürdige Contrafacturen oder anbildungen wolverdienter unnd weiterberümpter Kriegshelden auss des hochwürdigen Bischoffs Pauli Jovii Elogiis oder Rhumschriften gezogen...* Basel, Peter Perna, 1577. Vö.: BENDEL 1940, i. m. 89–90; BIETENHOLZ, Peter G., *Historia and Fabula, Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden, New York, Köln, Brill, 1994, 205; ZIMMERMAN, T. C. Price, *Paolo Giovio, The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy*, New Jersey, Princeton University Press, 1995; GAYLARD, Susan, *Hollow man, Writing, Objects, and Public Image in Renaissance Italy*, New York, Fordham University Press, 2013, 168–169.

Szkander bég életét bemutató könyvének, Lonicer török és – mint látni fogjuk – Antonio Bonfini magyar krónikájának, illetve más kiadványainak az illusztrálására. A *Thurnierbuch*nak a német-római császárt – a történetben szereplő I. (Madarász) Henrik (876 k. – 936) valójában német király volt, majd csak II. Henrik (973–1024) lesz német-római császár – két fiával és kíséretével ábrázoló, *Der Römische Keiser rüstet sich sampt seinen zweyen Sünden / und mit seinem eignen Volck* című említett fametszete (8. ábra) nemcsak Titus Livius történeti munkájában szerepelt, hanem többször feltűnik Lonicer krónikájában,⁴⁸ s találkozunk vele a Szkander bég életét bemutató 1577-es kiadványban, illetve a Bonfini-kötetben is.⁴⁹ A *Thurnierbuch*ban és Lonicer krónikájában is szereplő, lovon ülő páncélos vitézek összecsapását bemutató, említett illusztráció az *Icones Livianae*-ban a római Consualia ünnephez (Consuales Ludi) kapcsolódó harci játékokat elevenítette meg (*Sabinarvm Naptvs dvm Consualia celebrantur*).⁵⁰ (2. ábra) Úgy tűnik tehát, hogy Feyerabend az illusztrációk egy részét első felhasználásukkor konkrét szövegrészekhez készítette, később azonban már eltérő korszakok történelmét bemutató, különböző témájú könyvekben is felhasználta őket. Másik részükön, mint például néhány csatajeleneten, követfogadást vagy koronázást ábrázoló képen, talán általános képi toposzokat rajzoltatott meg, melyek még univerzálisabban voltak alkalmazhatóak. Amman török, illetve antik témájú képeinek egy része megtalálható az 1578-ban művészeti modellkönyvként kiadott, majd 1599-ben bővített tartalommal újra megjelentetett *Kunstbüchlin*ben is, melyek különösebb rendszer nélkül tették közzé a művész legkülönbözőbb témájú, jellegű fametszeteit.⁵¹

Illusztrációk átvételével a török krónikák szultánportréinál is találkozunk. Azt, hogy ezek értelemszerűen képzeleti portrék voltak, hiszen – főleg a korábbi időszakok oszmán uralkodóiról – Feyerabendék nem ismerhettek hiteles arcképeket, az is jelzi, hogy ugyanazt a portrét a *Türkische Chronica* 1577-es, illetve a *Chronica Turca* 1578-as kiadásában alkalmanként különböző uralkodók képmásaként tették közzé. A *Türkische Chronica* Bajazethet, azaz I. Bajazidot ábrázoló portréja (6v) például Lonicer kiadványának első kötetében (16v) Mahometes Primus, azaz I. Mehmed (1387 k.–1421) arcképeként tűnt fel, míg az I. Bajazid uralkodását követő interregnum (1402–1413) alatt „uralkodó” Calepinus Cyricelibes, azaz Süleyman Çelebi (Bajazid fia) (1377–1411) *Türkische Chronica*-beli arcképe (10r) a *Chronica Turca* első kötetében (10r) megegyezik a második szultán, Orhanes, azaz Orhán (1281 k.–1362) ábrázolásával. Lonicer kiadványának első kötetében „Calepinus Cyricelibes QVI et Cibelinus Quintus Turcorum Imperator” arcképeként (16r) természetesen az 1577-es kiadásától eltérő illusztrációt találunk, hiszen azt a portrét már Orhán számára „foglalták le”.

⁴⁸ RÜXNER 1566, i. m. Vv; LONICER 1578, i. m. III, 13r. 32v, 46r, 179r, 201v stb.

⁴⁹ BARLETIUS 1577, i. m. 60r.

⁵⁰ LONICER, AMMAN 1572, III. kép.

⁵¹ Vö.: 293 *Renaissance Woodcuts for Artists and Illustrators, Jost Amman's Kunstbüchlin*, With a new introduction by Alfred WERNER, New York, 1968.

Talán bizonyos fokú egyeztetésre utal, hogy a *Türkische Chronica* illusztrációja (5v), mely itt a harmadik szultánt, Amurathot, azaz I. Murádot (1326–1389) ábrázolja, az 1578-as török krónika első kötetében (17v) II. Murád (1404–1451) életrajza mellett jelenik meg. Teljes egyezést, azaz következetes átvételt találunk ugyanakkor például Szkander bég képmásának felhasználásakor: ugyanaz a portré jelenik meg Marin Barleti Szkander bégről szóló munkája 1577. évi német nyelvű kiadásának címlapján, mint amellyel a *Türkische Chronica*-ban, (14v) illetve Lonicer kiadványának első (19v) és harmadik kötetében (22v, 176r) az albán fejedelelemhez kapcsolódó szövegekben találkozunk. Ugyanez a portré díszíti a *Chronica Turca* Szkander bég életével foglalkozó, harmadik kötetének címlapját is.⁵²

A Feyerabend által készítettett illusztrációk népszerűségét jelzi, hogy nemcsak a kiadó által megjelentetett könyvekben, hanem más kiadványban is találkozunk velük. Sebastian Münster (1488–1552) monumentális, enciklopédikus jellegű kozmográfiája 16. század végi kiadásának az Oszmán Birodalmat ismertető fejezetében I. Szulejmán és III. Amurates képmását Lonicer *Chronicorum Turcicorum*-jából vették át, bár ott a másodikként említett illusztráció II. Amuratest ábrázolja.⁵³

Az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációi

A magyarok történelmével a 16. századi német olvasók már Mátyás király, illetve II. Ulászló (1456–1516) itáliai származású udvari történetírója, Antonio Bonfini (1427 k.–1502 k.) történeti munkájának (*Rerum Vngaricarum Decades*) 1581-es kiadása előtt is megismerkedhettek. 1534-ben Nürnbergben jelent meg Hans Hauge zum Freistein szerkesztésében Thuróczi János 1488-ban Brünnben, illetve Augsburgban kiadott *Chronica Hungarorum*-jának rövidített, német nyelvű változata,⁵⁴ melyet Freistein kiegészített a Mátyás király bécsi hadjárataitól az 1526. évi mohácsi csatáig terjedő időszak legfontosabb eseményeinek ismertetésével, megemlítve II. Lajos tragikus halálát is. „Ez a kissé átdolgozott munka tekinthető

⁵² Vö.: S. PETERS 1985, i. m. II, 461; BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 186, 192.

⁵³ MÜNSTER, Sebastian, *Cosmographie: das ist, Beschreibung Aller Länder, Herrschafften vnd fürnemesten Stetten des gantzen Erdbodens, sampt ihren Gelegenheiten, Eygenschafften, Religion, Gebräuchen, Geschichten vnd Handtierungen, [et]c.* Basel, 1598. Szulejmán képmása: MÜNSTER 1598, i. m. 1297, LONICER 1578, i. m. I, 34v. Amurates képmása: MÜNSTER 1598, 1300, LONICER 1578, i. m. I, 17v.

⁵⁴ FREISTEIN, Hans Hauge zum, *Der Hungern Chronica inhaltend wie sie anfenglich ins land kommen sind mit anzeygung aller irer König, und was sie namhaftiges gethon haben, Angefangen von irem ersten König Athila, un(d) volfüret biß auff König Ludwig, so im 1526. jar bey Mohatz vom Türcken umbkomen ist, [Nürnberg], 1534.* Vö.: BORSA Gedeon, *Adalékok a „Hungern Chronica” 1534. évi kiadásának történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 77(1961), 286–290; MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–7. tétel, 288.

az első német nyelvű magyar krónikának, mely a forrásául szolgáló krónikához hasonlóan igen népszerű volt, s többször is megjelent.”⁵⁵

Das ander Buch

ertzig jar / vnd nach dem tod Athile dreyhundert vnd ein jar / zugen widerumb ein in Pannoniā die Magyarummi oder Hungari / zu der zeit des kaisers Constantini des fünfften / vnd Zacharie des Pabsts. Als sie nun durch das reich der Bessoum / Albourm / Chumanouū oder Keuffen / gen Susdaliām vnd zu der statt Xyo genant kamen / zugen sie darnach vber ein hohe albin vnd gepirg / do funden sie vnzelich vil adler oß groß geyer / von der wegen sie nicht bleyben mochten / dann sie von den paumen flugen wie die fliegen / vnd die verzerten inen ir vrech / deßhalbē eylenden sie in Pannoniam oder hungern. Darnach zihen sie vber die perg bey dreyen monaten / vnnnd kamen zu letst an die grenz des Vnger lands / zu dem erdttrich yetz Erdel genant / wider den willen der bemelten völkter vnd inwoner.

Von den Siben Hauptleuten vnd Herrn der Hungern. Cap. 14.

D nun diß obgemelt volck hinab kam in dasselbig erdttrich Erdel / besorgten sie das vber fallen der vmbbligende völkter / vnd teilten also alle macht ihres heers / so sie fürten / in Siben teil vnd heer / vnd setzē einem yeden teyl einen sondern haupt man / machten auch Centuriones / zehentner / Kotten vnd Kottmaister / nach gewonlicher weise. Es het ein yedes heer dreißig tausent / acht hundred / siben vnd fünffzig streytbarer mann. Mit denselben siben hauptleuten vnd iren heern / verordenten sie / zu errettung weib vnd kind vnd irer

9. ábra. Könyvillusztáció, FREISTEIN, Hans Hauge zum, Der Hungern Chronica..., [Nürnberg], 1534. 13v

⁵⁵ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. 288.

10. ábra. Hans BURGMAIR, Fegyveresek I. Miksa Diadalmenetén, 1516–1518
(ENDRÓDI 2000, i. m. 201.)

A kiadvány a címlapképen kívül számos illusztrációt tartalmaz, némelyiket többször is közzétéve. Figyelemre méltó, hogy a hét vezért (Von den Siben Hauptleuten und Herrn der Hungern. Cap. 14.) ábrázoló metszet (13v), (9. ábra) mind kompozíciójában, mind részleteiben hasonlóságot mutat I. Miksa (1459–1519) id. Hans Burgkmair (1473–1531) rajzai nyomán készített monumentális fametszetes *Diadalmenetének* magyar fegyvereseket ábrázoló jelenetével.⁵⁶ (10. ábra) A szabadban, füves-göröngyös talajon egymás mellett álló ábrázoltak némelyike (a *Diadalmeneten* öt előkelő ruházatú férfi látható) mindkét képen övkendővel összekötött köntöst, fegyverként pedig buzogányt, illetve tárcsapajzsot visel. A lábszárközépig érő köntös volt „az a ruhadarab, mely egyes részleteket variálva szinte attribútumszerűen bukkan fel újra meg újra a Hans Burgkmair által Miksa publikációihoz készített ábrázolásokon, a kortárs vagy időtlen magyar viselet szerepében. Ezek, a *Weißkunig*, a *Diadalmenet*... és a *Genealógia* egyes lapjai...

⁵⁶ Az ábrázolásról ld. pl.: SZENDREI János, *Magyar viseletképek címeres leveleinkben* = *Archaeologiai Értesítő*, 11(1891), 390–391; *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*, Magyarország, I, Bp., 1888, 153; FRAKNÓI Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora* = *A magyar nemzet története*, IV, szerk. Szilágyi Sándor, Bp., Athenaeum, 1896, 496; *Mohácsi emlékkönyv*, 1526, szerk. Lukinich Imre, Bp., K. M. Egyetemi Nyomda, 1926, 49 (repr.). „Miksa császár magyar testőrségének díszruhás alakjai.” – olvashatjuk egy későbbi viselettörténeti tanulmányban: VARJÚ Elemér, *A magyar viselet a középkor végén* = *Magyar renaissance*, szerk. Domanovszky Sándor, [Bp. 1939] (*Magyar művelődéstörténet*, 2), 503; ENDRÓDI Gábor, *Szent István I. Miksa császár síremlékén* = MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. 201, 7. kép, 215–216.

a magyar kosztümtörténeti irodalom legfontosabb forrásai közé is bekerültek.”⁵⁷ Ezek a viseletek – mint látni fogjuk – „a 16. század eleji Németországban... történetileg differenciálatlan egységet alkotnak, bennük archaikus és modern különbsége nem jut jelentőséghez: egyaránt alkalmazhatók kortörténeti jelenségekre és a még pogány magyarok vagy a hunok ábrázolásához – vagy éppen Szent István ikonográfiájához”.⁵⁸

Arra, hogy az 1534-es magyar krónika illusztrátora ismerhette az I. Miksa „emlékezetpolitikájához” (Gedechtnus) kapcsolódó, sokszorosított grafikai munkákat, a hét vezért ábrázoló képen kívül a kötet egy másik fametszetéből is következtethetünk. Bár az önéletrajzi ihletésű *Weisskunig*, mely III. Frigyes (1415–1493) és I. Miksa életét, uralkodását mutatta be, nyomtatásban először csak 1775-ben látott napvilágot, a kéziratához id. Hans Burgkmair és Leonhard Beck (1480 k.–1542) által 1514–1516 körül Augsburgban készített több mint 250 fametszet egy részének próbanyomatai hamar ismertté váltak, s motívumaik gyakran bukkannak fel a 16. századi sokszorosított grafikákon. Úgy vélem, hasonlóság fedezhető fel egy, az 1534-es krónikában kétszer is szereplő koronázási jelenet,⁵⁹ illetve a *Weisskunig* Szép Fülöp (1478–1506) kasztíliai királyá koronázását ábrázoló fametszete között: a trónon ülő uralkodó körül mindkét képen hasonló fazonú kalapot viselő férfiak állnak, miközben közülük kettő a trónon ülő fejére helyezi a koronát.⁶⁰

Az övvel átkötött köntös mellett gyakori, sztereotipikus eleme volt a korban a magyar viseletnek a hosszú struccotlallal díszített süveg is,⁶¹ mellyel az 1534-es magyar krónika hét vezért, illetve a *Diadalmenet* magyarokat ábrázoló metszetén is találkozunk. A dús tolldísz a *Weisskunig* számos, a magyarokhoz kapcsolódó képen megjelenik: ilyet látunk például azon a lapon, amelyen 1451-ben III. Frigyes

⁵⁷ ENDRÓDI 2000, i. m. 201.

⁵⁸ ENDRÓDI 2000, i. m. 201.

⁵⁹ A *Történelem – kép* című kiállítás katalógusa a jelenetet I. Albert koronázásaként határozza meg: MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–7. tétel, 288, a jelenet azonban már szerepelt I. Béla (1016–1063) székesfehérvári megkoronázásának említésekor is: Wie Hertzog Bela zu Stulweissenburg zu König gekrönt ward, Cap. 36. FREISTEIN 1534, i. m. 23v; Wie Hertzog Albrecht von Osterreich / König in Hungern und auch Römischer könig erwelet ward. Ca[p]. 119. FREISTEIN 1534, i. m. 50v.

⁶⁰ *Der Weiß Kunig, Eine Erzählung von den Thaten Kaiser Maximilian des Ersten*, Von Marx TREITZSAURWEIN aus dessen Angaben zusammengetragen, nebst den von Hannsen Burgmair dazu verfertigten Holzschnitten. Herausgegeben aus dem Manuscripte der kaiserl. königl. Hogbibliothek, Wien, Joseph Kurzböck, 1775, 124. kép; *Der Weisskunig, Nach den Dictaten und eigenhändigen Aufzeichnungen Kaiser Maximilians I.* Zusammengestellt von Marx TREITZSAURWEIN von Ehrentreitz. Herausgegeben von Alwin Schultz = *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, Wien, 6(1888), 382. kép.

⁶¹ A 15–16. századi süvegek tolldíszéről, köztük a struccotlerről ld.: *Magyar viseletek története*, rajzolta és festette Nemes Mihály, szövegét írta Nagy Géza, Bp., Franklin-Társulat, 1900, 133.

(az öreg fehér király) követei megkérik a portugál királytól Eleonóra kezét.⁶² A motívum feltűnik Hans Weiditz 1520-ban készült, a Lech-mezei csatát ábrázoló fametszetén,⁶³ illetve Sigismund Meisterlin 1522-es augsburgi krónikájának ugyanezt az eseményt bemutató illusztrációján.⁶⁴ Bár a *Thuróczi-krónika* 1536-os augsburgi újabb kiadásában⁶⁵ nem találunk illusztrációkat, a címlapképen, mely egy baldachinos trónon ülő uralkodó előtt álló három előkelő férfit ábrázol, ráismerhetünk a magyar viseletre: a köntösre, illetve a strucctollas süvegre. Érdekes

Im cruc petz new außgangē. Anno. M. D. xxxvi.

11. ábra. FREISTEIN, Hans Hauge zum, *Der Hungern Chronica...*, Augsburg, Philipp Ulhart, 1536, címlapkép

⁶² *Weisskunig* 1775, i. m. 3. kép, *Weisskunig* 1888, i. m. [1.] kép. Vö.: NEMES, NAGY, 1900, i. m. 48. tábla: Magyar viselet a Jagellók korából. 1–2. kép. XXXIX.

⁶³ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–5. tétel, 284–286.

⁶⁴ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–6. tétel, 287–288.

⁶⁵ FREISTEIN, Hans Hauge zum, *Der Hungern Chronica, inhaltend wie sy anfengklich ins land kommen seind, mit anzaigung aller jrer Künig, vnd was sy namhafftigs gethon haben, Angefangen von jrem ersten Künig Athila, vnnd volfüret biß auff Künig Ludwig, so im 1526. jar bey Mohatz von Türcken vmbkom(m)en ist*, Augspurg, Philipp Ulhart, 1536.

módon még a kezében jogart tartó király koronáját is hosszú strucctoll díszíti. (11. ábra) Elképzelhető, hogy erre a tolldíszre utal a Bakócz Tamás 1512. évi januári római bevonulásáról részletesen beszámoló mantovai Stazio Gadio (1480–1534 k.)⁶⁶ is: „Utánok tizenhat szép lovas jött, kik közül hatan lándzsákra illesztett vörös-fehér zászlócskákat lobogtattak; kilenczen vállig leérő tollforgót viseltek fővegükön...”⁶⁷

12. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], *Des Aller Mechtigsten künigreichs inn Vngern...*, Basel, Ruprecht Winther, 1545. XXXVv

Thuróczi krónikája német fordításának megjelenése után néhány évvel Bonfini magyar történetének egy képek nélküli latin,⁶⁸ illetve 1545-ben egy gazdagon illusztrált német nyelvű kiadása⁶⁹ is napvilágot látott. Az utóbbi fametszetei

⁶⁶ Vö.: MODIGLIANI, Anna, *Roma 1512, Echi del Concilio e vita di corte attraverso le lettere di Stazio Gadio = Egidio da Viterbo = Cardinale agostiniano tra Roma e l'Europa del Rinascimento*, Atti del Convegno, Viterbo–Roma 2012, Roma, Roma nel Rinascimento, 2014, 191–202.

⁶⁷ FRANKÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete (1442–1521)*, Bp., Franklin, 1889, 118. Köszönöm Szabó Ágnesnek, hogy felhívta a forrásra a figyelmemet.

⁶⁸ [BONFINI, Antonio] *Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades Tres, Nunc Demum Industria Martini Brenneri Bistriciensis Transsylvani in lucem æditæ, antehac nunquam excusæ, Quibus Accesserunt Chronologia Pannonum à Noah usque hæc tempora, & Coronis Historiæ Vngaricæ diuersorum Auctorum...*, Basileæ, Ex Roberti Winter Officina, 1543.

⁶⁹ [BONFINI, Antonio], *Des Aller Mechtigsten künigreichs inn Vngern, warhafftige Chronick vnd anzeigung...*, Basel, Ruprecht Winther, 1545.

„a szöveg tartalmához kapcsolódnak, és az ábrázolt személyek korhű viselete miatt az illusztrált kötet különösen jelentős történeti forrásnak számít”.⁷⁰ Valóban, az illusztrációkon a jóval régebbi korokban élt embereket is 16. századi öltözékben látjuk, gyakran a korábban említett, tipikusan magyar viseletben, övvel összefogott köntösben és strucc- vagy darutollas süvegben. Ezt figyelhetjük meg például a kötet első, az őshaza leírásához mellékelt illusztrációján (Ir) vagy az Attila és Buda harcát bemutató fametszeten (XXXVv).⁷¹ (12. ábra) Zsámboky János 1558-ban Bécsben megjelentette Pietro Ranzano (1428–1492) *Epithoma rerum Hungaricarum*át, 1568-ban pedig Bázelen Bonfini magyar krónikájának teljes szövegét adta ki latin nyelven, mindkettőt illusztrációk nélkül.⁷²

13. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], *Ungerische Chronica...*, Frankfurt, Feyerabend, 1581, címlapkép

Számos fametszettel találkozunk Bonfini történeti munkájának 1581-ben Feyerabend frankfurti kiadójában megjelent, az 1545-ös kötettől eltérően mind a 45 könyvet tartalmazó, Zsámboky 1568-as bázeli kötete alapján készült, német nyelv-

⁷⁰ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. 290.

⁷¹ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–9. tétel, 290.

⁷² [BONFINI, Antonio, SAMBUCUS, Johannes, BRENNER, Martin], *Antonio Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades Quatuor, Cvm Dimidia: Quarvm Tres priores, ante annos XX, Martini Brenneri Bistriciensis industria editae... multis in locis emendatiores: Quarta uerò Decas, cum Quinta dimidia, nunquam antea excusae, Ioan, Sambvci Tirnauiensis Caes. Maiest. Historici, &c. opera ac studio nunc demum in lucem proferuntur: Vnà cum rerum ad nostra usque tempora gestarum Appendicibus aliquot... Accēbit etiam locuples Rerum & uerborum toto Opere memorabilium Index*, Basileae, 1568.

vű kiadásában is.⁷³ A kiadó a címlapképen (13. ábra) és a Zrínyi Györgynek szóló ajánlás lovas vitézt ábrázoló fametszetén kívül mind a 45 könyv elejére elhelyezett egy-egy illusztrációt, némelyiket többször is közreadva. A képek többsége azonban nem ehhez a kötethez készült, hiszen már a Feyerabend által korábban kiadott

14. ábra. Könyvillusztráció, FRONSPERGER, Leonhard, *Kriegßbuch... III*, Frankfurt, Feyerabend, 1573, CXXXVv

Livius-kötetben, a török krónikákban, illetve a kiadó más kiadványaiban is találkozunk velük.⁷⁴ Kritikával kell tehát kezelnünk a régebbi és a modern szakirodalomnak azokat a meghatározásait, melyek Lonicer török krónikájának néhány ábrázolását, illetve az 1581-es Bonfini-kiadás fametszeteit hazai történeti események illusztrációiként értelmezik. A 2000-ben rendezett, *Történelem – kép* című kiállítás katalógusában a *Chronica Turcán* az 1444. évi várnai csata ábrázolásaként meghatározott fametszetét⁷⁵ (14. ábra) például nem tekinthetjük az ütközet illusztrációjának, hiszen ez a kép is azok közé tartozik, amelyek Feyerabend több korábbi és későbbi kiadványában megjelentek, más témákhoz kapcsolódva.

⁷³ [BONFINI, Antonio], *Ungerische Chronica, Das ist Ein gründliche beschreibung deß aller mächtigsten und gewaltigsten Königreichs Ungern...*, Frankfurt, Feyerabend, 1581. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. II, 493; BARTRUM 2003, i. m. 5/VII, 172–177.

⁷⁴ Az előképek azonosításában jelentős segítséget nyújtott a VD 16 adatbázisában található, túlnyomó többségében digitalizált Feyerabend-kiadványok illusztrációinak átnézése.

⁷⁵ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. 289–290, IV–8. tétel – a metszet irodalmával.

Találkozunk vele (néha kötetenként többször) – többek között – Fronsperger 1573-as *Kriegßbuch*­jában, Siegmund von Herberstein oroszországi útleírásának 1576-os frankfurti kiadásában, két 1577-es német nyelvű kiadványban, illetve Lonicer török krónikájának harmadik kötetében.⁷⁶ A csatajelenet, melynek egyik fő alakja strucctollas turbánt visel, s melyen feltűnik egy török félholdas pajzs is, sajátos módon szerepel két 1580-as Plutarchos-kötet Marcus Antoniusról (Kr. e. 83 – Kr. e. 30) szóló fejezetében is.⁷⁷

15. ábra. Könyvillusztráció, [LIVIVS, Titus], Titus Livi­us, Vnd Lucius Florus, Von Ankunfft vnd Vrsprung deß Römischen Reichs..., Frankfurt, Feyerabend, 1568, Das XIX. Buch, 10

⁷⁶ FRONSBERGER 1573, i. m. III, CXXXVv, CXXXIXr stb.; HERBERSTEIN 1576, i. m. 66r, 83r, 120r; TANGO 1577, i. m. 10v, 28v, 39v, 90r, 105v, 130v; BARLETIVS 1577, i. m. 27r, 35v, 90r, 105v, 130v; LONICER 1578, i. m. I, 17r; LONICER 1578, i. m. II, 80r, LONICER 1578, i. m. III, 130r, 152v, 216v. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 267.

⁷⁷ [PLUTARCHOS], *PLVTARCHI CHAERONENSIS, SVMMI ET PHILOSOPHI ET HISTORICI...*, Frankfurt, Feyerabend, 1580, 273r; [PLUTARCHOS], *Plvtarchvs, Der fürtrefflichst grichisch Historjeschreiber von den herrlichsten, löblichsten, namhafftigen Historien, Leben, handlungen vnd Ritterlichen thaten...*, Frankfurt, Feyerabend, 1580, 450v.

Magyarországi történeti események illusztrációiként értelmezte az 1581-es Bonfini-kiadás két jelenetét az 1940-es években Tadeusz Gozdzik,⁷⁸ illetve Balogh Jolán is: „Fametszet (S. 283v), mely Mátyás székesfehérvári koronázását ábrázolja...”, illetve „Fametszet (S. 330v), mely a budai országgyűlést ábrázolja.” Biztosan nem ehhez a kötethez készült azonban a koronázást ábrázoló fametszet, amellyel egyébként az 1581-es Bonfini-kötetben a Nagy Károly korabeli események tárgyalásakor is találkozunk (84r), hiszen már az 1568-as Livius-kötetben (15. ábra), Lonicer török krónikájának első kötetében, illetve két Plutarchos-kiadásban is szerepelt.⁷⁹ Azzal a fametszettel, amelyik Balogh Jolán szerint a budai országgyűlést ábrázolja, találkozunk az 1565-ös Plinius-kötetben, de megjelenik az 1568-as Livius-kötetben, az 1572-es albumban, illetve az 1580-as

16. ábra. Könyvillusztráció, [BARLETIUS, Marinus], Scanderbeg...,
Frankfurt, Feyerabend, 1577, 155r

⁷⁸ „Bonfini krónikájának 1581-i német kiadásában a Mátyás király koronázását ábrázoló egyik fametszet Ulászlónál ismétlődik meg.” GOZDZIK Tadeusz, *A Jagelló-házból származó magyar uralkodók ikonográfiája (I. Ulászló, II. Ulászló, II. Lajos, Izabella)*, Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézet dolgozatai. Igazg. Gerevics (sic!) Tibor, [Bp.] d. n. 15.

⁷⁹ LIVIUS 1568, i. m. Das XIX. Buch, 10. (Die Carthaginenser von den Römern geschwecht / schicken nach dem Amilcar); LONICER 1578, i. m. I, 6r; PLUTARCHOS 1580, i. m. (PLVTARCHI CHAERONENSIS), 356v (Miltiadesnél); [PLUTARCHOS], *Historien Leben vnd Thaten der mannlichsten Helden vnder den Römern vnd Griechen... Erstmals auß griechischer Sprach in die hochteutsche Zungen tranßferiert; durch Guilielmum Xylandrum angefangen durch Jonas Löchlinger vollendet...*, Frankfurt, Feyerabend, 1580, 28r. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 257.

Plutarchos-kiadásban is.⁸⁰ Azt egyébként Balogh Jolán is megemlítette, hogy a koronázást bemutató fametszet szerepel a II. Ulászló koronázásáról szóló részben (345r) is, s hogy a képek „későrenaissance stílusú, antikutánzó képzeleti ábrázolások”.⁸¹

Szent István halálának ábrázolásaként határozta meg az 1581-es Bonfini-kiadás egyik fametszetét (94v) (16. ábra) Knapp Éva, bővítve vele a Szent István-ikonográfiát,⁸² az illusztráció egyik, a halottas ágynál álló alakjának ruházatát pedig a 16. század második felének magyar viseleteként mutatta be egy 1900-ban megjelent viselettörténeti munka.⁸³ A fametszet azonban eredetileg a hosszú haláltusa után 1468-ban maláriában elhunyt Szkander bég halálát szemléltette: Marin Barleti Szkander bég életét bemutató mindkét korábbi kiadványában találkozunk ugyanis vele.⁸⁴

Ugyanígy nem értelmezhetjük az I. Salamon (1053–1087), I. Géza (1044 k.–1077) és I. (Szent) László (1040 k.–1095) alatti trónviszály leírásában „Salamon fogságban”-ként⁸⁵ az 1581-es Bonfini-kiadásnak azt az illusztrációját, amelyik egy ketrecbe zárt, turbános férfit ábrázol (123v), (1. ábra) hiszen ugyanezzel a képpel találkoztunk – mint láttuk – az 1577-es *Türckische Chronica* Bajazid szultán fogságát illusztráló fametszetén, illetve Lonicer török krónikájában.⁸⁶ Valójában a Bonfini-kiadás egy másik képe (106r) sem „Orseolo Péter megvakítását”⁸⁷ ábrázolta (17. ábra), mivel már a *Chronica Turca* harmadik kötetében (2r) szerepelt.⁸⁸ Itt az illusztráció körüli szövegrészben II. Murád szultánról olvashatunk, aki nemcsak saját fiát vakítottatta meg, hanem apósának, Brankovics György (1377–1456) szerb despotának túszként a szultáni udvarba küldött két fiát is. *A Történelem – kép* kiállítás katalógusa szerint az 1581-es Bonfini-kötet címlap-

⁸⁰ BALOGH Jolán, *Mátyás király arcképei = Mátyás király emlékkönyv*, (Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára), szerk. Lukinich Imre, Bp., Franklin Társulat, 1940, 87. tétel, 533. PLINIUS 1565, i. m. 44. (Caius Gracchus történeténél); LIVIUS 1568, i. m. Das I. Buch, 47; LONICER, AMMAN 1572, i. m. III. kép; PLUTARCHOS 1580, i. m. (PLVTARCHI CHAERONENSIS), 296v. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 348; BARTRUM 2002, i. m. 5/I, 238, 5/II, 214.

⁸¹ BALOGH 1940, i. m. 87. tétel, 533.

⁸² KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”, *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában*, Bp., Borda Antikvárium, 2001, 36. tétel: Szent István halála, 118; UŐ, *A Szent István-ikonográfia megújítási kísérletei a 17–18. századi sokszorosított grafikában = „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. Bene Sándor, Bp., 2006, 221.

⁸³ NEMES, NAGY 1900, i. m. 50. tábla, 4. kép. XXXIX.

⁸⁴ BARLETIUS 1577, i. m. 155r; LONICER 1578, i. m. III, 230r; BONFINI 1581, i. m. 94v.

⁸⁵ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291. Salamont Szent László a viseigrádi királyi vár börtönébe záratta. BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Bp., Balassi, 1995, 317.

⁸⁶ TANCO 1577, i. m. 9v; LONICER 1578, i. m. I, 12v; BONFINI 1581, i. m. 123v. Vö.: MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291; SMITH 2014, i. m. 157.

⁸⁷ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291.

⁸⁸ Bonfini 1581, i. m. 106r. Vö.: Tanco 1577, i. m. 1r; Lonicer 1578, i. m. II, 2r. Vö.: Bartrum 2003, i. m. 5/V, 221.

ján „levő metszet egy előkelő magyar úr lovas képét ábrázolja, különösen érdekes a nemzeti viselet hiteles visszaadása”.⁸⁹ (13. ábra) A kép azonban, mely a Bonfini-kötet elején, a Szkítiát ismertető részben még egyszer feltűnik (1v), már a Szkander bég életét ismertető, 1577-es német nyelvű kiadványban (151r) is megtalálható, mégpedig Krujë (Croia) 1466. évi, Ballaban Badera pasa által vezetett, sikertelen török ostromának – melyben Ballaban is életét vesztette – leírásában. Mivel a fametszeten ábrázolt lovas alak valóban a korábban említett, sztereotipikus magyar ruhát – köntöst és strucctollas süveget – visel, nem zárható ki, hogy már az 1577-es kiadvány előtt is közzétették egy magyar témájú szövegben, ez azonban további kutatást igényel. Az mindenesetre bizonyos, hogy az 1581-es Bonfini-kötetben van egy stílusában, formátumában nagyon hasonló illusztráció, melynek főszereplőjeként szintén egy magyaros öltözetű – övvel összefogott köntöst és strucctollas süveget viselő – személyt látunk (16r). Bár a fametszet előképét nem sikerült megtalálnom, mivel a központi szereplő mögött magyaros ruhás urak, előtte pedig kaftános-turbános, térdelő törökök láthatók, s mivel a körülötte olvasható szöveg még mindig a szkíták és a hunok történetével foglalkozik, elképzelhető, hogy ez az illusztráció sem közvetlenül a szöveghez készült, hanem egy korábbi kiadványból való átvétel.

17. ábra. Könyvillusztáció, [TANCO, Vasco Diaz], *Türckische Chronica...*, Frankfurt, Feyerabend, 1577, 1r

⁸⁹ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291.

Az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációinak a Feyerabend-kiadványok metszeivel való rokonságát a *Történelem – kép* kiállítás katalógustételének szerzője is megemlíti: „Valamennyi fejezetet egy tömör tartalmi összefoglalás vezet be, s az 1545-ös berni kiadáshoz... hasonlóan ebben a kötetben is a fejezetek élén különböző művészekről származó, a témához igazodó fametszetek találhatók. Közülük némelyik a magyar viselettörténet szempontjából különösen becses, mások pedig a Feyerabend-nyomda és -kiadó más metszetes kiadványainak illusztrációira emlékeztetnek. Számos metszeten Jost Amman szignatúrája látható.”⁹⁰

18. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], Ungerische Chronica..., Frankfurt, Feyerabend, 1581, 48v

Feyerabend ugyanakkor, ha nagyrészt más kiadványokból vette is át az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációit, ezeket igyekezett – mint a fentebb említett s az itt következő példánál is látjuk – olyan szövegrészeknél elhelyezni, amelyek több-kevesebb tartalmi egyezést mutattak a képekkel, ezért is értelmezhetette őket a hazai kutatás a magyar történelem illusztrációiként. Az 1581-es Bonfini-kötetben találkozunk azzal a korábban említett, Herberstein útleírásában is szereplő metszettel, amelyik egy díszes sátorban ülő, előkelő török úr által tartott audienciát ábrázol (33v). (7. ábra) A jelenet a Bonfini-kötetben Attila és a hunok történeténél található: a kép alatt arról olvashatunk, hogy Attila „...hat... allen seinen Landsfürsten und Herren einen Reichßtag und gemeine Versammlung... ange-

⁹⁰ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291.

setzt, damit er sich mit inen deß künfftigen Heerzugs halben berathschlagen möchte.” (33v) A tanácskozáásra megérkezett a hunok egykori ellensége, Veronai Detrik is, akit számos germán fejedelem követett, „hogy ők is részesüljenek a szkíta jótékonyaságból, és amikor ezek a király reményét meghaladva Sicambriába eljöttek, a legmelegebb fogadtatásban részesültek, és a nagyúr készségesen a színe elé bocsátotta őket”⁹¹ A fametszet – mint láttuk – Feyerabend több korábbi kiadványában feltűnt.⁹² Nem sikerült azonosítanom annak a 16. századi ruhájú embereket ábrázoló fametszetnek (42r) az előképét, amelyiken egy városban hajóra szálló férfiakat és nőket látunk, s amelyik a Bonfini-kötetben a legenda szerint a 4. században a hunok kezétől mártírhalált halt Szent Orsolya és kísérete történetének, benne hosszú hajóútjuknak részletes ismertetéséhez kapcsolódott.

Egy másik illusztráción a korszak széles körben elterjedt európai képi toposzának számító, a törökök kegyetlenségét bemutató jelenettel⁹³ találkozunk (48v). (18. ábra) A kép előtérben török katonák menetét látjuk, akik közül az egyik karóra tűzött, levágott fejet visz. A háttérben egy égő várost, felakasztott, karóba húzott embereket, az előtérben rabszolgának szánt hadifoglyokat és egy karóba húzott gyereket látunk. A kép feletti összefoglalásban arról olvashatunk, hogy Attila hadinépével az Adriai-tengerhez vonulva sok várost elfoglalt: „Item die berümpfte Statt Salonam, darfür er viel Volcks verloren: als er sie erobert / hat er greulich darinn gewüetet / und sie zerschleiffet.” (48v) Bonfini részletesen beszámolt a város ostromáról, a védekezésben részt vevő asszonyok hősiességéről⁹⁴ s az elfoglalt Salona kíméletlen elpusztításáról. A beözönlő „horda szétdúlja a várost, férfit, nőt gyilkol mindenütt, mindent elragad, és a római polgárok jeles épületeit lerombolja; nincs irgalom sem templomnak, sem oltárnak. A lakosság holmija rablás vagy tűz martalékává lesz. A tiszteket Attila szeme előtt a piacon parancsra kivégzik mind.”⁹⁵ Bár a képen egyértelműen egy pusztító török sereg látható, a kép érzékletesen jeleníthette meg a korabeli olvasók számára a Nyugat-Európában még ekkor is rettegett híru hun király kegyetlen, vérengző bosszúját az elfoglalt városban. Az illusztráció előképével ismereteim szerint először Leon-

⁹¹ BONFINI 1995, i. m. 87.

⁹² FRONSPERGER 1573, i. m. II, XVr; FONSPERGER 1573, i. m. III, CLXXXIIr, CLXXXIXv; BARLETIUS 1577, i. m. 1r, 28r, 78r, 147r; HERBERSTEIN 1576, i. m. 51r, 123v; LONICER 1578, i. m. I, 5r; LONICER 1578, i. m. III, 19v, 39v, 113r, 154v, 210v, 218r, 255v, 265r. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 204.

⁹³ Vö.: PAPP Júlia, *Egy 15. század végi illusztráció „újrahasznosítása” a mohácsi csatáról tudósító német hírlevelekben = Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 376–377.

⁹⁴ Hasonló motívumokkal találkozunk azokban a 16. századi történeti munkákban, amelyek az 1552. évi egri és az 1566. évi szigetvári ostromban harcoló asszonyokról számol be. Vö.: PAPP Júlia, *Donne Vngare, A magyar női vitézség toposzának 16. századi forrásaihoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 118(2014), 385–392; Uő, „...a nőket sehohsem látjuk valami vérengző foglalkozásban...”, *Székelly Bertalan Egri nők című festményének történeti forrásai = Művészettörténeti Értesítő*, 63(2014), 2, 325–344; Uő, „Végy társadnak a harcza...”, *A vitéz szigetvári nő(k) a 19. századi képzőművészetben = Művészettörténeti Értesítő*, 66(2017), 1, 35–51.

⁹⁵ BONFINI 1995, i. m. 127.

hardt Fronsperger *Kriegßbuch*ja 1573. évi harmadik kötetében találkozunk,⁹⁶ ahol az egymás után kétszer, majd később harmadszor is közölt kép a feliratok szerint a törökök által elfogott keresztények rabszolgapiacokra szállítását és eladását mutatta be. A jelenet később nemcsak Francisco Álvares (1465 k.–1536/1541) portugál misszionáriusnak és felfedezőnek, Etiópia első leírójának 1576-ban megjelent útleírásában tűnt fel,⁹⁷ hanem – sajátos módon – az ókori író, Sextus Iulius Frontinus elveszett, csak Publius Flavius Vegetius Renatus 4. századi munkájából ismert hadászati traktátusának (*De re militari*) 1578-as német kiadásában is.⁹⁸ Frontinus munkájában egyébként két másik illusztrációt is találunk, melyeken a szereplők „modern”, 16. századi ruhát viselnek (2r, 17v).

Egy török tematikájú fametszettel – Konstantinápolyt idéző városképi háttér előtt, magas rangú, turbános-kaftános törökök (a díszes karosszékekben ülő személy talán a szultán) jelenlétében lefejezési jelenet zajlik: a földön már hever egy fej nélküli holttest, míg egy térdelő alakra éppen lesújt a hóhér kardja – az 1581-es Bonfini-kötetben kétszer is találkozunk. Először a második tized ötödik könyvének elején szerepel (131r), amelyben a szerző I. (Könyves) Kálmán (1074 k.–1116) király életét és uralkodását ismertetve hangsúlyozza, hogy Kálmán „lelke jobban hajlott a kegyetlenségre, mint az emberségre”⁹⁹, s leírja, hogyan vakítottatta meg a király a belharcok során testvérét, Álmost és annak fiát, Bélát. Bonfini ugyanitt részletesen beszámol ugyanakkor az országon Jeruzsálem felszabadítására keresztülvonuló keresztiesek hadjáratáról, várostromairól is, egészen Jeruzsálem elfoglalásáig. Az illusztráció tehát utalhat Kálmán „kegyetlenségére”, de az sem zárható ki, hogy Jeruzsálem 1099. évi bevételének szörnyűségeit igyekezett megjeleníteni: a keresztiesek „Dávid tornyát megadás útján vették be; korra és nemre való tekintet nélkül öldököltek; a templomban szörnyű mézszárlás folyt. A vér egy láb magasságban állt a padlón.”¹⁰⁰ A kép második felhasználásánál (378v) Lőrinc herceg (Herzog Laurentio), azaz Újlaki Lőrinc (1459 k.–1524) és II. Ulászló harcáról olvashatunk. Bonfini leírása szerint Újlaki az 1493-as országgyűlésen nyilvánosan ökörnek nevezte a királyt. II. Ulászló később ostrom alá vette a lázadó főúr várait, melyeket 1494–1495-ben el is foglalt. A király a meghódoló Újlakitól elkobozta a birtokait, de Bakócz Tamás tanácsára megkegyelmezett neki. A kép talán a végül elmaradt megtorlásra utal. A fametszet eredetijét az 1577-es *Türkische Chronic*ában találjuk meg, ahol többször is közlésre került.¹⁰¹ A kép Lonicer török krónikájának harmadik, Szkander bég életét

⁹⁶ FRONSBERGER 1573, i. m. III, CLXXXIV, CLXXXVIIr; CCCIIIv. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 271.

⁹⁷ ÁLVARES 1576, i. m. 158r.

⁹⁸ [FRONTINUS, Sextus Iulius], *Kriegspraktica, das ist, Artliche und geschwinde Griff der weitberümbsten Krieg und Schlachten, so die Römer jederzeit mit jren Feinden gehalten (etc.)*, Frankfurt, Paulus Reffeler, 1578, 50r.

⁹⁹ BONFINI 1995, i. m. 328.

¹⁰⁰ BONFINI 1995, i. m. 332.

¹⁰¹ TANCO 1577, i. m. 6r, 19r, 34v, 43v, 56v. Vö.: BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 224.

bemutató kötetében abban a fejezetben szerepel (196v), amelyik az albán nemzeti hőssel is harcoló II. Mehmed szultán (1432–1481) életével, szokásaival, tetteivel ismerteti meg az olvasót.

A II. András (1176 k.–1235) uralkodását ismertető rész előtti antikizáló fametszeten (150r) egy díszes épület lépcsőjén álló nőt látunk, akit egy előkelő öltözött férfi ölel át. (19. ábra) Bizonyára nem véletlen, hogy ebben a könyvben találjuk Bánk bán feleségének Gertrud királyné öccse általi elcsábítása történetét,¹⁰² hiszen a férfi erőteljes mozdulata a szemlélő számára az erőszakos közeledést is érzékeltethette. A kép ugyanakkor eredeti kontextusában épp ennek ellenkezőjét ábrázolta, mivel a római polgárjogot kapott görög történetíró, Plutarchos (46/48–125/127) munkájának illusztrációjaként a Gracchusok anyja, az erényes római nő tökéletes megtestesítője, Cornelia Scipionis Africana (Kr. e. 190 k. – Kr. e. 100 k.) boldog házasságát szemléltette.¹⁰³

19. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], Ungerische Chronica..., Frankfurt, Feyerabend, 1581 150r

Kapcsolatot fedezhetünk fel az 1581-es Bonfini-kötet újabb illusztrációja és a hozzá tartozó szöveg között is. Az ókori környezetben játszódó jelenet középső részén két embert látunk, akik egy hátrakötött kezű, földön fekvő férfi nyakába kötelet vetnek (168r). A fametszet, mellyel több korábbi ókori témájú kötetben

¹⁰² BONFINI 1995, i. m. 387–389.

¹⁰³ PLUTARCHOS 1580, i. m. (Historien Leben) 205r.

(20. ábra), illetve egy török krónikában is találkozunk,¹⁰⁴ a kunok által a köröszezi kastélyban meggyilkolt IV. (Kun) László (1262–1290) halálának említése közelében található. László – olvashatjuk a kép előtti lapon – „...im Jahr nach Christi unsers Erlösers geburt 1029. (sic!) ist... nicht weit von dem Schloss das die Ungern Kereszeg nennen, von den Kumanern jämerlich erschlagen worden” (167v). A gyalázatos gyilkosságról a következő oldalon, a kép fölötti szövegben is olvashatunk: „Ehe dann aber König Laßla einen so schandtlichen todt gelitten...” (168r). Bár a kép tehát nem IV. László halálát ábrázolta, a szövegben tökéletesen a helyén volt, hiszen szemléletesen érzékeltette a magyar király kegyetlen meggyilkolását.

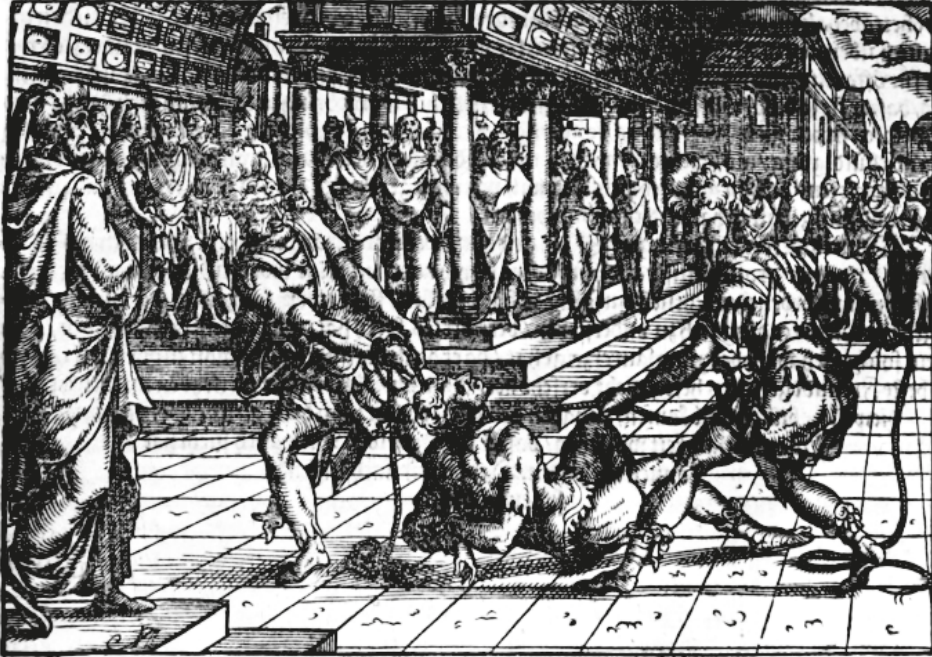
Hitelesen kapcsolódott a Bonfini-kiadás szövegéhez az az antikizáló – eredetileg Josephus Flavius (37 k.–100 k.) zsidó háborúról írt könyve 1569-es, német nyelvű kiadásában található, Giscala városának Titus Flavius Vespasianus (41–81) előtti megnyitását ábrázoló – fametszet¹⁰⁵ is, melyen egy város elé érkező, lovon ülő hadvezér és kíséretét látjuk, akinek az előtte térdelő helyi vezetők átnyújtják a város kulcsát (191v). A Bonfini-kötetben az illusztrációt tartalmazó fejezet elején Nagy Lajos (1326–1382) unokaöccséről, a magyar koronát nagyon rövid ideig birtokló, egy merényletben halálosan megsebesített II. (Kis) Károlyról (1345–1386) olvashatunk: a sikeres hadvezér 1381-ben Nagy Lajos katonai támogatásával indított nápolyi hadjáratában „megadás révén” elfoglalta Arezzót, majd „megtámadta a firenzeieket, akik... 40 ezer aranyért békét vásároltak tőle”. Később Nápolyhoz érkezett, „majd megadás útján elfoglalta a várost”.¹⁰⁶ A város

¹⁰⁴ LIVIUS 1568, i. m. Das XL. Buch, 41. (Demetrius wird von seinem Bruder Perseus abermal verklagt / und im darnach mit Giffit vergeben / und darzu erstickt); [FLAVIUS, Josephus], *Flauij Josephi / deß Hochberühmpten Jüdischen Geschichtschreibers / Historien vnd Bücher : Von alten Jüdischen Geschichten / zwenzig sampt einem von seinem Leben: Vom Jüdischen Krieg / und der Statt Jerusalem endtlichen zerstörung...* Frankfurt, Georg Raben und Weygand Hanen Erben, Frankfurt, Feyerabend / Rab, 1569, 292v; [FLAVIUS, Josephus], *Flauij Josephi / deß Hochberühmpten Jüdischen Geschichtschreibers / Historien vnd Bücher : Von alten Jüdischen Geschichten / zwenzig sampt einem von seinem Leben: Vom Jüdischen Krieg / und der Statt Jerusalem endtlichen zerstörung...* Frankfurt, Georg Raben und Weygand Hanen Erben, 1571, 283r, 323r; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XCIX; TANCO 1577, i. m. 7r, 32r; [FLAVIUS, Josephus], *Opera Josephi Viri Inter Ivdaeos Doctissimi Ac Disertissimi, Quae Ad Nostram Aetatem Pervenervnt, Omnia, Nimirm: De Antiquitatibus Judaicis Libri XX...* Frankfurt, Feyerabend, 1580, 489; PLUTARCHOS 1580, i. m. (PLVTARCHI CHAERONENSIS) 284v; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 182v. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 396, II, 783; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 241.

¹⁰⁵ [FLAVIUS, Josephus], *Flauij Josephi / Deß fürtrefflichen Jüdischen Geschichtschreibers / Historia vom Jüdischen Krieg / und der hochberühmten Statt Jerusalem endtlicher zerstörung / in siben Bücher verfaßt*, Frankfurt, Raben, Feyerabend, 1569, 86v, 96r; [FLAVIUS, Josephus], *Flauij Josephi / Deß fürtrefflichen Jüdischen Geschichtschreibers / Historia vom Jüdischen Krieg / und der hochberühmten Statt Jerusalem endtlicher zerstörung / in siben Bücher verfaßt*, Frankfurt, Georg Raben und Weygand Hanen Erben, 1571, 84v; FLAVIUS 1580, i. m. 758; FRANCOLIN 1578, i. m. LXIXv; FRANCOLIN 1579, i. m. LXIXv.

¹⁰⁶ BONFINI 1995, i. m. 489–490.

átadásának az ókori történethez kapcsolódó illusztráción ábrázolt jelenete a korabeli olvasók számára ezeket az eseményeket mutathatta be.

20. ábra. Könyvillusztráció, [LIVIVS, Titus], Titus Liuius, Vnd Lucius Florus. Von Ankunfft vnd Vrsprung deß Römischen Reichs..., Frankfurt, Feyerabend, 1568, Das XL. Buch, 41

Áttételesen egy, a Bonfini-kötetben leírt eseményt illusztrált az az antik környezetben játszódó fametszet is (200r), melyen egy térdelő alak koronát ajánl fel egy férfinak. A fejezet elején Bonfini közzéteszi Nagy Lajos király lányának, Mária királynőnek (1371–1395) a beszédét, aki saját koronáját férjének, Luxemburgi Zsigmondnak (1368–1437) ajánlja fel: „...az ő személyében törvényes királyotok lesz, akit Lajos nektek szánt, és hozzám férjül adott, és nem kell tovább tőrnök a nőuralmat. Nem asszonykézbe való Pannónia, hiszen férfi markával sem könnyű féken tartani.”¹⁰⁷ Az ünnepélyes oratio után Mária „...a szent koronát és a jogart, amelyet beszéd közben a kezében tartott, átadta Zsigmondnak”.¹⁰⁸ Bár a képen – mivel az eredetileg Josephus Flavius zsidó háborúról szóló munkája Dávid királlyá választásának jelenetét illusztrálta¹⁰⁹ – (21. ábra) csak férfiakat

¹⁰⁷ BONFINI 1995, i. m. 514.

¹⁰⁸ BONFINI 1995, i. m. 515.

¹⁰⁹ FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 104r; FLAVIUS 1580, i. m. 185. (Dauid ex Dei iussu Hebronem commigrans, a Jude tribu Rex declaratur.) Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV., 91.

látunk, a fametszet kiválóan szemléltette a Luxemburgi Zsigmondnak történt koronafelajánlás eseményét is.

David leßt den Ama-
ketter vnd bringet /
der sich berühmt / daß
er den König Saul
vmbtracht habe.

Es hat aber David ein so schöne tugend vñ guten geneigten willen / so er gegen dem Saul
gehabt vnd getragen / auch dabey bewiesen vñ erzeiget / daß ob gleich Saul jm offft / als seinem töd-
lichen Feind / nach Leib vnd Leben gestellt: Jedoch David solchs vnacacht / seinen tod nicht allein
mit aroßem herzenleid vnd klagen angehört / sonder auch seinen Todschläger / so jm solche Vott-
schafft gebracht / an Leib vnd Leben zu straffen befohlen hat. Denner sagt zu jm: Er hette sich selb

21. ábra. Könyvillusztráció, [FLAVIUS, Josephus], Flauij Josephi / deß Hochberühmpten Jüdischen
Geschichtschreibers..., Frankfurt, Georg Raben und Weygand Hanen Erben, 1571, 104r

Az 1581-es Bonfini-kötetnek az 1443–1444. évi törökellenes balkáni hadjáratról szóló leírásában találkozunk azzal a metszettel, amelyiken egy haditáborban az uralkodó díszes sátrához érkező férfit látunk (240v). (22. ábra) A kép tartalmi rokonságot mutat a fejezet elején olvasható történettel, amely szerint a törökökkel vívott egyik ütközet során elfogott Cselebi harámbasát a magyarok táborában „Corvinus”, azaz a hadjárat egyik hadvezére, Hunyadi János (1407–1456) „sátrához vezetik, méltóságához illően őrzik, és megnyugtadják”.¹¹⁰ Ezzel a fametszetel is találkozunk Feyerabend számos korábbi kiadványában.¹¹¹

Egy báli jelenetet ábrázoló metszetet (258v) tartalmazó fejezetben V. (Utószülött) László (1440–1457) 1457. évi házassági terveiről olvashatunk. A király környezete megegyezett a menyasszony, VII. Károly (1422–1461) francia király

¹¹⁰ BONFINI 1995, i. m. 624.

¹¹¹ FRONSPERGER 1573, i. m. II, XXXVIr, LXXVr; FRONSPERGER, 1573, i. m. III, CIIIr; CXXIIv, CXLr, CXLVIIv; ÁLVARES 1576, i. m. 9r, 32v, 59r, 189v; HERBERSTEIN 1576, i. m. 110r; ÁLVARES, CORSALI 1581, i. m. 6v, 23r, 42v, 134v. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV., 207.

Magdolna nevű leányának (1443–1495) személyében, vita alakult ki azonban az esküvő helyét illetően. A Habsburg származású fiatal király egy ideig habozott a szóba jöhető helyszínek, Bécs, Buda és Prága között, végül azonban a cseh kormányzó (a későbbi király), Podjebrád György (1420–1471) erőszakos fellépése hatására „bejelentették, hogy a menyegzőt Prágában fogják megtartani”.¹¹² A király kíséretével maga is Prágába érkezett, ahol külön bizottságot neveztek ki a menyegzői ünnepség megszervezésére, illetve egy roppant előkelő és nagyszámú – 170 lovagból, valamint 40 szűzből és matrónából álló – küldöttséget állítottak össze a menyasszony elhozatalára. Bár a „királyi esküvőt mértéktelen költséggel előkészítették”, s számos környékbeli fejedelem jelezte részvételét az eseményen, a király „a nagy várakozás és készülődés kellős közepén”¹¹³ váratlanul meghalt. A fametszettel Feyerabend több korábbi kiadványában is találkozunk: az 1566-os *Thurnierbuch*ban és későbbi kiadásában (1578, 1579) többször szerepelt a lovagi tornák után rendezett bálók, táncmulatságok (Der erst Thurnier / Wie man den Abendtantz anfieng / und die Danck außgab) illusztrációjaként.¹¹⁴

22. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], *Ungerische Chronica...*, Frankfurt, Feyerabend, 1581, 240r

¹¹² BONFINI 1995, i. m. 689.

¹¹³ BONFINI 1995, i. m. 689.

¹¹⁴ RÜXNER 1566, i. m. XXVIIIv, LXXXIXr, XCIXv, CXLIXr, CLIIIr, CLXXXIV, CLXXXVIIr, CXCv; FRANCOLIN 1566, i. m. IIIr, XXIIIv, LVIIIr.

Az eredetileg Titus Livius ókori történetéhez készült antikizáló fametszettel,¹¹⁵ melyen egy folyó- vagy tengerparti városhoz érkező, díszes ruhájú lovasokból és gyalogosokból álló menetet látunk, a Mátyást királlyá választó rákosmezei országgyűlés leírásában (268r) találkozunk: „Mivel pedig a diétát a Rákos mezőn, Pest külvárosánál szokás tartani, a királyválasztó országgyűlésre elsőként [Szi-lági] Mihály érkezett meg számos csapatral, előkelők és nemesek pazar seregével.”¹¹⁶ Ugyanígy tartalmi egyezést találunk a szövegkörnyezetével annak az illusztrációnak az esetében is, amelyiken egy népes társaságtól körülvevett, trónon ülő királyt látunk (290v). A kép alatt olvashatjuk Mátyás királynak az országgyűlésen, trónján ülve elmondott beszédét, melyben a csehekkel folytatandó háború szükségességét indokolta. „A király lenyűgöző szónoklata után kivétel nélkül mindenki az ő véleményére állt.”¹¹⁷ Az antikizáló kép eredetileg az 1568-as Titus Livius-kötetben tűnt fel *Romulus macht Ordnungen* cím alatt.¹¹⁸

23. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], *Ungerische Chronica...*, Frankfurt, Feyerabend, 1581, 298r

¹¹⁵ LONICER, AMMAN 1572, i. m. XI. kép (Lvcimo, Tarqvinivs Priscvs Dictvs, cvm Vxore Tanaquil Romam proficiscitur). Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 216.

¹¹⁶ BONFINI 1995, i. m. 697.

¹¹⁷ BONFINI 1995, i. m. 762.

¹¹⁸ LIVIUS 1568, i. m. Das I. Buch. 19. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 256.

A Bonfini-kötet egyik antikizáló illusztrációján (298r) – melynek előképét a török krónikában is megtaláljuk¹¹⁹ – egy előkelő lovast és díszes kíséretét látjuk, akik előtt egy asszony fél térdre ereszkedik. (23. ábra) A képhez kapcsolódó leírásban arról olvashatunk, hogy Mátyás uralkodása alatt, 1471-ben Vitéz János és Janus Pannonius vezetésével a király ellen szövetségzők behívták az országba Kázmér (1458–1484) lengyel királyfit, a későbbi Szent Kázmért, hogy foglalja el a magyar trónt. „Eközben elterjedt a hír, hogy Kázmér húszezer emberrel Magyarország felé tart, a magyarok közül sokan szaladnak üdvözlésére [...] Amerre útját veszi, hódolattal köszöntik: mindenki bókol a szerencsének. A közeli településekről számos főnemes járul elébe, és parádésan fogadja az új királyt...”¹²⁰ A királyfi végül Mátyás támadásának hírét véve visszavonul országába. A törökök által néhány évvel korábban épített szabácsi vár 1476. évi elfoglalásáról tudósító fejezetben egy eredetileg Titus Livius római történetében, majd Josephus Flavius zsidó háborújában megjelent,¹²¹ egy város előtt játszódó csatajelenetet látunk (307r), míg Mátyás 1477. évi, III. Frigyes elleni ausztriai hadjáratának sikerét – hogy ti. „egyetlen napon tizennégy, Bécs környékén fekvő, a várost korszorúként körülvevő község adta meg magát önként a királynak”,¹²² egy olyan antikizáló, az 1568-as Titus Livius-kötetből származó, majd az 1580-as Plutarchos-kiadásban¹²³ is megjelent kép szemléltette (313v), melyen egy trónon ülő hadvezér előtt térdeplő embereket látunk.

Jól illik a szövegkörnyezetéhez az a kép is, melyen egy baldachinos trónon ülő királyi párt, s körülöttük előkelő ruhájú embereket látunk (336v), hiszen a közeli leírásban egy Mátyás király által St. Pöltenben összehívott tanácskozásról olvashatunk. A kép ábrázolhatná Mátyást és Beatrixot is, valójában azonban már találkozunk vele az 1566-ban megjelent *Thurnierbuch* „*Wie die Thurniers Rath den Keiser und die Fürsten deß Reichs im Frauenzimmer fanden*” című fejezetében is „*Wie dem Keiser als er im Frauenzimmer was Bottschafft kam / daß die Wenden und Obitriten abgefallen*” képaláírással (XVr).¹²⁴

Egyértelmű kapcsolat fedezhető fel a 10. könyv elején található fametszet (352v) és a hozzá tartozó szövegrész között. A képen egy pompás lovak által húzott kocsin utazó előkelő személyt látunk, akit díszkíséret követ, a szövegben pedig arról olvashatunk, hogy II. Ulászló „a magyarok fényes küldöttségével

¹¹⁹ LONICER 1578, i. m. III, 147r.

¹²⁰ BONFINI 1995, i. m. 779.

¹²¹ LIVIUS 1568, i. m. XXVIII. Buch, 21; FLAVIUS 1569, i. m. (*Hochberühmpten*) 245r, 256v; FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 238r; LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXII.

¹²² BONFINI 1995, i. m. 816.

¹²³ LIVIUS 1568, i. m. Das XXVI. Buch, 45. (Dem Scipioni wirt ein Jungfrau zubracht / die einem Hispanier / Allucio / vertraut / welche Scipio irem Breutigam unverletzt wider zustellet); LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXXXI. kép; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 329r.

¹²⁴ Az illusztráció a kötetben még többször feltűnik: RÜXNER 1566, i. m. XXXIIr, LXVIIv, CVv. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 52.

meg a csehek erős lovasságával keresztülutazott Magyarországon...¹²⁵ A kép az 1566-os *Thurnierbuch*ban „*Wie der Keiser wider heim zeucht*” (VIIr), míg az 1568-as Livius-kötetben (10. könyv, 34. szakasz) *Samniter werden von den Consuln an zweyen orten angriffen / daß sie getrennt / und desto leichter geschlagen wurden* címmel jelent meg. Találkozunk vele a Livius-kötet más lapjain, az *Icones Livianae*-ban, a Szkander bégről szóló könyvben, illetve Plutarchos munkájában is.¹²⁶ Homályosabb a kapcsolat az ötödik tized második könyvének elején található illusztráció (362v) és Bonfini szövege között. Az antikizáló kép, amelyik eredetileg az 1565-ös Plinius-kötetben jelent meg,¹²⁷ lovas és gyalogos katonák menetelését ábrázolja egy hajókkal megrakott tengerszakasz felé. Talán ahhoz az eseményhez kapcsolódik, amikor II. Ulászló uralkodása alatt a törökök Nándorfehérvár megtámadására készülve Szendrónél a Dunánál, illetve Szabács környékén, a Száva partján folytattak harcokat.¹²⁸

Az 1566-os *Thurnierbuch*ban I. Henrikhez, Titus Livius művében Cincinnatushoz, Lonicer török krónikájában a német-római császárhoz kapcsolódó említett illusztráció (8. ábra) az 1581-es Bonfini-krónikában a II. Ulászló koronázását követő, nehézségekkel teli időszak leírásában található (357r).¹²⁹ A gyalogos fegyveresektől körülvett, lovon ülő hadvezért ábrázoló metszet talán azt volt hivatva megjeleníteni, amikor II. Ulászló püspökök, illetve „...több mágnás meg tartományúr kíséretében Pozsonyba megy, hogy a fekete veteránok fölesketett seregével innen Ausztria területére törjön be...”,¹³⁰ talán azt, amikor Székesfehérvár elfoglalása után I. Miksa „...nagy ujjongással bevonult a városba, kíséretében német előkelők és nemesek megszámlálhatatlan sokasága...”¹³¹

Bizonytalan a kapcsolat az ötödik tized harmadik könyve előtt található illusztráció (367v) és a hozzá tartozó szöveg között is. A fametszet, mely a Titus Livius római történetéhez 1572-ben kiadott képes albumban többször is szerepelt,¹³² a rómaiak által legyőzött népek szenvedését ábrázolta: római katonák által hajtott meztelen foglyokat látunk rajta. (24. ábra) A kép talán Bonfini krónikájának ahhoz a részletéhez kapcsolódik, amelyben a II. Ulászló által II. Bajazid (1447–1512) szultánhoz követségbe küldött Czobor Márton beszámolóját ismer-

¹²⁵ BONFINI 1995, i. m. 923.

¹²⁶ LIVIUS 1568, i. m. Das XIX. Buch, 7; Das XXXIII. Buch, 13 stb.; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXXIX. kép és LXXXVIII. kép; BARLETIUS 1577, i. m. 146v; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 132v, 182v. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 366, 390; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 49.

¹²⁷ PLINIUS 1565, i. m. 61; LIVIUS 1568, i. m. Das XIX. Buch, 7, Das XXX. Buch, 57 stb. Vö. BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 239.

¹²⁸ BONFINI 1995, i. m. 965.

¹²⁹ RÜXNER 1566, i. m. Vv; LIVIUS 1568, i. m. Das VII. Buch, 49; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXI. kép; LONICER 1578, i. m. III, 13r, 32v, 46r, 179r, 201v stb. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 357.

¹³⁰ BONFINI 1995, i. m. 943.

¹³¹ BONFINI 1995, i. m. 946.

¹³² LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXVIII. kép (Svb Ivgvm mittvntvr aeqvi, á Q. Cincinnato victi), XXXIII. kép (Volsci ardeam oppvgnant es a romanis victi sub iugum mittuntur), LIII. kép. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 360, 363, 373; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 224.

hetjük meg a törökök óriási méretű hadi készülődéséről:¹³³ a török hódítások kegyetlenségére emlékeztethette az olvasókat.

24. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], Ungerische Chronica..., Frankfurt, Feyerabend, 1581, 367v

A Bonfini-kötet egyik illusztrációjának (373r) kompozíciója¹³⁴ feltűnő hasonlóságot mutat a kiadványban korábban szereplő metszettel (298r): mindkét képen lovon érkező hadvezér előtt térdeplő nőket látunk. A kép itt is jól illeszkedik a szövegkörnyezetbe: Bonfini beszámol róla, hogy II. Ulászló a magyar trónért folytatott korábbi véres háború után Lőcsén kibékült, és egy hónapig tárgyalta testvérel, János Albert királlyal (1459–1501), s részletesen leírja a lengyel királynak a várostól néhány mérföldre történt ünnepélyes fogadását.¹³⁵

Az 1581-es Bonfini-kötetben 7 várostromot, illetve csatát ábrázoló metszetet találunk, melyek többsége a körötte lévő szövegben leírt hadieseményhez kapcsolódott. Várostromot ábrázoló (66r), eredetileg Josephus Flavius zsidó háborúról írt könyvének 1569-es német kiadásában található, Jeruzsálem bevételét ábrá-

¹³³ BONFINI 1995, i. m. 967.

¹³⁴ FRANCOLIN 1566, i. m. XVr, XXXVIr (Wie die Herrn Mantenatores den Cupidinem haben wöllen lassen hencken / doch auff das letzt durch fürbitt der Edlen Frauwen und Jungfrauwen erledigt worden. XXXVv); Livius 1568, i. m. Das XXX. Buch, 19; LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXXXV. kép.

¹³⁵ BONFINI 1995, i. m. 982–984.

zőlo metszet¹³⁶ szerepelt például Pavia longobárdok általi, hároméves ostrom után bekövetkezett, 6. századi elfoglalásának említésekor.¹³⁷ Az 1577-es *Türckische Chronic*ából (25v, 49v) átvett csatajelenettel találkozunk a magyarok (hunok) és Szvatopluk (Szvate) Duna melletti összecsapásának leírásakor a honfoglalásról szóló beszámolóban (75r).¹³⁸ Ugyanez a csatajelenet (158r) szerepel az 1241–1242. évi tatárjárás eseményeit ismertető fejezetben is.¹³⁹ A csataképek univerzális felhasználhatóságát jelzi, hogy a Nagy Lajos (1326–1382) uralkodását bemutató fejezet elején lévő csataábrázolás (178r), melynek előképét nem sikerült megtalálnom, a történetben ismertetett számos ütközetre, hadjáratra egyaránt vonatkoztatható volt.¹⁴⁰

Feyerabend tehát a Bonfini-kiadás előkészítésekor – úgy tűnik – tudatosan törekedett egyfajta sajátos, korlátozott képi hitelesség megteremtésére. A kiadványhoz ő vagy egy munkatársa a magyar krónika szövegének ismeretében, gondosan válogatta össze az illusztrációkat, a 45 könyv mindegyikében kiválasztva egy fontos, érdekes, különös motívumot, epizódot, amelyhez a korábban kiadott könyvei fametszetei között található képi analógiát csatolt.

Függelék

[BONFINI, Antonio], *Ungerische Chronica, Das ist Ein gründtliche beschreibung deß aller mächtigsten und gewaltigsten Königreichs Ungern...*, Frankfurt, Feyerabend, 1581. illusztrációinak előképei:

BONFINI 1581, címlap = BARLETIUS 1577, i. m. 151r.

BONFINI 1581, címlap után, o. n. = azonosítatlan.¹⁴¹

BONFINI 1581, IV = ld. BONFINI 1581, címlap.

¹³⁶ FLAVIUS 1569, i. m. (*Hochberühmpten*) 260r (Jerusalem gar eyngenommen / mit grossem Blutwergiessen); FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 252r; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 1580, 191r. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/III, 91.

¹³⁷ BONFINI 1995, i. m. 166.

¹³⁸ BONFINI 1995, i. m. 190.

¹³⁹ BONFINI 1995, i. m. 398–417.

¹⁴⁰ BONFINI 1995, i. m. 456–481.

¹⁴¹ „Magyar főur, nyilván gróf Zrínyi György (született 1549 †1603), főtárnokmester, kinek a munka ajánlva van. (Az előbeszéd címkepe.)” NEMES, NAGY 1900, i. m. 50. tábla, 5. kép, XXXIX. A kép a Zrínyi család ikonográfiáját ismertető munkában (CENNERNÉ WILHELM B Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiája*, Bp., Balassi, 1997, 100–102) nem szerepel, ahogy a *Történelem – kép* kiállítás katalógusa sem azonosítja az ábrázolt Zrínyi Györggyel, bár azt megemlíti, hogy a kiadó neki ajánlotta a kötetet. MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291. A kép megtalálható a korábban említett, Amman fametszeteinek egy részét tartalmazó, 1599-ben megjelent *Kunstbüchlin*ben. o. n. [191], az 1578-as, csupán harmadannyi fametszetet tartalmazó első kiadásban (*Kunst und Lehrbüchlein...* durch Jos AMAN..., Frankfurt, Feyerabend, 1578) azonban még nem találkozunk vele.

BONFINI 1581, 16r = azonosítatlan.

BONFINI 1581, 26v = azonosítatlan.

BONFINI 1581, 33v = FRONSPERGER 1573, i. m. II, XVr; FONSPERGER 1573, i. m. III, CLXXXIIr, CLXXXIXv; BARLETIUS 1577, i. m. 1r, 28r, 78r, 147r; HERBERSTEIN 1576, i. m. 51r, 123v; LONICER 1578, i. m. I, 5r; LONICER 1578, i. m. III, 19v, 39v, 113r, 154v, 210v, 218r, 255v, 265r.

BONFINI 1581, 42r = azonosítatlan.

BONFINI 1581, 48v = FRONSPERGER 1573, i. m. III, CLXXXVIv, CLXXXVIIr, CCCIIIv; ÁLVARES 1576, i. m. 158r; FRONTINUS 1578, i. m. 50r.

BONFINI 1581, 60r (téves számozás) = BARLETIUS 1577, 63r. Vö.: BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 193.

BONFINI 1581, 66r = FLAVIUS 1569, i. m. (Hochberühmpten) 260r; FLAVIUS 1571, i. m. (Hochberühmpten) 252r; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 1580, 191r.

BONFINI 1581, 75r = TANGO 1577, i. m. 25v, 49v.

BONFINI 1581, 84r = LIVIUS 1568, Das XIX. Buch, 10; LONICER 1578, i. m. I, 6r; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 356v; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 28r.

BONFINI 1581, 94v = BARLETIUS 1577, i. m. 155r; LONICER 1578, i. m. III, 230r.

BONFINI 1581, 106r = TANGO 1577, i. m. 1r; LONICER 1578, i. m. II, 2r.

BONFINI 1581, 114v = azonosítatlan.

BONFINI 1581, 123v = TANGO 1577, i. m. 9v; LONICER 1578, i. m. I, 12v.

BONFINI 1581, 131r = TANGO 1577, i. m. 6r, 19r, 34v, 43v, 56v.

BONFINI 1581, 138v = ld. BONFINI 1581, 26v.

BONFINI 1581, 150r = PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 205r.

BONFINI 1581, 158r = ld. BONFINI 1581, 75r.

BONFINI 1581, 168r = LIVIUS 1568, i. m. Das XL. Buch, 41; FLAVIUS 1569, i. m. (*Hochberühmpten*) 292v; FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 283r, 323r; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XCIX. kép; TANGO 1577, i. m. 7r, 32r; FLAVIUS 1580, i. m. 489; PLUTARCHOS i. m. 1580 (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 284v; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 182v.

BONFINI 1581, 178r = azonosítatlan.

BONFINI 1581, 191v = FLAVIUS 1569, i. m. (*fürtrefflichen*) 86v, 96r; FLAVIUS 1571, i. m. (*fürtrefflichen*) 84v; FRANCOLIN 1579, i. m. LXIXv; FLAVIUS 1580, i. m. 758.

BONFINI 1581, 200r = FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 104r; FLAVIUS 1580, i. m. 185.

BONFINI 1581, 211r = FRONSPERGER i. m. 1573, II, XCIIIr. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 230.

BONFINI 1581, 219v = FRONSPERGER 1573, i. m. II, XXIIr, XXIIIv, LXXXVIr, LXXXVIIIv stb.; FRONSPERGER 1573, i. m. III, CLXVv, CCLVIIIv, CCLXv; ÁLVARES 1576, i. m. 3v; BARLETIUS 1577, i. m. 52r, 147v; TANGO 1577, i. m. 7v; ÁLVARES, CORSALI 1581, i. m. 2v, 18r, 57v. Vö.: Bartrum 2002, i. m. 5/IV, 206.

BONFINI 1581, 230r = FRONSPERGER 1573, i. m. II, XXv, Lr, LIIIr, XCIv, XCIIv. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 206.

BONFINI 1581, 240v = FRONSPERGER 1573, i. m. II, XXXVIr, LXXVr; FRONSPERGER 1573, i. m. III, CIIIr; CXXIIv, CXLIr, CXLVIIv; ÁLVARES 1576, i. m. 9r, 32v, 59r, 189v; HERBERSTEIN 1576, i. m. 110r; ÁLVARES, CORSALI 1581, i. m. 6v, 23r, 42v, 134v.

BONFINI 1581, 249r = ÁLVARES 1576, i. m. 22r; ÁLVARES, CORSALI 1581, i. m. 15v.

BONFINI 1581, 258v = RÜXNER 1566, i. m. XXVIIIv, LXXXIXr, XCIXv, CXLIXr, CLIIIr, CLXXXIV, CLXXXVIIr, CXCv; FRANCOLIN 1579, i. m. IIIr, XXIIIv, LVIIIr.

BONFINI 1581, 268r = LONICER, AMMAN 1572, i. m. XI. kép.

BONFINI 1581, 275v = PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 212v.

BONFINI 1581, 283v = ld. BONFINI 1581, 84r.

BONFINI 1581, 290v = LIVIUS 1568, i. m. Das I. Buch. 19.

BONFINI 1581, 298r = LONICER 1578, i. m. III, 147r. Vö.: BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 265.

BONFINI 1581, 307r = LIVIUS 1568, i. m. XXVIII. Buch, 21; FLAVIUS 1569, i. m. (*Hochberühmpten*) 245r, 256v; FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 238r; LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXII.

BONFINI 1581, 313v = LIVIUS 1568, i. m. Das XXVI. Buch, 45; LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXXXI. kép; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 329r.

BONFINI 1581, 322r = LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXXXIX. kép; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 288r. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 391; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 229.

BONFINI 1581, 330v = PLINIUS 1565, i. m. 44; LIVIUS 1568, i. m. Das I. Buch, 47; LONICER, AMMAN 1572, i. m. III. kép; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 296v.

BONFINI 1581, 336v = RÜXNER 1566, i. m. XXXIIr, LXVIIv, CVv; FRANCOLIN 1579, i. m. XVIr, XXv.

BONFINI 1581, 345r = ld. BONFINI 1581, 84r

BONFINI 1581, 352v = RÜXNER 1566, i. m. VIIr; LIVIUS 1568, i. m. Das X. Buch, 34; Das XIX. Buch, 7, Das XXXIII. Buch, 13 stb.; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXXIX. kép, LXXXVIII. kép; BARLETIUS 1577, i. m. 146v; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 132v, 182v.

BONFINI 1581, 357r = RÜXNER 1566, i. m. Vv; BARLETIUS 1577, i. m. 60r; LONICER 1578, i. m. III, 13r., 32v, 46r, 179r, 201v stb.

BONFINI 1581, 362v = PLINIUS 1565, i. m. 61; LIVIUS 1568, i. m. Das XIX. Buch, 7, Das XXX. Buch, 57 stb.

BONFINI 1581, 367v = LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXVIII. kép, XXXIII. kép, LIII. kép.

BONFINI 1581, 373r = Livius 1568, i. m. Das XXX. Buch, 19; LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXXXV. kép; Francolin 1579, XVr, XXXVIr, XXXVv.

BONFINI 1581, 378v = ld. BONFINI 1581, 131r.

Papp, Júlia

Is it the death of Stephen I of Hungary or of Skanderbeg in the 1581 edition of Antonio Bonfini's *Rerum Vngaricarvm Decades*?

Multiple use of book illustrations by Sigmund Feyerabend
in his press in Frankfurt

The book publisher Sigmund Feyerabend, who worked in Frankfurt around 1560–1580, occasionally used illustrations from both his own books and the books of other publishers to decorate his publications. For example, using the engraving compositions of Hans Francolin's *Thurnierbuch*, published in Latin and German in Vienna in 1561, he commissioned woodcuts from Jost Amman, which he used in both his own edition of Francolin's book in 1566 and later in several other publications. Feyerabend also took illustrations from his own previous publications. In 1581, he published in German the Hungarian Chronicle (*Rerum Hungaricarum decades*) written by Antonio Bonfini, the court historian of King Matthias and Vladislaus II of Hungary, in the end of the 15th century, adding an illustration before each of the 45 chapters. Although the older and more recent Hungarian studies of the history of books and art history interpreted these images as direct illustrations of historical events in Hungary, early examples of Hungarian historical depictions, the vast majority of these images were actually also included in Feyerabend's earlier books about different topics (ancient history, Turkish chronicles, publications about warfare, books about knightly tournaments etc.). It is noteworthy, however, that Feyerabend used the images not merely as decorations. He made sure that, knowing the text of the chronicle, the content of the woodcut in front of the chapters was connected to one of the interesting, unique, characteristic events in the text. For example, in the chapter about the cruel assassination of Ladislaus IV of Hungary by his beloved Cumans, Feyerabend published a picture which was originally included in Titus Livius's book about the history of Rome, which depicts the assassination of a man lying on the ground. Feyerabend therefore sought a kind of unique, partial authenticity with a modern approach, since for the reader the images accurately illustrated what was described in that particular passage, even though the image did not originally illustrate that event.

Keywords: 16th century, book illustration, Sigmund Feyerabend, Antonio Bonfini, *Rerum Vngaricarvm Decades*, Titus Livius, Jost Amman, Hans Francolin.

Károlyi Bálint

**Rejtőzködő mecénás vagy mecénatúra nélküli főúr?
Adalékok a Magyar Kamara elnökének, Zichy Istvánnak
mecénási tevékenységéhez***

A 16–17. század során számos, később a Magyar Királyság történetében fontos szerepet játszó család tudott felemelkedni és megkapaszkodni az arisztokrácia soraiban. Ezen családok közé tartoztak a Zichyk, akik Zichy I. Istvánnak köszönhetően az 1650-es évekre sikeresen gyökeret eresztettek a főnemesek körében. Bár Zichy személyével kapcsolatban a kutatások még gyerekcipőben járnak, egyre világosabb képünk alakul ki arról, hogy milyen szerepet is töltött be a 17. század folyamán a magyar politikai életben.

A jelenlegi vázlatos áttekintésben Zichy Istvánnak, a Magyar Kamara praefectusának levelezéséből kiindulva szeretném körbejárni, hogy maga Zichy rendelkezett-e mecénatúrával. Levelezése mellett azonban más forrásokat is igyekeztem felhasználni annak érdekében, hogy teljesebb képet alkothassunk a vizsgált témakörben. Ahol adódott lehetőség rá, ott igyekeztem párhuzamba állítani a dolgozat főhősének munkálkodását a 17. század világi kamaraelnökeinek a tevékenységével.

Elsőként azonban szükséges röviden áttekintenünk, kik is a legismertebb mecénások, valamint azt is tisztázni kell, hogy melyek az alapvető különbségek Zichy István, a Magyar Kamara többi praefectura és a Magyar Királyság főnemesei között. Végezetül pedig fontos meghatározni, hogy jelen munka keretében a mecénatúra mely ágai azok, amelyeket érinteni fogunk.

A 16–17. századi magyar és erdélyi nemesség mecénatúráját az idők során több kutatás is vizsgálta. Komoly eredményeket értek el az olyan jelentős, nyugat-magyarországi családok esetében, mint a Nádasdyak, az Esterházyak és Batthyányak.

Ismert az a humanista kör, amely a 16. század folyamán Batthyány Boldizsár körül alakult ki. A főúr jelentősen támogatta a különböző tudományok képviselőit, és tekintélyes könyvtárral is rendelkezett.¹ A Nádasdyak, mint a nyugat-

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ BOBORY Dóra, *Batthyány Boldizsár és humanista köre, Erudíció, természettudomány és mecénatúra egy 16. századi magyar főúr életében = Századok*, 139(2005), 4, 923–944; KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp., Szeged, OSZK, Scriptum, 2002; KOLTAI András, *A Batthyányak udvari zenészei (1927–1664), Adattár = A Batthyányak évszázadai*, Tudományos konferencia Kör-

magyarországi térség egyik legjelentősebb családja, szintén közismertek pártfogói ténykedésükről. Már Nádasdy Tamás nádor is jelentős patrónusként tűnt fel,² azonban dédunokája, Nádasdy Ferenc országbíró mecénatúrája bőségesen meghaladta elődei tevékenységét, ezzel pedig számos kortársára és utódjára is nagy hatást gyakorolt.³ Jól példázza ezt sógora, Esterházy Pál nádor mecénási munkássága, amiről a közelmúltban jelent meg egy nagyobb tanulmánykötet.⁴ Rajtuk kívül is ismertek még bőkezű pártfogók, mint a Rákócziak⁵ és a Mágócsyak,⁶ vagy éppen az egyik utolsó jelentős evangélikus főúr, Thököly István.⁷

A főnemesség sorait elhagyva a köznemesség felső rétegét képviselő birtokos nemeselek között is találunk olyan családokat, akik jelentős támogatói szerepben tűntek fel: fiatal tehetségeket patronáltak külföldi tanulmányaik és utazásaik alatt, vagy hazai oktatási intézményeket, esetleg művészeket pártoltak. Elég, ha csak Vitnyédy Istvánra gondolunk, aki a 17. század egyik legjelentősebb evangélikus mecénása volt.⁸ Bár a mecénatúrában a társadalom majd minden rétegének tagjai részt vállaltak kisebb-nagyobb mértékben, a dolgotat szempontjából

menden, 2005. október 27–29., szerk. Nagy Zoltán, Körmend, Szombathely, Körmend Város Önkormányzata, 2006, 231–244; KOLTAI András, *A Baththyányiak és Carlo della Torre szerződése a rohonci templom építésére = Művészettörténeti Értesítő*, 57(2008), 387–393.

² Nádasdy Tamás nádor mecénatúrájára: BARTÓK István, *A Nádasdy-mecénatúra hatása az irodalmi gondolkodásra = Nádasdy Tamás (1498–1562)*, Tudományos emlékülés, szerk. Söptei István, Sárvár, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1999, 117–130; UŐ, *Karrier és mecénatúra, Nádasdy Tamás és sárvári udvartartása = Arisztokrácia, művészetek, mecénatúra*, szerk. Czoma László, Keszthely, Helikon Kastélymúzeum, 2000, 33–43.

³ Nádasdy Ferencre a teljesség igénye nélkül: VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged, Bp., 2013; BUZÁSI Enikő, *Gondolatok Nádasdy Ferenc mecénatúrájához, avagy mikor készült az árpási főoltárkép? = Idővel paloták..., Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 582–624.

⁴ A teljesség igénye nélkül: GALAVICS Géza, *A mecénás Esterházy Pál*, (Vázlat egy pályaképhez) = *Művészettörténeti Értesítő*, 37(1988), 3–4, 136–161. Újabbban: *Esterházy Pál a műkedvelő mecénás*, szerk. Ács Pál, Buzási Enikő, Bp., reciti, 2015.

⁵ MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptorum, 1996.

⁶ SZABÓ András, *Mágócsy Gáspár és András udvara = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Székely Júlia, Bp., Gondolat, 1987, 263–280. Különösen: 272–280.

⁷ SZABÓ Péter, *A Thököly család és a görög-római kultúra, A késmárki várkastély egyik falfestményének tanulmányai = Credo*, 11(2005), 3–4, 203–210.

⁸ Vitnyédy István esetében közismert, hogy több alumnust is támogatott a külföldi, elsősorban német területeken folytatott tanulmányaiban. (Vitnyédy István és alumnusainak kapcsolatát külön tanulmány keretében szeretném feldolgozni.) Újabbban ketten is vizsgálták a soproni ügyvéd szerepvállalását az Eperjesi Kollégium alapításában és támogatásában. Vö.: SÁRKÖZI Gergely, *Vitnyédy István és az evangélikus oktatásügy = Credo*, 12(2006), 1–2, 3–16; KÓNYA Péter, *Az arisztokrácia és a nemesség szerepe az eperjesi kollégium alapításában = Műveltség és társadalmi szerepek, Arisztokraták Magyarországon és Európában*, szerk. Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2014 (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai, 18), 361–372.

azonban a legfontosabb a főnemesség körében tapasztalható pártfogói tevékenység.

Már a munka elején szükséges tisztázni, hogy esetünkben nem a szűken vett arisztokrácia legfelsőbb, csupán alig egy tucat családot számláló körére kell koncentrálni, hanem a másod- és harmadvonalbeli főnemésekre. Ide tartoznak azok a családok, amelyek az elitbe való bekerülésük után nem vagy csupán egy-egy kiemelkedő személlyel képviseltették magukat az országos politikában, így jelentőségük mind a Magyar Királyság, mind pedig a Habsburg Monarchia szintjén igen csekély volt.⁹ Úgy vélem, hogy a 17. század első kétharmadának kamaraelnökei, Pálffy Pált leszámítva, valamennyien ebbe a kategóriába tartoznak.¹⁰

E csoport tagjainak az anyagi lehetőségei korlátozottak voltak, nagy valószínűséggel nem vagy kevesebbet áldozhattak arra vagyonukból, hogy másokat támogassanak. Ugyanakkor ismerve a magyarországi levéltárak sanyarú történetét és az állományukat ért jelentős pusztulásokat, úgy gondolom, nem zárható ki, hogy egyes családok és főurak esetében csupán véletlen találatok alapján fog kiderülni, hogy esetleg koruk páratlan mecénásai voltak. Másrészt a kutatások jelenlegi állását tekintve, amikor még a legjelentősebb családok esetében sem sikerült teljesen feltárni a lehetőségeket, érthető módon a másod-, harmadvonalbeli főnemések ritkán kerültek a történészek célkeresztjébe.

Ezek alapján felmerül a kérdés, hogy mi a helyzet azokkal a főurakkal, akiknek az anyagi helyzete ugyan megengedte volna – ha nem is egy Nádasdy vagy egy Esterházy szintjén –, hogy mecénási tevékenységet folytassanak, mégsem találjuk nyomát ilyen irányú tevékenységnek. Lehetséges, hogy léteztek olyan főurak, akik nem éltek a mecénatúra lehetőségével? Vagy pusztán arról van szó, hogy nem kerültek a kutatások homlokterébe? Vagy esetleg a források hiányosságából kifolyólag nem került arra sor, hogy megismerjük az ő ilyen irányú cselekedeteiket?

Végezetül, de nem utolsósorban, a hosszúra nyúlt bevezetés végén tisztázni kell, mit is értünk mecénatúra alatt. Úgy gondolom, hogy Kőszeghy Péter és Széphelyi F. György sikeresen foglalta össze a művészetpártolás jelentését.¹¹ Ezek alapján a dolgozat nem vállalkozhat arra, hogy a teljes mecénási tevékenységet vizsgálat alá vonja, már csak a terjedelmi keretek miatt sem. Ezért csak

⁹ BORBÉLY Zoltán, *A nemesi társadalom struktúrája és a hétköznapi élet keretei Felső-Magyarországon a 17. század első felében = Oszmán–magyar viszony a 16–18. században*, Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapijairól; egyén és közösség viszonya, szerk. J. Újváry Zsuzsanna, Bp., Szent István Társulat, 2020, 191–212. Itt: 193.

¹⁰ A kamaraelnök kifejezést jelen tanulmányban összefoglaló jelleggel használom, ugyanis sem Vizkelethy Tamás, sem pedig Rakoviczky György nem voltak a hivatal elnökei, hanem pusztán igazgatói címmel rendelkeztek.

¹¹ KŐSZEGHY Péter, SZÉPHELYI F. György, *Művészetpártolás = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, Közép és kora újkor*, VIII, szerk. Kőszeghy Péter, Tamás Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2008, 42–54.

három nagyobb csoportot tekintünk át: (1) a tehetséges személyek iskoláztatása, taníttatása és ajánlása befolyásos személyeknek, hivatalokra vagy más pozíciókra, (2) egyházak, egyházi intézmények és magánszemélyek, különös tekintettel művészek támogatása, (3) végül, de nem utolsósorban, különböző könyveknek és nyomtatványoknak a kiadása, elkészítésének a patronálása.

Tehetségek iskoláztatása, képzése és ajánlása

Jelenlegi ismereteink szerint Zichy Istvánnak több mint félezer levele maradt fenn az 1637 és 1693 közötti időszakból. Ezek tartalmukat tekintve igen változatosak. A misszilisek szerzőjének karrierje alapján azonban sejthető, hogy a mecenatúrára vonatkozó részek kisebbségbe szorultak a vizsgált iratanyagban.¹²

A felvázolt pontok alapján az első vizsgálandó terület az, amikor a tehetősről a tehetséges fiatalok iskoláztatását, illetve a család látókörébe tartozó személyek bizonyos feladatokra való kinevelését segíti elő.

Sajnos erre vonatkozólag nagyon kevés információt találhatunk Zichy István levelezésében. Zichy köréből egyelőre nem ismerünk olyan tehetséges fiatalokat, akiket kamaraelnöksége alatt vagy a későbbi időszakban támogatott volna. Egy másik, talán némileg költségkímélőbb formája a fiatal tehetségek támogatásának, ha a főnemesi család tanulókorú gyermekei mellett alkalmazta őket tanuló társként vagy praepceptorként. A Zichy István gyermekei mellett tevékenykedő tanítókról nincsenek ismereteink. Ellenben az újabb kutatásoknak köszönhetően megismertük menyével, Károlyi Katával folytatott levelezését, ami érdekes adalékokkal szolgált unokáinak iskoláztatásáról. A fiatalon özvegyesre jutott Zichy Pálné komolyan foglalkozott gyermekei oktatásával. Apósával és sógorával nemegyszer heves vitába is keveredett. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az akkor már idős Zichy István válogatta ki az unokák mellé a praepceptorokat. Sajnálatos módon nevüket nem ismerjük egyik levélből sem, talán mert karrierjük ebben a szerepben nem volt hosszú, ugyanis a gyermekek anyja hamar megvált tőlük.¹³

Zichy István levelezését jobban megvizsgálva eddig egyetlen olyan misszilis ismert, amelyben konkrétan egy személy ajánlásáról van szó. Ebben a kamaraelnök barátjának, Rottal Jánosnak ajánlja Johannes Baptista Podestát, a neves orientalistát, aki Zichy szerint éppen egy szótár elkészítésén dolgozott.¹⁴ Az olasz származású tudós Rómában tanult, majd bejárta az Oszmán Birodalmat, és még a

¹² ZICHY István, *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez, Öregebbik Zichy István gróf (1616–1693) = Regnum, Egyháztörténeti évkönyv* 5(1942–1943), 734–764.

¹³ KÁROLYI Bálint, *Zichy II. Pál árváinak iskoláztatása, Iskoláztatási stratégia a Zichy családban a 17. század második felében = Aetas*, 34(2019), 2, 53–64. Itt: 60–61.

¹⁴ PODESTA, Johannes Baptista, *Dissertatio academica, continens specimen triennalis profectus in linguis orientalibus etc.*, Viennae, Austriae, 1677, 113–114. Itt szeretnék köszönetet mondani Monok Istvánnak, az MTA Könyvtára főigazgatójának, aki a figyelmembe ajánlotta az értékes forrást.

Szentföldre is eljutott. 1669-től a Bécsi Haditanács szolgálatában állt mint tolmács. A későbbiekben pedig elévülhetetlen érdemei voltak abban, hogy a császárvárosban meghonosodott a tolmácsképzés.¹⁵ Sajnos a jelenleg ismert Zichy–Rottal-levelezésben nem találtam folytatását az ügynek vagy nyomát hasonló jellegű támogató leveleknek.¹⁶ Igaz ez a más személyeknek írott és már feltárt levelekre is: mint például a vejének, Andrassy Miklósnak a jászkun kapitányi tisztség elnyerésére tett erőfeszítéseinek támogatása,¹⁷ vagy az új szentmártoni (pannonhalmi) apát kiválasztásába való beavatkozás legkevésbé sem tekinthető mecénási tevékenységnek, sokkal inkább személyes politikai céljai lenyomatának.¹⁸

Az 1655 előtti időszakból, amikor a győri végvidék vicegenerálisa volt, rendelkezünk néhány olyan levéllel, amelyben a térség főurai előtt pártfogol bizonyos személyeket. Például 1652 elején Esterházy László pápai kapitánynak ajánlotta a figyelmébe Darabos Györgyöt.¹⁹ Az év végén pedig talán egy helyi kismanes özvegyének, Szechernének a fiát ajánlotta inasi szolgálatra Batthyány Ádám számára.²⁰ Ezek azonban – véleményem szerint – nem tartoznak a mecénatúra kategóriájába, mivel nem jeles emberekről van szó, csupán olyanokról, akik esetleg jól szolgálhatnak a térség főúri udvaraiban.

Bár Zichy István levelezésében nem találjuk nyomát, napjainkig a legismeretesebb mecénási tevékenysége egy 1665-ben megjelent tézislappal kapcsolatos. Az elkészült metszeten a kassai jezsuitáknál tanuló Potmani/Potormani/Potmar Péter tézislapján láthatjuk a kamaraelnököt, feltehetően a Magyar Kamara tanácsosainak körében,²¹ számos allegorikus ábrázolással egybekötve. A mű létezésére már

¹⁵ VÁSÁRY István, *A török nyelv tanulmányozása a kora újkori európai egyetemeken = Gerundium*, 11(2020), 61–77.

¹⁶ Zichy István levelei Rottal Jánoshoz MNL OL P 507 P 507-1.-A-438. és MNL OL P 707. Fasc. 84 NB Nr. 8500-8505. A levelek feldolgozása és kiadásra való előkészítése folyamatban van.

¹⁷ Wesselényi Ferenc nádor halála után ideiglenes jelleggel a Magyar Kamara volt hivatott intézni a jászok ügyeit. Majd a hivatal – feltehetőleg Zichy István kamaraelnök hathatós közreműködésével – Andrassy Miklóst javasolta jászkun kapitánynak. Vö.: GYÁRFÁS István, *A jászkúnok története*, 4, 1542–1686, Bp., 1885, 298–299.

¹⁸ Zichy István Szegedy Ferenchez, Pozsony, 1667. május 4. Egri Főegyházmegyei Levéltár (EFL) Arch. Secr. Num. 45. Szegedy Ferenchez írott levelek Nr. 1. Gencsy Egyedről bővebben: MOLNÁR Szulpicz, *A pannonhalmi főapátság története, Negyedik korszak, Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek Rend fölözslása és föléléde, 1535–1708*, Bp., Stephaneum, 1906.

¹⁹ Zichy István Esterházy Lászlónak, Győr, 1652. március 8. MNL OL P 124. nr. 1375.

²⁰ Zichy István Batthyány Ádámnak, Megyer, 1652. november 28. MNL OL P 1314 nr. 53143.

²¹ A metszet közepén egyértelműen Zichy Istvánt láthatjuk. Az asztal körül ülő személyek azonosítása már komolyabb nehézségbe ütközik. Abban szinte biztosak lehetünk, hogy valamilyen nyien a Magyar Kamara tanácsosai, ugyanis akkoriban négyen, Partinger Mihály, Szentbenedeki Márk, Horváth-Kissevith György és Senkvicz Mátyas voltak a tanács tagjai. Azonosításuk egyelőre nem lehetséges, mivel a kutatás jelen állása szerint egyik tanácsosról sem maradt fenn egykorú ábrázolás. Csak feltételezhetjük, eltérő ruházata alapján, hogy az asztal jobb szélén ülő személy a pozsonyi, polgár származású Partinger Mihály lehet.

1943-ban felhívták a figyelmet,²² azonban elemzésére és kontextusba állítására az utóbbi időszakig várni kellett.²³ A tézislap rajzolóját sajnos napjainkig az ismeretlenség homálya övezi, azonban annyi ismert, hogy a rézmetszetet készítő mester Philipp Kilian volt.²⁴ Potormani Péter patrónusválasztása egyáltalán nem tekinthető véletlennek. Az ifjú tanára és egyben a tézislap témájának a kezdeményezője Tarnóczy István, a Kassai Akadémia tanára volt. Az újabb kutatásokból tudjuk, hogy a derék páter 1650-ben került Győrbe, a jezsuita gimnáziumba.²⁵ Zichy Istvánnak pedig 1646 és 1655 között mint végvidéki vicegenerálisnak Győrben volt a székhelye, ideje nagy részét a városban töltötte.²⁶ Ezek alapján nem zárható ki, hogy az akkori vicegenerális, későbbi kamaraelnök és Tarnóczy jól ismerhették egymást.

Sajnos a jelenlegi ismereteink szerint csak a Galavics Géza által közreadott, alig két tucat tézislapot ismerjük. Ezek alapján a választott patrónusok közül egyértelműen az aktuális uralkodót, I. Lipótot részesítették előnyben a készítők. Azonban találhatunk közöttük jó néhányat, amelyek valamelyik befolyásos magyar főméltóságot választották patrónusnak. Olyat viszont egyet sem ismerünk, amelyiken Zichy István hivatali elődeit örökítették volna meg. Ennek ellenére nem zárható ki, hogy a 17. század korábbi kamaraelnökei ne lettek volna a támogatók között. Ez azért is feltételezhető, mert a listát végigtekintve 1689-ben Michael Frank Erdődy Kristófot, a Magyar Kamara akkori elnökét jelölte meg patrónusnak.²⁷ A későbbi karrierjük szempontjából úgy tűnik, hogy mindkettőjük patrónusválasztása jó döntés volt. Potormani és Frank is a kamara alkalmazottja lett, bár utóbbi nem előzmények nélkül.²⁸ Ebből is látható, hogy nem véletlenül választották a diákok patrónusoknak az ország egyik legjelentősebb hivatalának vezetőit. Hiszen adott esetben számíthattak a praefectusok támogatására, és ahogy láthattuk, akár egy komoly hivatal is lehetett a jutalmuk. Erre Potormani és Frank mellett jó példa lehet Nagovith István. Bár őt nem konkrétan Pálffy Pál, hanem Pálffy szülei neveltették olyan módon, hogy a Pálffy gyerekek mellé

²² ZICHY 1942–1943, i. m. 762.

²³ GALAVICS Géza, *Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában = Művészettörténeti Értesítő*, 53(2004), 1–4, 53–80. Itt: 58–60; A tézislap alaposabb elemzése: Tüskés Anna, *Magyarországi klerikusok felsőfokú tanulmányai a 17. században, Potmani Péter tézislapja a kassai akadémián = Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*, szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár, Pécs, Történelemszéch Egyesület és a META-Egyesület, 2018, 121–139.

²⁴ GALAVICS 2004, i. m. 76.

²⁵ KÓNYA Franciska, *Tarnóczy István és a kora újkori meditációs irodalom*, Kolozsvár, Bolyai Társaság, 2015, 32.

²⁶ Zichy Istvánnak már 1644-ben saját háza volt Győrben. Ebben az évben Révay Pál özvegyének írott leveléből tudjuk, hogy az özvegytől zálogban egy másik házat is bírt, amit főbérként egy orvosnak adott ki. Zichy István Révay Pál özvegyéhez, Tata, 1644. MNL OL P 507 Nádasdy család nádasdladányi levéltára. 1-A-388 Nr. 4.

²⁷ GALAVICS 2004, i. m. 77.

²⁸ FALLENBÜCHL Zoltán, *A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században = Levéltári Közlemények*, 39(1968), 2, 233–268. Itt: 261–262.

vették tanuló társnak. Vélhetőleg már Bécsben is az ifjakkal együtt tanult. Később a magasabb tanulmányok alatt Ingolstadtban, majd pedig Olmützben biztosan kimutatható a jelenléte.²⁹ Kisnemesi származásából kifolyólag alig hihető, hogy szülei, esetleg saját maga finanszírozta volna költséges külföldi tanulmányait. Ezt követően a Magyar Kamaránál futott be klasszikus hivatali karriert, amelyet címzetes tanácsosként fejezett be.³⁰

Érdemes megemlíteni, hogy a Wesselényi-féle rendi szervezkedés nyomán megindult konfiskálások során sokan kértek támogatást Zichy Istvántól. Jól ismert tény, hogy bár a kamaraelnökhöz fordulók egy része – például Barkóczy István és testvére – sikeresen elkerülte a felelősségre vonást, vagy kisebb büntetésben részesült, az azonban kérdéses, hogy Zichynek ebben valójában mennyi szerepe is volt. Ennek eldöntése további kutatásokat igényel. Ami azonban bizonyos, hogy a kamaraelnökhöz intézett bizalmas levelekben többször is feltűnnek olyan kifejezések, amelyek arra utalnak, hogy a két fél között patrónus–kliens viszony volt, azonban ezeket semmiképpen sem tekinthetjük a mecenatúra részének, sokkal inkább a kor levélírási stílusának és formájának.³¹

Egyházak, egyházi intézmények és magánszemélyek támogatása, különös tekintettel művészekre

A tehetséges ifjak patronálása mellett érdemes kitérni már alkotó művészek vagy személyek támogatására és ügyük felkarolására. Zichy István leveleiből sajnos nem ismerünk olyan, a korszakban jeles művészeket, költőket, festőket stb., akiket életük bármelyik szakaszában támogatott volna. Ennek ellenére a korszakból Zichy István két hiteles ábrázolása is fennmaradt. Az egyikén még 1649-ben örökítette meg Elias Wiedemann vagy a mester kíséretében érkezett segédek egyike.³² Az Elias Wiedemann névével fémjelzett sorozatban való megjelenése, úgy gondolom, nemcsak arról árulkodik, hogy Zichy már 1649-ben, mint a győri végvidék vicegenerálisa jelentős személynek számított, hanem tisztában volt a

²⁹ BITSKEY István, *A német nyelvterület jezsuita egyetemei és Magyarország a kora újkorban = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. Szilágyi Csaba, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008, 481–496. Itt: 494.

³⁰ FALLENBÜCHL Zoltán, *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*, Bp., OSZK, Osiris, 2002, 208–209.

³¹ Két példát tudunk erre hozni: Zichy István levele Fáy Istvánnak, Pozsony, 1671. augusztus 3. MNL OL P 1729. Zichy bizonyos feltételekkel megpróbált közbenjárni a Pozsonyban, majd Bécsben raboskodó Fáy László kiszabadításában. Köszönettel tartozom Horváth Mónikának, amiért a figyelmembe ajánlotta a levelet. Hasonló ehhez Szentiványi Mihály harmincados levele is, amiben Zichyt „fautorának” nevezi, azonban ez sokkal inkább szólt annak, hogy harmincadosként a kamara hivatalnok volt: Szentiványi Mihály Zichy Istvánnak, Eperjes 1670. november 28. MNL OL P 507 Nádasdy család nádasdladányi levéltára. 1-A-443 Nr. 3.

³² WIEDEMANN, Elias, *Icones Illustrium Heroum Hungariae*, Wien, 1652 (reprint, Bp., 2004), 100.

művészetpártolásnak a jelentőségével. A másik alkotáson egy ismeretlen művész az 1660-as években vitte vászonra a kamaraelnök portréját.³³ Ezek mellett a 17. századból egyelőre nincsen tudomásunk arról, hogy Zichy István bármilyen művészeti mecénatúrát folytatott volna. Nincs ezzel egyedül. Hivatali elődei közül csupán Lippay Gáspárnak, Majtényi Mihálynak és Pálffy Pálnak ismerjük – szintén a Wiedemann-féle sorozatból – a portréikat.³⁴ Ahogy fentebb már említettem, Pálffy jelentősen különbözött tőlük. Esetében ugyanis tudjuk, hogy biztosan támogatott művészeket, köztük építészeket, akik a vöröskői és detrekői kastélyait építették át és formálták a barokk korszak igényeinek megfelelően.³⁵ A későbbiekben hasonlóan feltételezhető ez a 17. század végétől a 18. század elejéig a Magyar Kamara elnöki tisztelet ellátó Erdődy család esetében is.³⁶ Igaz, ennek le nyomatai egyelőre csak a 18. századból ismertek.³⁷ Abban biztosak lehetünk, hogy Zichy István hasonló méretű építkezéseket nem folytatott még a század végén megszerzett divényi uradalomban sem.³⁸ Levelezésében nem találjuk nyomát annak, hogy művészeket vagy jelentősebb mesterembereket foglalkoztatott volna, ennek egyértelműen anyagi korlátai lehettek. A kamara többi elnökére vonatkozóan, a két említett család tagjait leszámítva, hasonló következtetésekkel élhetünk. Ugyanakkor, ha Zichy István az otthonául szolgáló, Oroszváron álló kúriáját a kor művészeti irányzatának és stílusának megfelelően építtette is, nem sok maradhatott belőle, mert 1683-ban – amikor a koronát a török és Thököly Imre kuruc seregei elől elmenekítette³⁹ – valószínűleg elpusztították és kifosztották az épületet, hiszen a főúr és családja a kuruc király minden szándéka ellenére, sok magyar arisztokráciával ellentétben,⁴⁰ nem állt az ő oldalára.⁴¹ Bár ismereteink szerint Zichy István több, a birtokában lévő kúrián és kastélyon – Oroszvár mellett például Darufalván és Jánosházán – folytatott építkezéseket, ezeknek a részleteit egyelőre nem ismerjük, levelezésében nem maradt nyoma. A későbbi

³³ Zichy István portréja a vöröskői kastély múzeumából. Ismeretlen mester munkája az 1660-as évekből. <http://www.npg.hu/component/jcollection/item/574> (Letöltve: 2021. 05. 04.)

³⁴ WIEDEMANN, Elias 1652/2004, i. m. 49, 57, 67.

³⁵ FUNDAREK Anna, *Pálffy Pál építkezései = Sic itur ad astra*, 13(2003), 1, 15–34.

³⁶ Jelenlegi ismereteink szerint a 17–18. század fordulóján az Erdődy család három tagja, Erdődy Kristóf (1684–1704), Erdődy Sándor (1709–1718) és Erdődy György (1720–1748) voltak kisebb megszakításokkal együtt összesen majdnem hatvan évig a meghatározó alakjai a hivatalnak. Vö.: FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főméltóságai*, Bp., Maecenas, 1988, 110–111.

³⁷ BUBRYÁK Orsolya, *Az ősök tisztelete az Erdődy grófok mecénási programjában* = G. ETÉNYI, HORN szerk. 2005, i. m. 549–581.

³⁸ SZIRÁCSIK Éva, *A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787)*, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2005, 19.

³⁹ PÁLFFY Géza, *A magyar korona először német földön (1683–1687) = A Szent Korona hazatér; A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*, szerk. Pálffy Géza, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019, 321–364. Itt: 325–339.

⁴⁰ VARGA J. János, *Válaszúton, Thököly Imre és Magyarország 1682–1684*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2007, 80.

⁴¹ Thököly Imre Zichy Istvánhoz, Jánossy, 1683. július 13. OSZK Fol. Lat. 2265. 96/189-190.

átépítések miatt ezeknek minimálisan vagy egyáltalán nem maradtak emlékei napjainkra.⁴²

Az egyes intézmények, mint például a korszak jelentős iskoláinak a finanszírozása kiemelten fontos szerepet játszott. Jól mutatja ezt az evangélikus rendeknek az eperjesi kollégium alapítására és bővítésére tett erőfeszítései.⁴³ De hasonlóan fontos volt a reformátusoknak a szepsi iskola,⁴⁴ valamint később a sárospataki református kollégium támogatása.⁴⁵ A katolikus rendek számára az elsődleges reprezentációt a Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetem, illetve vele párhuzamosan a különböző jezsuita gimnáziumok jelentették.

Zichy István levelezése nem sokat árul el ezekhez az intézményekhez való viszonyáról. Alapvetően azt kell látnunk, hogy a Zichy család kapcsolata a katolikus egyházzal a 17. század elején nem volt a legjobb. Ebben a veszprémi püspökkel, a püspökség elzálogosított birtokai miatt folytatott vitája jelentette a leg súlyosabb problémát.⁴⁶ Az ellentétek rendeződése után azonban láthatóan javult a viszony, Zichy Pált halálakor már a protestáns közösségek egyik legnagyobb el-lenségeként emlegették.⁴⁷

Annai biztos, hogy levelezése alapján a nagyszombati egyetemmel nem sok kapcsolata volt. Nem tudunk arról, hogy patronálta volna az intézményt. Viszont, bár leveleiből nem derül ki, vélhetőleg a győri jezsuiták gimnáziumának egyik jelentős mecénása lehetett. Ennek oka, hogy a városhoz és az ottani jezsuitákhoz is igen bensőséges viszony fűzte a kamaraelnököket. Középfokú tanulmányait náluk végezte, illetve a helyi Mária Kongregációnak is tagja volt.⁴⁸ A későbbiek során sem szakadt el teljesen a közösségtől, a jelek szerint támogatta az intézményt.⁴⁹ A század végén pedig unokái is a győri gimnázium tanulói lettek.⁵⁰

⁴² KOPPÁNY Tibor, *Kastélyok a végvárak mögött, Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészet a 16–17. századi Dunántúlon*, Bp., Balassi, 2014, 15–152, 174–176, 216.

⁴³ KÓNYA Péter, *Arisztokrácia és a nemesség szerepe az eperjesi kollégium alapításában* = BÁRÁNY, OROSZ, PAPP, VINKLER szerk. 2014, i. m. 361–372. Itt: 364–366.

⁴⁴ SZABADI István, *Adalékok Báthory István (1555–1605) mecénatúrájához* = BÁRÁNY, OROSZ, PAPP, VINKLER szerk. 2014, i. m. 293–299. Itt: 297.

⁴⁵ TAMÁS Edit, *Türelem és türelmetlenség a vallásgyakorlatban és az intézmények működésében Sárospatakon a 17–19. században* = *Történeti Tanulmányok*, 15(2007), 161–178. Itt: 162–166.

⁴⁶ JAKAB Réka, *A veszprémi székeskáptalan a 17. században* = *Erőgyűjtés és újrakezdés, A veszprémi egyházmegye története a 17. században*, szerk. Karlinszky Balázs, Varga Tibor László, Veszprém, Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2019, 71–90. Itt: 73–76.

⁴⁷ Illésházy Gáspár feljegyzése Zichy Pál haláláról vö.: SZILÁGYI Sándor, *Illésházy Gáspár feljegyzései* = *Történelmi Tár*, 14(1891), 4, 559–588. Itt: 584.

⁴⁸ KÁROLYI 2019, i. m. 56.

⁴⁹ ACSAY Ferenc, *A győri kath. főgimnázium története, 1626–1900*, Győr, Győregyházmegyei Könyvsajtója, 1901, 153–156.

⁵⁰ KÖKÉNYESI Zsolt, *A győri jezsuita gimnázium diáksága a kezdetektől a feloszlásig (1630–1773), különös tekintettel a főnemesi tanulóakra* = *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században, Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*, szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia,

A győri jezsuiták iskolája mellett fontos szerepe volt a jezsuiták templomának, amit komoly harcok árán sikerült csak felépíttetnie a katolikus közösségnek. Sajnos a támogatók körében nem találjuk ott Zichy Istvánt. Ellenben egy másik kamaraelnök, Lippay Gáspár jelentős vagyonnal járult hozzá az épület felépítéséhez. Ugyanakkor ennek háttérében részben az állt, hogy a rektori pozíciót akkor éppen testvére, Lippay János töltötte be.⁵¹ Lippay Gáspáron kívül csupán veglai Horváth Gáspár esetében tudjuk, hogy még a nagyszombati egyetem megalapítása előtt a városban működő iskolának egy kertet adományozott.⁵² Továbbá veglai Horváth komoly részt vállalt a jezsuiták támogatásában mind a Magyar Királyságban, mind pedig a Rzeczpospolita területén. 1604-ben az alsó-magyarországi Tepla templomát vette el az evangélikus közösségtől, gazdagon feldíszíttette és a jezsuitáknak adta,⁵³ majd 1609-ben az irányítása alá tartozó sztarosztaságban, Pren városa mellett alapított egy templomot.⁵⁴ A többiek esetében jelenleg nem rendelkezünk hasonló ismeretekkel. Bár ismert Zichy István végrendelete 1687-ből, amelyben a kor szokásaihoz híven viszonylag részletesen nyilatkozik javairól. A testamentumában ugyanakkor birtokain túl az egyéb ingóságokról nem rendelkezik, ahogy arról sem, hogy a „szokásosnak tekinthető” miséket leszámítva semelyik felekezetre vagy az azok által fenntartott intézmény számára nem tett adományokat.⁵⁵

Könyvtárak, könyvek és könyvek kiadásának patronálása

Ha a mecenatúra egy másik formája, a könyvkiadás támogatása, esetleg saját könyv összeállítása/írása felé fordulunk, felemás eredményekre juthatunk. A Magyar és a Szepesi Kamarák praefectusai, igazgatói és első tanácsosai esetében csupán két könyvtári katalógust ismerünk. Hoffmann György⁵⁶ és Holló Zsigmond⁵⁷ a 17. század során a Szepesi Kamara vezetői voltak. Bár a pozsonyi hivatal minden szempontból jelentősebb intézmény volt, és az élén álló főurak is kiemelkedőbb szerepet

Kökényesi Zsolt, Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2017, 133–167. Itt: 162–163. KÁROLYI 2019, i. m. 56–57.

⁵¹ FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, *A győri jezsuita templom 17. századi jötevői, A támogatók körének rekonstrukciója* = FAZEKAS, KÁDÁR, KÖKÉNYESI szerk., 2017, i. m. 13–59 Itt: 23.

⁵² KÁROLYI Bálint, *Egy rendhagyó karrier, Veglai Horváth Gáspár; a Magyar Kamara elnökének életútja* = *Levélári Közlemények*, 90(2019), 119–158. Itt: 154.

⁵³ *Uo.*, 132–133.

⁵⁴ *Uo.*, 129.

⁵⁵ Zichy István végrendelete. MNL OL P 707. Fasc. 43. Nr. 3.

⁵⁶ Hoffmann György könyvtárának jegyzéke, lásd: *Magyarországi magánkönyvtárak 1533–1657*, s. a. r. Varga András, Bp., Szeged, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13), 124–126.

⁵⁷ Holló Zsigmond könyvjegyzéke lásd: *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, szerk. Monok István, Farkas Gábor, Varga András, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15), 71–72.

játszottak az ország életében, a könyvtáraikra vonatkozó adatok szinte egyáltalán nem maradtak fenn.⁵⁸ Sajnos az újabb kutatások során előkerült könyvtárak között sem találjuk ezeknek a famíliáknak a jegyzékeit.⁵⁹ Az alsóbb hivatalnokok esetében pedig arányaiban tekintve még kevesebb ismerettel rendelkezünk.⁶⁰

Sajnos Zichy István könyvtáráról sincsenek közelebbi adataink.⁶¹ Csak feltételezhetjük, hogy ha volt is könyvgyűjteménye, akkor két legkedveltebb tartózkodási helyén, Oroszváron vagy Mosonszentmiklóson álló kúriáiban alakíthatott ki helyet neki. A levelezésében nem említi ide vonatkozó adatokat. Csupán annyi bizonyos, hogy a már idős főúr a visszafoglaló háborúk idején a fronton szolgáló István fiának folyamatosan szerzett olasz nyelvű újságokat.⁶² Biztosan kijelenthető, hogy az ifjabb Zichy István Nádasdy István kíséretében tett nyugat-európai utazása során⁶³ szerzett be kisebb mennyiségben könyveket, atlaszokat. Legalábbis erről tanúskodik Zichy Pál levele, aki – talán külön könyvtára vagy a család egységes könyvtára számára – a Hágából küldött atlaszokat köszönte meg öccsének.⁶⁴

Külön kategóriát jelentenek azok a könyvek, amelyek valamelyik szerző vagy kiadó dedikációja alapján kerülhettek be egy-egy könyvtárba. Jelenlegi ismer-

⁵⁸ MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Főiskola, 2012, 174–179.

⁵⁹ Újdonságnak számítanak például a Czobor család Csehországból előkerült könyvei. Vö.: MONOK, István, *The Cultural Horizon of Aristocrats in the Hungarian Kingdom, Their Libraries and Erudition in the 16th and 17th Centuries*, Wien, 2019, 149–152.

⁶⁰ A Magyar Kamara tanácsosai közül egyedül Kecskés Jánosnak a könyvtára ismert, azonban őt gyakran papként, szerzetesként tüntetik fel. Vö.: Kecskés János könyvtárának jegyzéke: Varga 1986, i. m. 132–143; A könyvtár kialakulására ld.: ZVARA Edina, *Ismert könyvgyűjtők tulajdonosainak bejegyzései az Esterházy-könyvtárban = Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 47–71. Itt: 55–57, 61–63. A másik, kivételesen nagy tehetségként ismert személy Tassy Gáspár, aki biztosan rendelkezett saját könyvtárral, és maga is élen járt a szerzőségben. Vö.: HOLL Béla, *Tasi Gáspár, Adalékok XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez = Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tomus 10–11, Szeged, 1971, 99–106. Újabbban: KÁROLYI Bálint, *Tassy Gáspár ismeretlen levele = Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 80–85.

⁶¹ A kutatások során a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltárában találtam valamivel több mint egy tucat könyvet. Ezek azonban a család köznemesi ágának javarészt 18. századi, kisebb részben 19. század eleji kötetei. Pontos jelzetük: MNL SML Kötetek Nr. 1–15.

⁶² „Vettem leveledet, az olasz újságokat meg küldtem István bátyádnak, ki ma megyen Posonba...” Zichy István levele Zichy Ádámnak, Nagyszombat, 1692. április 30. MNL OL Zichy család levéltára P 707 Fasc. 84 NB Nr. 14235.

⁶³ TOMA Katalin, *Nádasdy István európai tanulmányútja* = G. ETÉNYI, HORN szerk. 2005, i. m. 192–214.

⁶⁴ Zichy Pál ifj. Zichy Istvánhoz, Pozsony, 1670. május 7. MNL OL P 707 Fasc. 84 NB. Nr. 12574. Közölve: KÁROLYI Bálint, *Adalékok Nádasdy István nyugat-európai utazásához, Levelek ifjabb Zichy István levelestárcájából = Lymbus*, 2021, 507–526. Itt: 521–522.

reteink szerint csupán Jaros Istvánnak⁶⁵ az 1671-ben Pozsonyban nyomtatásban megjelent *Tabella Axiomatum* kezdetű munkájáról tudjuk, hogy azt Zichy Istvánnak és a Magyar Kamara tanácsosainak, valamint néhány másik hivatalnokának dedikálta a szerző.⁶⁶ Vélhetően Zichy István is rendelkezett ebből egy példánnyal.

Ahogy tapasztaltuk, Zichy István levelezéséből a fennmaradt missziliseink szinte alig árulkodnak írójuk könyves műveltségéről, arról pedig egyáltalán nem, hogy esetleg támogatta volna újabb munkák kinyomtatását. Levelezésének a dolgozat szempontjából legérdekesebb darabjai az 1650-es években íródtak. Baththyány Ádám, aki akkor már egy ideje özvegyiségben élt, újra házasságra kívánt lépni. Ezért több alkalommal Grazba utazott, hogy feleséget találjon magának. Zichy István ezzel kapcsolatban osztotta meg vélekedését Baththyányval. Az egyik levélben még csak a házastárssal való közös játékról szól, valamint arról, hogy akár török nyelvre is megtaníthatja majd a választott hölgyet. Ennek fontosságát a bizalmasságban véli felfedezni Zichy István, hiszen törökül az egyszerű udvari emberek nem értenek, ellenben egymással könnyen kommunikálhatnának.⁶⁷ Ha figyelmesen olvassuk Antonio Guevara könyvét, akkor mindkét kijelentésre találunk példát. Guevara mester szinte a könyve elején leszögezi, hogy a házasság a férfi és nő között a legjobb társaság, ami még barátság is megfelel.⁶⁸ Zichy István levelét olvasva megragadja a figyelmet a közös játék említése. Teljesen természetes dolognak tekinthető, hogy férfi és nő együtt játszik, gondoljunk Rákóczi László és feleségének a közös szórakozásaira.⁶⁹

Az első fejezetben a jó feleség ismérvei között megtaláljuk a megbízhatóságot, és azt, hogy a férfi számára mindig bizalmas társnak kell lennie. A spanyol szerző szerint a feleség kötelessége, hogy férje mellett álljon, amikor az ellenségei megszorodnak, és helyzete annyira rosszra fordul, hogy senkiben sem bízhat meg.⁷⁰ Fontos, hogy Antonio Guevara könyvének latinból készült részfordítása 1610 óta, Draskovits Jánosnak (1550–1613) köszönhetően, magyarul is olvashatóvá vált. A mű elég népszerű olvasmányának számított a korszakban, sőt még utána, a 18. század derekán is igen nagy olvasottságnak örvendett.⁷¹ Vélhetőleg Zichy István

⁶⁵ Jaros István a pozsonyi jezsuita gimnázium tanulója volt. A retorikai tanulmányai alatt készítette el két művét. Vö.: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 5, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1897, 418.

⁶⁶ JAROS István, *Tabella Axiomatum cum eorundem Interpretatione Praemissa Aggratvlatione cum nonnullis Chronographici Pro novi...* RMK II, 1285.

⁶⁷ Zichy István Baththyány Ádámnak, Győr, 1654. március 2. MNL OL P 1314 Nr. 53162.

⁶⁸ GUEVARA, Antonio, *Horologii principum, azaz az fejedelmek órájának második könyve, fordította Draskovich János, Graz, 1610*, faksimile kiad., szerk. Kőszeghy Péter, kísérő tanulmány Komlószi Tibor, Bp., Akadémiai, 1989 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 23), 1r–1v.

⁶⁹ VÁRKONYI Gábor, *Ünnepek és hétköznapok, Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon*, Bp., General Press, 2009, 195.

⁷⁰ GUEVARA 1989, i. m. 9. – A mű teljes fordítását Prágay András készítette: *Fejedelmek serkentő órája*, Bártfa, Klösz, 1628. (RMNy 1400)

⁷¹ KOMLOVSZKI 1989, i. m. 25.

is olvashatta, vagy talán saját könyvtárában (?) is meglehetett neki Guevara könyvének valamelyik fordítása.⁷²

Ha figyelembe vesszük a Zichy István előtt hivatalban lévő kamaraelnököknek dedikált munkákat, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy Zichy esete nem számít kirívónak. Vízelethy Tamásnak és Horváth Gáspárnak dedikált munkákat nem sikerült azonosítani. Ellenben 1616-ban Kopcsányi Pap Márton ajánlotta *Evangéliumok és epistolák...* című munkáját Pethe Lászlónak és a kamara több alkalmazottjának.⁷³ Ennél jóval ismertebb Pázmány Péternek *Kereszteni imádságos keonyv* című Grazban, 1606-ban kiadott műve, amit Pethe László második feleségének, Kapy Annának ajánlott.⁷⁴ Jó harminc évvel később Lippay Gáspár neve mellett csupán egy 1648-ban Bécsben kinyomtatott *Krakkai kalendáriumot* találunk. Gelbhaar Gergely bécsi nyomdász az elkészült művet nemcsak a kamaraelnöknek, hanem testvérének, Lippay Györgynek is ajánlotta.⁷⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy Pálffy Pálhoz – aki mind társadalmilag, mind anyagiak tekintetében kilóg a 17. század praefectusainak sorából – sem ismerünk egyetlen dedikációt sem kamaraelnökségének idejéből.

A fentebb vázoltak alapján úgy gondolom, egy-egy jegyzéknek az előkerülésére kevés esély mutatkozik. Azonban, ahogy láthattuk, más irányú kutatások során, például levelek, naplók vagy más egodokumentumok feltárása és vizsgálata talán további adalékokkal szolgálhat számunkra mind Zichy István, mind a Magyar és a Szepesi Kamara vezetőinek könyves műveltségével kapcsolatban.

Összegzés

Mint látható, Zichy István és a Magyar Kamara elnökei egyáltalán nem voltak rejtőzködő mecénások. Tehetségükhöz és még inkább anyagi lehetőségeikhez mérten igyekeztek vagyonosabb kortársaikhoz hasonlóan patrónusi szerepben feltűnni. Bár Zichy István levelezése impozánsnak tekinthető, azt kellett tapasztalnunk, hogy vélhetően azok az írásai, amelyekben támogatásáról biztosít embe-
reket, nem maradtak fenn, vagy szerencsésebb esetben lappanganak valahol. Ennek ellenére a megismert kevés információ alapján biztosan állíthatjuk, hogy mind Zichy, mind pedig hivatali elődei és utódai aktív mecénások voltak. Csupán azért tekinthetjük őket „rejtőzködőknek”, mert nem kerültek a kutatások homlokterébe. Ennek hátterében, úgy vélem, a források kis száma, illetve hiánya állhat. Mindenesetre a cseppet sem könnyű terep több lehetőséget is kínál a jövőre vonatkozóan. Az egyik a kutatás irányának kibővítése, ami megint csak többfelé irányulhat. A praefectusok mecénási tevékenységének alaposabb megismerése

⁷² A későbbiekben alaposabb filológiai elemzések pontosan megállapíthatják, hogy valóban az említett könyvről van-e szó, vagy más munkáról, Zichy István saját elképzeléseiről.

⁷³ RMK I, 481.

⁷⁴ RMK I, 403.

⁷⁵ RMK I, 801.

után lehetőségünk lenne a magyar arisztokrácia másodvonalát képező főúri családok hasonló irányú tevékenységének az összehasonlítására. Hosszabb távon pedig, úgy vélem, nem lenne haszontalan a Habsburg Monarchia területén működő többi kamara élén álló személyek pártfogói tevékenységét összehasonlítani a Magyar Királyságban uralkodó viszonyokkal. Egy ilyen munka révén sikerülhetne még teljesebb képet kapnunk Magyarország és a Habsburg Monarchia hivatali elitjének mecénási tevékenységéről.

Egy másik lehetőség, hogy a Magyar Királyság határain belül maradván a hivatalviselők körében terjesztjük ki a kutatásokat. Ennek, úgy vélem, jó alapjai vannak, hiszen ahogy fentebb is említettem, több kamarai alkalmazott könyvtárkatalógusát is ismerjük legalább részleteiben, illetve vannak olyan hivatalnokok, akiknek egyéb irányú mecenatúrája is ismert előttünk.⁷⁶

Károlyi, Bálint

Mécène caché ou grand-seigneur parcimonieux ? Contributions à l'étude des activités d'István Zichy, président de la Chambre de Hongrie

La noblesse du Royaume de Hongrie est un groupe social présentant une très grande diversité. Même l'aristocratie proprement dite avait toujours été composée d'éléments relativement variés. Les présidents de la Chambre de Hongrie, tel István Zichy, avaient presque toujours appartenu au deuxième rang de cette élite sociale. On lui connaît plus de 500 lettres envoyées aux correspondants les plus divers. C'est à partir de cette correspondance et en comparant ses activités de mécène à celles des autres présidents que nous essayons d'arriver à des conclusions le concernant. Nous prenons en considération le soutien pécuniaire qu'il accorda aux jeunes talents et aux artistes, ainsi que sa contribution au financement des établissements (écoles) ecclésiastiques. Nous sommes arrivés à établir que le deuxième (et même le troisième) rang de l'aristocratie hongroise était prêt à exercer une mécénature importante, certes moins généreuse que les noms les plus illustres.

Keywords: 17th century, Patronage, Hungarian Chamber, correspondence, library, book printing, catholic church, talented people, supporting.

⁷⁶ Talán az egyik legjobb példa a Szepesi Kamara tanácsosa, akinek mecénási szerepéről Pintér Márta Zsuzsanna közölt részleteket. Vö.: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A jezsuita ifjúság 17. századi példaképe, Holló Zsigmond = HISTORICUS SOCIETATIS IESU*, Szilas László emlékkönyv, szerk. Molnár Antal, Szilágyi Csaba, Zombori István, Bp., METEM, 2007, 322–331; Uő, *Theatrum és literatura*, Bp., Universitas, 2014, 67–78.

Tüskés Anna

Janzenista (vonatkozású) könyvek a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, az Országos Széchényi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában

„ce livre je brulerai”

Bevezetés

A janzenista könyvek és eszmék magyarországi közvetítését, jelenlétét és hatását mintegy száz éve kutatják. A témával az 1920-as évektől kezdve több évtizedig foglalkozó Zolnai Béla után Köpeczi Béla és Hopp Lajos főként II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárában és munkáiban, valamint Mikes Kelemen életművében vizsgálta a kérdést. Az elmúlt harminc évben megjelent néhány, a 18. századi főúri és főpapi könyvtárak janzenista állományát vizsgáló tanulmány. Ennek ellenére – mint Tüskés Gábor nemrég megállapította – „Szinte semmit nem tudunk a mozgalom 17. századi magyarországi ismertségéről, s – néhány kivételtől eltekintve – hiányzik a 17–18. századi magyarországi könyvtárak janzenista anyagának Zolnai Béla 1944-es kísérletén túlmutató, módszeres számbavétele.”¹

Kutatásom során három, országos jelentőségű könyvtárban vizsgáltam a 17–18. században kiadott janzenista és janzenista vonatkozású könyvek jelenlétét. E könyvtárakba az elmúlt kétszáz évben – az Egyetemi Könyvtárba az 1635-ös alapításától kezdve – számos különböző, mára gyakran kideríthetetlen forrásból érkeztek kötetek. A kutatás eddig többnyire egy-egy könyvgyűjtő vagy kisebb intézmény janzenista állományát elemezte, részben azért, mert a számos különböző forrásból létrejött nagy könyvtárak nem kínálnak átfogó képet egy-egy tulajdonos érdeklődési köréről. A három általam vizsgált gyűjteményben egyaránt vannak ajándékozás vagy vásárlás nyomán egyben bekerült, gyakran nyomtatott katalógussal reprezentált kollektciók, de inkább a korábban szétszóródott gyűjtemények darabjai dominálnak. Tanulmányomban a tételek számbavételét követően a possessor- és olvasói bejegyzések vizsgálatával igyekszem azonosítani az egykori tulajdonosokat, használókat. A tulajdonosok azonosításához többek között

¹ Tüskés Gábor, *A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 119(2015), 164 (161–180); Tüskés Gábor, *Janzenizmus, felvilágosodás, emlékirat = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. Balázs Mihály, Bartók István, Szeged, SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016, 25–26 (23–39).

felhasználtam a szegedi Somogyi-könyvtár és az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár online possessor-, ex libris-, super ex libris- és pecsétadatbázisát.²

Kutatástörténet

A janzenista könyvek jelenlétével magyarországi könyvtárakban elsőként Zolnai Béla foglalkozott. A dunántúli települések főpapi, apátsági és plébániai könyvtárait vizsgálta a fennmaradt katalógusok és példányok alapján, s eredményeit 1944-ben megjelent könyvében összegezte.³ Emellett felhívta a figyelmet a janzenista művek magyar fordításaira és a janzenista eszmék megjelenésére Ignaz Aurelius Feßler (magyarul Fessler Ignác Aurél) irodalmi munkásságában és más művekben.⁴ Hermann Egyed és Eberhardt Béla a Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúráját és könyvvállományát vizsgálva megállapította, hogy a 18. században az alsópapságot is elérte a janzenista szerzők egy-egy műve.⁵

II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának rekonstrukciójával és benne a janzenista művek jelenlétével Zolnai Béla, Köpeczi Béla, majd újabban Knapp Éva és Tüskés Gábor foglalkozott.⁶ A janzenista tanok megjelenését Rákóczi műveiben először Zolnai Béla, majd Hopp Lajos és Tüskés Gábor vizsgálta behatóan.⁷ A Rákóczi apródja, majd első kamarása, Mikes Kelemen által franciából magyarra fordított művek között található janzenista és janzenista ihletésű források azonosítását és elemzését Hopp Lajos és Tüskés Gábor végezte el.⁸

Bitskey István az 1970-es években kezdett foglalkozni a római Collegium Germanicum-Hungaricumban tanult egri püspökök és egyházmegyei papok itá-

² <http://pex.sk-szeged.hu/> <http://www.bibliotheca.hu/possessores/index.html>

³ ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában*, Kolozsvár, Universitatis Francisco Josephina, 1944 (Acta Philosophica, 4).

⁴ ZOLNAI Béla, *Magyar janzenisták = Minerva*, 3(1924), 66–97; 4(1925), 10–40, 129–164.

⁵ HERMANN Egyed, EBERHARDT Béla, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a XIX. század elején*, Veszprém, 1942 (A Veszprémi egyházmegye múltjából, 8).

⁶ ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, Bp., 1926; KÖPECZI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtárai = Erdélyi Tükör*, 3, 3, (1991. dec.) 16–17; KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., Akadémiai, 1991; KNAPP, Éva, TÜSKÉS, Gábor, *La bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi: Nouvel essai de reconstitution = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 39(2014), 2, 185–208.

⁷ ZOLNAI Béla, *A janzenista Rákóczi = Széphalom*, 1(1927), 177–181, 266–288; TÜSKÉS Gábor, *II. Rákóczi Ferenc meditációi = TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2002, 150–196; TÜSKÉS, Gábor, *Begriff und Theorie der Gnade in der Confessio peccatoris des Fürsten Ferenc Rákóczi II. = Simpliciana*, 42(2020), 335–374.

⁸ HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2002; TÜSKÉS, Gábor, *Une exégèse janséniste oubliée de la fin du XVIIe siècle (Un chapitre de l'histoire de la littérature française traduite en hongrois) = Neohelicon*, 29(2002), 2, 39–62.

liai provenienciájú könyveivel, köztük a janzenista művekkel.⁹ Megállapította, hogy a francia janzenista szerzők műveinek az itáliai kiadásai dominálnak az Egri Egyházmegyei Könyvtár állományában. A lyceumalapító Eszterházy Károlyt főként Giuseppe Garampi (1725–1792) itáliai gróf, egyháztörténész, könyvgyűjtő, bécsi pápai nuncius, későbbi bíboros és Pedro Maria Gazzaniga (1720–1799) itáliai Domonkos-rendi teológus segítette könyvtárának gyarapításában a 18. század harmadik negyedében.

Berecz Ágnes az 1990-es évektől nyolc főúri, főpapi és szerzetesi könyvtár – Ráday Könyvtár, a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Verseggy Ferenc magánkönyvtára, a nagyszombati jezsuita egyetem, a szegedi piaristák és a szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtárai, továbbá a szegedi minorita könyvtár és a pécsi Klimó-gyűjtemény – katalógusaiban és jelenlegi állományában vizsgálta a janzenista könyvek jelenlétét.¹⁰ A nagyszombati jezsuita könyvtár esetében sikerült kimutatnia 17. századi beszerzéseket. A könyvállományok mellett Berecz a janzenista művek magyar fordításával is foglalkozott, s felhívta a figyelmet Louis Racine *La Religion* című (1742) vallásbölcseleti tankölteményének Háló Kovács József (1761–1830) által készített, 1798-ban megjelent fordítására.¹¹

Juliette Guilbaud a Guillaume Desprez nyomdájában megjelent janzenista kiadványok 17–18. századi közép-európai elterjedését vizsgálva az Országos Széchényi Könyvtár és a Budapesti Egyetemi Könyvtár állományában megállapította, hogy Antoine Arnauld, Pierre Nicole művei, Le Maître de Sacy bibliafordítása, Szent Ágoston és Szent Fulgentius műveinek kiadásai, Pascal matematikai és filozófiai értekezései egyaránt megtalálhatók ezekben a könyvtárakban, és felhívta a figyelmet a possessorbejegyzések tanulmányozásának fontosságára.¹²

⁹ BITSKEY István, *Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben = Magyar Könyvszemle*, 90(1974), 325–332; BITSKEY István, *Janzenizmus és ortodoxia, Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában = Magyar Könyvszemle*, 98(1982), 60–67; BITSKEY István, *Gianzenismo ed ortodossia, Il materiale italiano della biblioteca vescovile di Eger nell'epoca dell'Illuminismo = Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, a cura di Béla Köpeczi, Péter Sárközi, Bp., Akadémiai, 1982, 225–234; BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak, Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Múzeumi Szervezet, 1997, 107–112; BITSKEY István, *Eszterházy Károly korának katolikus megújulási törekvései = Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről*, szerk. Dinnyés Patrik, Nagy Andor, Eger, EKE Líceum Kiadó, 15–23.

¹⁰ BEREZ Ágnes, *A janzenizmus hatása Magyarországon Ráday Gedeon könyvtárának teológiai állománya tükreben = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 10(2002), 105–132; BEREZ Ágnes, *A janzenizmus és a protestáns magyar lelkészértelmiség a 18. században = Credo*, 11(2005), 1–2, 90–100; BEREZ Ágnes, *Janzenista olvasmányok Magyarországon*, PhD disszertáció, Szeged, 2006.

¹¹ BEREZ Ágnes, *A kései janzenizmus és hatása Magyarországon, Louis Racine vallásbölcseleti poémája és magyar fordítása = Magyar Könyvszemle*, 109(1993), 279–291.

¹² GUILBAUD, Juliette, *La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles = Magyar Könyvszemle*, 121(2005), 42–54.

Más kutatók egy-egy könyvtár állományában vizsgálták a janzenista műveket. Ötvös Péter a gróf Batthyány Károly (1698–1772) császári tábornagy, horvát bán könyvtáráról szóló munkájában elemezte a janzenista tematika hangsúlyos jelenlétét.¹³ Batthyány Károly testvére, Batthyány Lajos nádor (1696–1765) könyvtárkatalógusának Theologici szakjában Hursán Szabolcs tanulmányozta a janzenista műveket.¹⁴ Tóth Ferenc a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár állományában található és a szombathelyi Siess Antal nyomdájában kiadott janzenista műveket vette számba.¹⁵ Monok István a veszprémi egyházmegyéhez tartozó zalamernyei plébánia könyvállományát vizsgálva Louis Habert *Theologia dogmatica et moralis* című műve kapcsán kifejtette, hogy Kálóczy György (1746–1795) plébános valószínűleg nem volt tudatában a mű janzenista szellemiségének.¹⁶

Szelestei Nagy László Nagy Ignác (1733–1789) székesfehérvári püspök egyházszerző munkássága kapcsán utalt arra, hogy különbséget kell tenni a janzenista szerzők műveinek különböző kiadásai között. Az oratoriánus François-Aimé Pouget (1666–1723) indexre tett montpellier-i katekizmusának latin változatát például a szerző halála után az ugyancsak oratoriánus Pierre-Nicolas Desmolets a cenzúra által javasolt módon javította (*Institutiones catholicae in modum catecheseos*). Innen érthető, hogy Nagy Ignác ezt a kiadást körlevélben ajánlotta prédikálási segédkönyvként. A műnek számos példánya ismert a váci egyházmegye papjainak könyvtáraiban is.¹⁷

Holl Béla a régi Pest megyei egyházi könyvtárak könyvjegyzékei alapján megállapította a janzenizmust tanító alapvető művek jelenlétét a 18. század második negyedétől a katolikus papság körében.¹⁸ Ezt a megállapítást alátámasztják

¹³ ÖTVÖS Péter, *Egy főúri könyvtár 1772-ből = Magyar Könyvszemle*, 103(1987), 1–9.

¹⁴ HURSÁN Szabolcs, *Batthyány Lajos nádor (1696–1765) katalógusa különös tekintettel a magyar vonatkozású és antik anyagra, valamint a Theologici szak anyagára, Az Akadémiai Könyvtár Batthyány-könyvállománya és Batthyány Lajos katalógusa = Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 138–172.

¹⁵ TÓTH Ferenc, *Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben = Magyar Könyvszemle*, 115(1999), 82–91; TÓTH, Ferenc, *Le jansénisme dans les collections de la bibliothèque diocésaine de Szombathely = Le jansénisme et la franc-maçonnerie en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Tollet, Daniel (sous la dir.), Paris, PUF, 2002, 183–196; TÓTH, Ferenc, *Collections françaises du XVIIIe siècle dans les bibliothèques de la Hongrie occidentale = Opera romanica, Slovenska narodná knižnica*, Martin, 2012, 319–334.

¹⁶ MONOK István, *A könyv és az olvasás Zalamerenyén, 1746–1846*, Bp., Kossuth, 2021, 39–40.

¹⁷ SZELESTEI N. László, *Nagy Ignác püspök, a székesfehérvári egyházmegye lelkiéletének szervezője = Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiességének alakításában a 17–18. században*, szerk., Szelestei N. László, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 24), 165–172.

¹⁸ HOLL Béla, *A teológiai gondolkodásmód alakulása a kora felvilágosodás kori magyar katolikus papság könyvkultúrája tükrében = HOLL Béla, Laus librorum, Válogatott tanulmányok*, Bp., METEM, 2000 (METEM Könyvek, 26), 169–180.

és árnyalják *A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai* című sorozat köteteiben közölt könyvjegyzékek janzenista és janzenista vonatkozású tételei.¹⁹

Fazekas István a bécsi Pázmáneum könyvtárát vizsgálva kiemelte a janzenista szerzők jelenlétét a 18. század második felében.²⁰ A növendékek többsége ugyan csak komoly janzenista szellemű kézikönyvtárral rendelkezett. Az 1782-ben spirituálissá (lelkiigazgató, a lelki képzés irányítója) kinevezett Ostermayer Ferenc felvette a kapcsolatot a bécsi janzenista körrel, a Pázmáneum nagy része Melchior Blarer tanainak hatása alá került.

E tanulmányoknak a jelen kutatás szempontjából fontos következtetései a következők:

1. Janzenista könyvek három irányból érkeztek Magyarországra a 17–18. században: Franciaországból, Bécsből és Itáliából, azon belül főként Rómából és Velencéből.

2. Az eddig azonosított fő szerzők műveik előfordulási gyakoriságának sorrendjében a következők: Pasquier Quesnel, Blaise Pascal, Antoine Arnauld, Claude Fleury, Pierre Nicole, Cornelius Jansen, Pierre Jurieu és Nicolas Fontaine.

3. Meghatározó tényező volt a könyvgyűjtők személyes érdeklődése a janzenista és az azokra reflektáló, azokkal vitázó művek beszerzésében. A gyűjtésből önmagában még nem következik automatikusan a könyvtárfejlesztők janzenista elkötelezettsége, de jelzi tájékozódásuk irányát. A jelentős janzenista könyvanyaggal rendelkező, a nyilvánosság számára is megnyitott két főpapi könyvtár – Klimó Györgyé és Eszterházy Károlyé – létrehozását és gyarapítását elsősorban a felsőfokú képzés és a közművelés céljai ösztönözték. Allományuk három fő forrásból táplálkozott: *a)* Bécsből Giuseppe Garampi segítségével; *b)* az egyházmegyei papság és kolostorok gyűjteményéből rendeltileg begyűjtött könyvekből; *c)* az elhunyt papok hagyatékából. A janzenista alapirodalom tudatos gyűjtése kimutatható Herzan Ferenc szombathelyi püspök és a kálvinista gróf Ráday Gedeon költő, műfordító és politikus könyvtárában is.

4. Az 1713–1717 között Franciaországban élt II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen írói és fordítói munkásságára jelentős hatást gyakorolt a janzenizmus, amit a grosbois-i kamalduliak révén ismerhettek meg elsősorban. Műveik azonban saját korukban nem hatottak Magyarországon, s csak jóval később jutottak el a hazai közönséghez.

¹⁹ Megtalálhatók pl. Antoine Arnauld, Cornelius Jansen, Pierre Nicole és Blaise Pascal művei a nagyváradi római katolikus egyházmegyei könyvtár 17. századi állományában, Jean-Ambroise Duvergier de Hauranne és Pascal művei Nádasdy Ferenc (1623–1671) könyvtárának fennmaradt nyomtatványai között. EMÖDI András, *A nagyváradi római katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya / Altbücherbestand der Bibliothek der Diözese in Großwardein II. XVII. századi nyomtatványok*, Bp., Nagyvárad, OSZK, Egyházmegyei Könyvtár, 2008; VISKOLCZ Noémi, *A mecénátúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc Könyvtára*, Szeged, Bp., SZTE, Historia Ecclesiastica Hungarica, 2013.

²⁰ FAZEKAS István, *A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784) = A bécsi Pázmáneum*, szerk. Zombori István, Bp., 2002, 50–52 (7–176).

A vizsgált gyűjtemények

A Budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapját az 1635-ben alapított nagyszombati jezsuita egyetem könyvtára alkotja. Az 1773-ban felosztatott szerzetesrend könyvtára 1777-től a Budára költöztetett egyetemen működött. A nagyszombati jezsuita könyvtár két 17. századi katalógusában Berecz három kategóriába sorolta a janzenizmussal kapcsolatba hozható könyveket. A primer janzenista művek közül Jansen fő művét, az *Augustinust* 1655-ben beszerezték. Arnauld, Pascal és Quesnel műveinek, továbbá a velük vitázó könyveknek a hiányát a katalógusokban Berecz azzal magyarázta, hogy bizonyosan megvoltak, de nem katalogizálták őket. E hiány szerinte azért is különös, mert a nagyszombati egyetem teológiai vitáiban megjelent Jansen és Quesnel tanításának cáfolata. E „tiltott” és külön kezelt műveket először a Csapodi Lajos-féle 1774-es katalógus tartalmazta.²¹ A janzenizmussal kapcsolatba hozható, azzal rokonszenvező szerzők (pl. Giovanni Bona) művei mellett a janzenizmussal vitázó jezsuita művek (pl. Ludovicus de Marche, Pierre Annat) is számosak voltak a gyűjteményben.

Felmerül a kérdés, hogy a 17–18. századi katalógusokban felsorolt, gyakran pontatlanul leírt kötetek azonosíthatók-e a Budapesti Egyetemi Könyvtár jelenlegi állományában meglévő művekkel. Milyen más forrásból érkeztek ezek a könyvek, s vizsgálatukból milyen következtetések vonhatók le? A könyvtár jelenlegi állományában hat janzenista szerző tizennégy művének összesen húsz példánya található, köztük Antoine Arnauld áll első helyen tizenöt példánnyal. Közülük tizenhárom kötet tartalmaz possessorbejegyzést.

Az Országos Széchényi Könyvtárat 1802-ben alapító gróf Széchényi Ferenc (1757–1820) vagyonos katolikus dunántúli főnemesi családból származott. Könyvgyűjteménye két részből állt: a több mint tizenháromezer nyomtatványt tartalmazó hungarika könyvtárból és a soproni családi magánkönyvtárból. A könyvtár gyarapodását a továbbiakban főként főúri és tudós adományozók biztosították, de az 1948–1950 között felosztatott szerzetesrendi könyvtárakból is bekerültek művek.²² A könyvtár jelenlegi állományában mintegy tizenöt, a janzenizmushoz köthető vagy azzal vitázó szerző művei szerepelnek.

A Magyar Tudományos Akadémia 1826-ban alapított könyvtárának alapját Teleki József (1790–1855) történész, jogász, Erdély kormányzója, a Magyar Tudományos Akadémia társalapítója és első elnöke vetette meg.²³ Később több főúri család mellett főleg az Akadémia tagjai ajándékoztak ide műveket vagy egész

²¹ TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *A Budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1982, 51; PÁLVÖLGYI Endre, *Az Egyetemi Könyvtár 17–18. századi katalógusai = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 4, 1968, 36 (25–62).

²² SOMKUTI Gabriella, *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918*, Bp., OSZK, 2002, 22–26.

²³ F. CSANAK Dóra, *A Telekiek gyűjteménye = Örökségünk, élő múltunk, Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. Fekete Gézáné, Bp., MTA Könyvtára, 2001, 11–33.

gyűjteményeket. Itt őrzik Zolnai Béla hagyatékát is. A könyvtár jelenlegi állományában mintegy harminc, a janzenizmushoz köthető vagy azzal vitázó kötetet azonosítottam.

A vizsgált művek

Jansen és a 17. századi janzenisták művei

A mozgalom névadójának, Cornelis Jansennek (1585–1638) négy műve (*Tetrateuchus*, *Pentateuchus*, *Mars Gallicus*, *Augustinus*) összesen nyolc példányban szerepel a vizsgált három könyvtárban. Egy-egy művel van képviselve Jean Duvergier de Hauranne (1581–1643), Saint-Cyran abbé, a franciaországi janzenizmus lelki vezetője (*Petrus Aurelius*) és Jean de Launoy (1603–1678) francia történész (*Elogium*), aki a pápai politikában gallikán, a teológiában janzenista nézeteket képviselt.²⁴

Antoine Arnauld (1612–1694) *De la Frequente Communion* című, sokszor kiadott műve ugyan megtalálható a vizsgált művek között, de csak egy példányban, míg a Pierre Nicole-lal közösen írt, *La logique ou l'art de penser* című, *Port-Royal logikaként* ismert művének számos kiadása összesen nyolc példányban, három különböző nyelven (francia, latin, olasz) van meg. Arnauld másik, több példányban szereplő műve az *Histoire de la persecution de deux saints évêques par les jesuites*.

A Port-Royal-közeli francia teológusnak, Louis-Isaac Lemaître de Sacy-nak (1613–1684) a bibliafordítása szerepel a könyvtárakban négy különböző, 18. századi kiadásban. Sacy 1667-ben Mons-ban név nélkül kiadott bibliafordítása a 18. században a legelterjedtebb francia fordítás volt, más nyelvekre is lefordították.

Blaise Pascal (1623–1662) *Lettres provinciales*-ja a legtöbb kiadásban, összesen tizenegy, 1658–1775 között megjelent példánnyal képviselt mű a három vizsgált könyvtárban. A példányok ismert tulajdonosai főként világi személyek voltak.

Pierre Nicole (1625–1695) legnépszerűbb műve a gyakorlati kereszténység és a lelki élet különböző kérdéseit tárgyaló traktátusok sorozatából álló *Essais de morale*, ami összesen négy példányban található meg a könyvtárakban. Nicole további művei az egyház egységét és Pierre Jurieu elméletének cáfolatát kifejtő *De l'unité de l'église ou réfutation du nouveau système de M. Jurieu* és az imádságokhoz és szentségekhez kapcsolódó teológiai és erkölcsi utasítások gyűjteménye (*Instructions theologiques et morales*), melynek másfél évszázaddal később kiadták magyar fordítását.

Pasquier Quesnel (1634–1719) oratorianus teológusnak három művéből őriznek példányokat a könyvtárak: egy-egy példányt az *Histoire abrégée de la vie et*

²⁴ GRÈS-GAYER, Jacques M., *L'électron libre du gallicanisme, Jean de Launoy (1601–1678) = Revue de l'histoire des religions*, 2009, vol. 226, n° 3, 517–543.

des ouvrages de Arnauld című Arnauld-életrajzból és a *La souveraineté des rois défendue* című könyvből, valamint két példányt a *Compendium moralis evangelicae* című könyvéből.

A felsoroltakon kívül a gazdag párizsi családban született, a Port-Royal melletti Petites écoles-ban tanult és harminckilenc évesen Port-Royalban letelepedett Louis-Sébastien Le Nain de Tillemont (1637–1698) *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles* című egyháztörténeti műve is szerepel a könyvanyagban.

A 17. századi janzenista művek közül feltűnően hiányzik például Robert Arnauld d'Andilly (1589–1674) – pénzügyi tanácsos, költő, író és fordító, 1645 körülől a Port-Royal des Champs egyik remetéje – *Szent Agoston vallomásainak* francia fordítása (*Les Confessions de S. Augustin*, 1649). Ugyancsak hiányzik a Port-Royallal szoros kapcsolatban álló Nicolas Le Tourneux (1640–1686) *L'Année chrétienne* című, 1683-tól számos kiadást megért és 1695-ben indexre tett műve, amelynek csak az 1771-es magyar fordítását tartalmazza két könyvtár.

Janzenista hatást mutató művek

Pierre Boyer (1677–1755), a *Nouvelles Ecclésiastiques* janzenista hetilap egyik főmunkatársának két műve szerepel: a *Portrait au naturel des Jesuites et anciens et modernes* 1731-es amszterdami kiadása két, a *Parallèle de la doctrine des Payens avec celle des Jesuites et de la bulle Unigenitus* egy példányban.

Szembevetendő, hogy a janzenizmushoz sajátosan viszonyuló Jacques-Bénigne Bossuet-nek (1624–1704)²⁵ számos műve található a vizsgált könyvtárakban, köztük például a katolikus hitre térők segítésére írt *Exposition de la doctrine de l'église catholique sur les matières de controverse*, amit a Magyar Királyságban is többször kinyomtattak: latinul 1755-ben Nagyszombatban és 1800-ban Egerben, magyarul 1793-ban Nagyszombatban.

A janzenizmust bíráló művek

A Jansen tételeit bíráló művek közül eljutott Magyarországra Giuseppe Maria Sanfelice (1614–1660), Cosenza érseke, 1652 és 1659 között kölni apostoli nuncius *Jansenii doctrina ex Thomisticae theologiae praeceptis atque institutis damnata* című könyve. Egy colligatumkötet négy anonim janzenistaellenes jezsuita művet tartalmaz 1656-ból, többek között a január 31-én Arnauld ellen kimondott *Censura sacrae facultatis*.

Az 1666-tól a Párizs melletti Charentonban lelkészként működő Jean Claude (1619–1687) vitákat folytatott Pierre Nicole-lal, Antoine Arnauld-val és Bossuet-vel. Művei közül a *Réponse au livre de Mr Arnaud intitulé La perpetuité de*

²⁵ C. G. CHRISTOFIDES, *Bossuet and Jansenism = Romance Notes*, 1960 (Spring), vol. 1, No. 2, 141–145.

la foy de l'église catholique touchant l'Eucharistie défendue címűnek az 1671-es charentoni kiadása található meg a vizsgált anyagban.

A reformáció doktrínáit Arnauld, Nicole és Bossuet támadásai ellen védő református lelkésznek, Pierre Jurieu-nek (1637–1713) két műve szerepel: a *Traité de l'unité de l'église et des points fondamentaux contre Monsieur Nicole* és a *La religion des jesuites*. Jurieu református teológusokkal, köztük például Louis Du Moulinnal és Claude Payonnal is vitába szállt, ha véleményük eltért az övétől.

Az Arnauld-val a kegyelemről és az új érzésekről (« sentiments nouveaux ») hosszú vitát folytató, oratoriánus Nicolas Malebranche (1638–1715) *Trois lettres de l'auteur de la Recherche de la vérité, touchant la Défense de Mr. Arnauld contre la Réponse au livre Des vrayes et fausses idées* című művének egy példánya van meg.

Fontos megemlíteni François van Ranst (?–1727) Domonkos-rendi egyházi író, költő *Veritas in medio* (1715) című műve 1754-es velencei kiadását, amely közli Michael Bajus és Jansen életrajzát, tanait, azok egyházi kritikáját és Quesnel erre adott válaszát.²⁶

XI. Kelemen pápa 1713-ban közzétett *Unigenitus Dei Filius* bullájához, amely elítéli Quesnelnek a janzenista tanítást összefoglaló százegy tézisé, három mű kapcsolódik: Pierre Boyer már említett művén kívül a bulla egy 1781-es német kiadása és a bulláról szóló költeményeket tartalmazó, 1724-ben Villefranche-ban megjelent janzenistaellenes gyűjtemény (*Poesies sur la constitution Unigenitus*).

Domenico Viva (1648–1726) jezsuita teológus Bajus, Jansen és Miguel de Molinos tanait cáfoló, *Damnatae theses ab Alex. VII., Innoc. XI. et Alexandro VIII. nec non Jansenii* és Dominique de Colonia (1660–1741) jezsuita retorikatanár, könyvtáros *Dictionnaire des livres Jansénistes* című műve egy-egy példányban található a könyvtárakban. Simon Mattzell (1733–1802) jezsuita, majd fribourgi világi pap XIV. Kelemen pápa felett mondott gyászbeszéde 1775-ös fribourg–párizsi kiadásának példánya a mű után kötött kézirat, a *Nouvelles ecclésiastiques* egyik cikkének betűhű másolata miatt érdemel figyelmet.

²⁶ OSZK 165.555.

Tulajdonosi és használói bejegyzések

Magyarországi egyházi tulajdonosok

Szerzetesrendek

Jezsuita. Jansen Mózes öt könyvéhez írt kommentárja (*Pentateuchus*) 1641-es leuveni kiadásának és evangéliumkommentárja (*Tetrateuchus*) 1639-es leuveni kiadásának egy-egy példánya a pozsonyi jezsuita S. Salvator kollégiumból származik, amelynek katalógusába 1692-ben jegyezték be.²⁷

A nagyszombati jezsuita kollégium bejegyzését tartalmazza Antoine Arnauld és Pierre Nicole *La logique ou l'art de penser* című műve nyolcadik, 1708-as amszterdami kiadásának példánya.²⁸ Ugyanezen mű 1749-es bázeli latin kiadása példányának kisatírozott bejegyzéséből csak a Tyrnava szó olvasható.²⁹

Premontrei. Jansen evangéliumkommentárja (*Tetrateuchus*) 1649-es párizsi kiadású példányának legutóbbi tulajdonosa a csornai premontrei prépostság könyvtára volt, amit az első belső kötéstábla ex librise és a címlap bélyegzője tanúsít.³⁰ Két korábbi tulajdonos bejegyzése ugyancsak a címlapon olvasható. Az egyik, Juhász Nepomuk János 1782-ben a türjei premontreieknél tett szerzetesi fogadalmat, majd Verseghy Ferenc révén kapcsolatba került a jakobinus mozgalommal. A Martinovics-összeesküvés kapcsán börtönbe került, ahonnan 1798-ban szabadult; az 1820-as években káplán volt a pesti Szent Rókus-plébánián.³¹ A másik tulajdonos, egy „Szlavicsek” (Sláviček) nevű, morvaországi Ágoston-rendi szerzetes személye egyelőre nem azonosítható: talán Tadeáš Martin Sláviček (1719–1796), az olomouci egyetem rektora és a teológia kar igazgatója³² vagy Albert František Sláviček (1739–1782) lehetett.³³

Piarista. Malebranche (1638–1715) *Trois lettres de l'auteur de la Recherche de la vérité, touchant la Défense de Mr. Arnauld contre la Réponse au livre Des vrayes et fausses idées* című, 1685-ben Rotterdamban megjelent művének példánya az

²⁷ BEK Bar00372 „Inscriptus Catalog. Collegii ad S. Salvator Posonii Socis JESU 1692 Nr. 107”; BEK Bar00367 „Inscriptus Catalog. Collegii ad S. Salvator Posonii Socis JESU 1692 M. A. R. A.”.

²⁸ BEK Fa5383 „Inscriptus Coll. Tyrnav. 1762”.

²⁹ BEK Fa5373.

³⁰ BEK 712030 „Emptus post defunctum Szlavicsek Augustinianu in Moravia”, „Nepom. Juhász B. 310.2”.

³¹ Csornai premontrei prépostság Levéltára I. 1. Arch. Vet. I. 8. Szerzetesi fogadalmak, 3. doboz. DONCSEZ Etelka, „mert lelkeinket a múlt szerencsétlenség örökre összeköté”, Verseghy Ferenc és fogolytársai kapcsolata a szabadulás után = *Irodalomismeret*, 2016, 3, 4–25, itt: 12.

³² KREJČOVÁ, Jana, *Arcibiskupský kněžský seminář v Olomouci, Data – osoby – budovy*, Olomouc, Arcibiskupský kněžský seminář 2010, 38.

³³ ŠVÁBENSKÝ, Mojmír, *Augustiniánské kláštery*, Vol. 1, Brno, Státn. Archiv, 1959, 826.

1714-ben alapított váci piarista könyvtárból származik.³⁴ Ugyanebből a könyvtárból származik Pasquier Quesnel *Historico polemica brevis instructio de haeretica* című művének 1727-es pozsonyi kiadása.³⁵

Ugyancsak a váci piarista gimnáziumból került az MTA Könyvtárába Pasquier Quesnel Arnauld-életrajza, az *Histoire abregée de la vie et des ouvrages de Arnauld* 1695-ös kölni kiadásának példánya.³⁶ A kötet jelentőségét növeli, hogy a *Vers a la louange de Monsieur Arnauld* című rész (322–331) végén, Jean Racine *Epitaphe de M. Arnauld* című, VI. vers után és a tartalomjegyzék előtt egy tíz-soros kézzel beírt francia verset tartalmaz:³⁷

<i>Anne-Claire Volongo átírása</i>	<i>Dirk Jan Schoon átírása</i>
<p>Tout cecy est à sa gloire pour éterniser sa mémoire Et jamais rien de plus beau n'a crayonné le pinceau Pour personne si illustre qui de ses ennemis n'a oncques esté vincqus Jésuites, Calvin et Luther contre le Grand Arnauld n'ont à tonitruer. Toujours défenseur de la foi, la grâce et vérité De la mort des justes fut à la fin couronné.</p>	<p>Tout cecij est a sa gloire pour eterniser sa memoire et jamais rien de plus beau n'a craijonné le pinteau d'une personne si illustre, qui de ses ennemis n'a oncq este vincquie Jesuites, Caluin, et Luther contre le grand Arnauld nont a ressicter Toujours deffenseur de l'eglise, la grace et verité, de la morte des justes fut a la fin couronné</p>

³⁴ OSZK 323.965 „Bibliothecae Vaciensis Sch. Piarum”, „A váci kegyes-tanítórendi ház könyvtára. Y. betű VII. b. 15. szám.”; a címlap jobb alsó sarkában olvasható „Stephani Szaniszlo constat fl[oreni] 1//20” bejegyzést egyelőre nem sikerült feloldani.

³⁵ OSZK 319.253 „A váci kegyes-tanítórendi ház könyvtára. Cc. betű I. b. 28. szám.”.

³⁶ MTA KIK 552.316 „Bibliothecae Vaciensis Scholarum Piarum”, „A váci kegyes-tanítórendi ház könyvtára Z betű I.b.12. szám” A korábbi piros pecsét és a tintáírású „J. H. P. B.” bejegyzés tulajdonosát nem sikerült megfeytenem.

³⁷ Köszönöm a vers olvasatában, átírásában, értelmezésében nyújtott segítséget Marie-Hélène Farkasnak, Kovács Ilonának, Dirk Jan Schoonnak és Anne-Claire Volongo-nak.

VII

Mindez az ő dicsőségére szolgál,
 hogy megörökítse emlékét
 És ennél szebbet
 még soha nem vázolt fel az ecset
 Mert senki sem olyan jeles, akit
 soha nem győztek le ellenségei
 A jezsuitáknak, Kálvinnak és Luthernek
 a Nagy Arnauld ellen nem kell harsogniuk.
 Mindig a hit védelmezője, az igazak halálának
 kegyelme és igazsága, végül megkoronázták.

A vers számozásban (VII.) és témában illeszkedik az előzőkhöz, témája Arnauld dicsőítése. Szerzőjét, leíróját, a beírás helyét és idejét egyelőre nem sikerült azonosítani. A kézírás alapján felmerült a kérdés, a kiegészítés közel egyidős lehet a kiadvánnyal.

Ferences és minorita. Domenico Viva Bajus, Jansen és Miguel de Molinos tanait cáfoló, *Damnatae theses ab Alex. VII., Innoc. XI. et Alexandro VIII. nec non Jansenii* című műve 1711-es frankfurti kiadásának példánya a kecskeméti ferences kolostor könyvtárából került be, ahol 1765-ben írták bele az első bejegyzést.³⁸ A két további, áthúzott bejegyzésből a jobban olvasható szerint a kötet az olmtüzi Ágoston-rendi kolostorból jutott Kecskemétre.

Pierre Nicole 1671-es *Essais de Morale*-ja Horváth János által készült és 1815-ben Veszprémben kiadott magyar fordításának (*Hitbéli és erkölcsi oktatások*) egy példánya ebbe a könyvtárba is beérkezett, mégpedig Salatnyák Hilár ferences szerzetes³⁹ bejegyzésével.⁴⁰

Antoine Arnauld és Pierre Nicole *La logique ou l'art de penser* című műve 1765-ös velencei latin kiadásának példánya a lévai minorita kolostorból származik.⁴¹

³⁸ MTA KIK 565.113/koll. 1. „Canonicoru. Regul. S. Aug. Olom. ad OO. SS.”, „V. Conv[en]tus Kecskemetiensis 1765”, „Convictus Kecskemetiensis ord. Minor. S. P. Franc. Biblioth. Nro 4.”, „A kecskeméti Szent Ferencrendi Zárda Könyvtára 1920”.

³⁹ *Schematismus provinciae divi Ladislai regis ordinis Minorum S. Francisci Seraphici regularis observantiae, Quinque-Ecclesiis*, Typ. Lycei Episcopalis, 1847, 24.

⁴⁰ MTA KIK 520.210 „Ex Libris Patris Hilarii Salatnyák”.

⁴¹ BEK Fa5372 „Conventus Levensis Ord. Minor. S. Francisci Reform. Prov. Ss. Salvator 1767”.

Szervita. Arnauld *Histoire de la persecution de deux saints évêques par les jesuites* című műve 1691-es kiadásának példányában két tintaírású bejegyzés mutatja, hogy egykor a pesti Szent Anna szervita kolostor tulajdonában volt.⁴²

Jean Duvergier de Hauranne *Petrus Aurelius* című, a püspökök jogait a szerzetesekkel és a pápával szemben védő műve 1646-os párizsi kiadásának példánya a lorettomi szervita rendházé volt.⁴³

Karmelita. Antoine Arnauld *Grammaire generale et raisonnée de Port-Royal* című műve 1660-as párizsi kiadásának példányában a szakolcai (Skalica, Szlovákia) karmelita rendház tulajdonosi bejegyzése olvasható.⁴⁴

Bencés. Jansen evangélium-kommentárja 1792–1794-es laibachi kiadásának példánya a címlapon szereplő bélyegző szerint a kőszegi bencés rezidencia könyvtárából származik.⁴⁵

Pálos. A pesti pálos kolostor könyvtárában 1773-ban látták el possessorbejegyzéssel Antoine Arnauld 1749-es velencei kiadású *Logica sive Ars cogitandi* művének példányát.⁴⁶

Világi papok

Pázmándi Horváth Endre (eredeti neve: Horvát András, 1778–1839) költő, plébános, a Magyar Tudományos Akadémia tagja (1830) az Akadémiára hagyta – többek között – 677 darabból álló könyvtárát, benne két janzenista művel: Pascal *Lettres provinciales* 1775-ös lausanne-i kiadásának példányát és Lemaistre de Sacy Biblia-fordításának német adaptációját az 1771-es bécsi kiadásban. Pascal művében Horváth fontosnak tartotta azt is bejegyezni a hátsó belső kötéstáblára, hogy 1805-ben vette és 1806-ban olvasta el a könyvet.⁴⁷ A Sacy-féle bibliafordítást 1804-ben vette meg Horváth.⁴⁸

⁴² BEK Bar10231 „Ad bibliothecam Ven. Conventus ad. S. Anna Pestini Ordinis Servoru. B. M. V.”, „Vente Conventii Pestini Ord. Servorum B. M. V.”.

⁴³ BEK Bar02074 „Convent. Laur. in Hung. Ordinis Serv. B. V. M.”.

⁴⁴ BEK Bar08525 „Conventus Szakolcensis Carm. Discal”, „Edictus Szakolcza par Sr. de Frigny”.

⁴⁵ MTA KIK 563.536 „Residentiae Ginsiensis OSB”.

⁴⁶ OSZK 830.886 „Bibliothecae Pestiens. Ord. S. Pauli P. E. Inscriptis P. Caspar Gindl An. 1773”.

⁴⁷ MTA KIK Theol.(E.).O.1334 „Horvát 1805”, „Lectus in Augusto 1806.”, „Horváth Constat fr 2”, „Horvát András’ Könyvtárából. 1819.” A címlap előtti oldal leragasztott possessorbejegyzése töredékesen olvasható („Ex Libris Josephi Alaxay Dr[?] Sabar[?] [?] S.G.C.R.III.A[?] 783”).

⁴⁸ MTA KIK Theol.(F.).O.2887 „Horvát 804”.

Református papok, tanárok

Szathmári Pap Mihály (1737–1812) református teológiai tanár, egyházi író poszessorbejegyzését viseli Cornelius Jansen *Mars Gallicus* című politikai röpirata 1637-es kiadásának példánya.⁴⁹

Sófalvi József (1745–1794) református teológiai tanár bejegyzése található Pascal *Lettres provinciales* 1658-as kölni latin nyelvű kiadásának példányában.⁵⁰ Sófalvi máramarosszigeti és kolozsvári tanulmányok után 1771–1776 között Göttingenben, majd Leidenben tanult. Visszatérve Magyarországra előbb Nagyszébenben, majd 1783-tól Kolozsváron élt és működött. E könyv tehát kolozsvári korszakában került hozzá. Sófalvi után a váci piarista gimnázium lett a tulajdonos a címlap kéziratos bejegyzése szerint.

Egy bizonyos Szili Sámuel birtokában volt egykor Pierre Jurieu református lelkész *Traité de l'unité de l'église et des points fondamentaux contre Monsieur Nicole* című műve 1688-as rotterdami kiadásának példánya, melyet több más kötetrel együtt talán Zürichben vásárolt vagy kapott.⁵¹ Ugyancsak Szili tulajdonában volt Jean Claude *Réponse au livre de Mr Arnaud intitulé La perpetuité de la foy de l'église catholique touchant l'Eucharistie défendue* című műve 1671-es charentoni kiadásának példánya.⁵² Szili Sámuelről több könyv került az Akadémia könyvtárába „Liber Samuelis Szili mpr.” bejegyzéssel.⁵³ A Tabajdon született Szili Debrecenben tanult 1761-től, majd 1773–1775 között a berni egyetemen tanult teológiát, 1784–1803 között alsónémedi református lelkész.⁵⁴

Magyarországi világi tulajdonosok

Főnemeselek

A több 17–18. századi Nádasdy-családtag könyvtárából összeállt nádasdladányi Nádasdy-kastélyi könyvtárából két könyv származik: 1. Pierre Nicole *Essais de morale* című művének 1672-es párizsi kiadása, melynek címlapján Nicole egyik álneve, a Mombrigny olvasható;⁵⁵ 2. Pierre Boyer *Portrait au naturel des Jésuites*

⁴⁹ OSZK 329.269 „M. P. Szathmáry”.

⁵⁰ MTA KIK 551.659 „Josephi Sófalvi ab Anno 1786. 22. Maji”, „Bibliotheca Vaciensis Scholar Piarum”.

⁵¹ MTA KIK Theol.(E.).O.1462 „Liber Samuelis Szili mpr.”.

⁵² MTA KIK Theol.(E.).O.1436/1–2 „Liber Samuelis Szili mpr.”.

⁵³ STEINMANN Judith, *16. századi zürichi könyvkötések a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában = Magyar Könyvszemle*, 118(2002), 225–248.

⁵⁴ HEGYI Ádám, SZÖGI László, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*, Bp., 2016, 597. tétel; Ráday Levéltár A/7 Pesti egyházmegye protocolluma I. kötet 1719–1829, 65–66, Alsónémedi Salarium Predikátor és Rector, az újonnan felállított eklézsia predikátorának, Szili Sámuelnek salariuma, feljegyzés az alapításról.

⁵⁵ OSZK 34.206 „par le Sieur de Mombrigny”, bélyegző: Nádasd Ladányi Könyvtár.

et anciens et modernes című, 1731-ben Amszterdamban megjelent művében a címlappal szembeni oldal bejegyzése jelzi, hogy ritka és 1765-ben indexen lévő könyvről van szó.⁵⁶

Széchenyi Ferenc könyvtárából négy kötetet érdemes kiemelni.⁵⁷ Arnould *Histoire de la persecution de deux saints évêques par les jesuites* című műve 1691-es kiadása példányának története Széchenyinél korábbra is visszavezethető: a kötésén aranyozott heraldikai supralibros látható, „Ignatius Carolus SRI Comes de Sternberg” feliratú címerrel, a címlap tetején bejegyzés olvasható.⁵⁸ Ignatius Sternberg gróf (1640 k.–1700) 1664-ben és 1665-ben Párizsban járt, amelyről naplójában beszámolt, később a Habsburg Birodalom titkos tanácsosa.⁵⁹ Ő volt a család könyvgyűjteményének egyik megalapítója, amely a Prágai Egyetem könyvtárának alapja lett, s amelyet ma a Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtára őriz. A könyv Széchenyi Ferenchez kerülését magyarázhatja, hogy Széchenyi szoros kapcsolatot ápolt a numizmatikai gyűjteményéről nevezetes František Sternberg (Šternberk) gróffal, aki unokafivérével, Kašpar Sternberggel együtt meghatározó szerepet játszott a cseh nemzeti múzeum megalapításában.⁶⁰ Arnould egy másik műve, a *La logique ou L'art de penser* 1712-es lyoni kiadásának és Pierre Nicole *De l'éducation d'un prince* című műve 1676-os párizsi kiadásának egy-egy példánya is megvolt Széchenyi könyvtárában.⁶¹ Széchenyi soproni családi gyűjteményéből származik a Sacy-féle bibliafordítás 1742-es párizsi kiadásának példánya, amely a könyvtári bélyegzőn kívül tartalmazza Széchenyinek Junker Keresztély által 1786 körül rézre metszett ex librisét is.⁶²

A legalább hét nemzedék könyvgyűjtő tevékenységének eredményeként létrejött dubnicai (Dubnica nad Váhom, Szlovákia) Illésházy-könyvtárat Illésházy (XI.) István gróf (1762–1838) politikus, katona, a nagybirtokos főúri Illésházy család utolsó sarja 1835-ben adományozta a Magyar Nemzeti Múzeumnak.⁶³

⁵⁶ OSZK 292.458/1 bélyegző: Nádasdladányi Könyvtár, „Tres libri rarissimi vide Catalog. Libr. prohib. A. 1765. p. 1322 et p. 86. vide Vogt. Catalog. libr. rarior. p. 361. 516.”

⁵⁷ Szőrs Zoltán Oszkár, *A Széchenyi-gyűjteményhez tartozó dokumentumok azonosítása = Könyvtári Figyelő*, 2011, 4, 733–740.

⁵⁸ OSZK 329.181 „Ex Bibliotheca Ill. ac E. D. Ignatij Caroli Com. de Sternberg”, bélyegző: Ex bibl. Com. F. Széchenyi.

⁵⁹ Descriptio seu annotatio locorum et civitatum et quidquid in eis notatu dignum occurrit, quae in circuitu meo una cum fratribus per totum Belgium et partem episcopatus Leodiensis sicut et praecipuam partem Angliae et partem Galliae Lovanio Parisios usque, qui terminus illius itineris erat, vidi, Národní Muzeum, Praha, RKP. VIII. G18.

⁶⁰ *Széchenyi Ferenc és Csehország, Levelestár*, vál. és a bevezető tanulmányt írta Richard Pražák, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Deák Eszter, Erdélyi Lujza, Bp., OSZK, Gondolat, 2003 (Nemzeti Téka), 123–130.

⁶¹ OSZK 328.304 bélyegző: Ex bibl. Com. F. Széchenyi, OSZK 301.057 bélyegző: Ex bibl. Com. F. Széchenyi.

⁶² OSZK 831.563/1-3.

⁶³ BERLÁSZ Jenő, *Az Illésházy-könyvtár; Fejezet az Országos Széchenyi Könyvtár állománytörténetéből = Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve*, 1967, 57–97.

E könyvtárból két könyvet érdemes kiemelni: Arnauld *La logique ou L'art de penser* című műve 1718-as amszterdami kiadásának egy példányát és a Sacy-féle bibliafordítás 1742-es párizsi kiadását.⁶⁴ Mindkettő származása az első belső kötetstábla ex libriséről azonosítható. Csak feltételezhető, hogy a könyveket maga az adományozó, Illésházy István vásárolta, akinek könyvgyűjtő szenvedélyét a családi hagyományon túl tovább erősíthették anyai nagybátyjainak, Batthyány József hercegprímás pozsonyi és Eszterházy Károly püspök egri könyvtárai.

Két könyvben található nagyréti Darvas József (Nógrád vármegyének 1744-ben jegyzője, 1751-ben követe, 1756-ban másodalispánja, majd királyi tanácsos) possessorbejegyzése, illetve fiának, Darvas Ferencnek (1740–1810) Meyer Ágoston által metszett ex librise. Blaise Pascal *Litterae provinciales*-ja 1700-as kölni kiadása példánya⁶⁵ mindkét kötetének címlapján ovális alakú, piros színnel nyomott szabadkőműves bélyegző látható: nyitott körző tetején csillag, a körző két szára között hexagramma, a száruk mellett balra két oszlop, jobbra „L” betű, alul halálfej.⁶⁶ Ugyancsak Darvasé volt az a colligatumkötet,⁶⁷ amely tizenkét 1595–1666 közötti kiadványt tartalmaz, köztük négy janzenistaellenes jezsuita művet 1656-ból: *Censura sacrae facultatis, Epitaphe de Jansenius, Indiculus locorum Augustini Cornelii Jansenii Yprensis episcopi, in quibus propositiones ab Innocentio X. damnatae continentur, Apologie pour les Jesuites*.

Pierre Nicole 1671-es *Instructions theologiques et morales*-ját megjelenése után másfél évszázaddal Horváth János (1769–1835) teológus, veszprémi kánok (későbbi székesfehérvári püspök) magyarra fordította, és 1815-ben Veszprémben kiadta *Hitbéli és erkölcsi oktatások* címen. A fordítás egy példánya Jankovich Miklós (1772–1846) könyv-, régiség- és műgyűjtő, történész könyvtárából került az Országos Széchényi Könyvtárba.⁶⁸ A fordító talán maga ajándékozta a példányt a Jankovich családnak, amely egyengette egyházi pályáját.

A könyvtáralapító Teleki Józseftől összesen nyolc janzenista vonatkozású kötet került be a gyűjteménybe, mindegyikben a „G. Telekiek’ Alapítványa” bélyegzővel. Közülük négy Pascal *Lettres provinciales*-jának három francia kiadása: az első az 1739-es kölni, a második az 1753-as nyomdahely nélküli, a harmadik az 1761-es leideni kiadás (ebből két példány).⁶⁹ Az 1753-as kiadás korábbi tulajdo-

⁶⁴ OSZK 328.224 „Illésházianae Bibliothecae Dubniczensis”, OSZK 831.564/1-12 „Illésházianae Bibliothecae Dubniczensis”.

⁶⁵ OSZK 81.555/1-2 „Josephi Darvas de Nagyrét Inane Fortunae Nomen”.

⁶⁶ Ugyanez a bélyegző található Darvas Ferencnek egy másik könyvében: Betbuch für Freymaurer, OSZK Kézirattár, Oct. Germ. 283. Tüskés Gábor, *Szabadkőműves imakönyv Nagyabajomban = A kis világbeli nagy világ*, Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról, szerk. Csörsz Rumen István, Mészáros Gábor, Bp., reciti, 2020, 545 (521–548).

⁶⁷ OSZK Ant. 4484 „Josephi Darvas de Nagyrét Inane Fortunae Nomen”.

⁶⁸ OSZK 278.551 „Bibliot. Hung. Jankowich. L. ord.”.

⁶⁹ MTA KIK Polit.O.1397 bélyegző: G. Telekiek’ Alapítványa; MTA KIK Polit.O.1398 „Joh. Joseph”, „Franc. Kresznerics 1805”, bélyegző: G. Telekiek’ Alapítványa; MTA KIK Theol. (E.).O.1454 bélyegző: G. Telekiek’ Alapítványa; MTA KIK Franc.Ir.O.217/h/1-3 bélyegző: G. Telekiek’ Alapítványa.

nosa Kresznerics Ferenc (1766–1832) nyelvész, plébános volt a bejegyzés szerint. Kresznerics könyve kézírataival együtt a halála után, 1834-ben kerülhetett Telekihez az Akadémiára.⁷⁰ A Jean-Baptiste Willart de Grécourt, Nicolas Jouin és Louis de Bonnaire *Unigenitus* bulláról szóló költeményeit tartalmazó, egy bizonyos Chevalier de G..., a champagne-i ezred tisztje kiadásában 1724-ben Villefranche-ban megjelent janzenistaellenes gyűjteményt (*Poesies sur la constitution Unigenitus*) gazdagon illusztrálták rézmetszetekkel.⁷¹ A Port-Royal lerombolásáról szóló óda (*Ode pindarique sur la destruction du Monastere de Port-Royal des-Champs*) mellett a kötet tartalmaz egy kihajtható, spirális alakú társasjáték-táblát (Le Jeu de la Constitution), amely a hagyományos 63 mezősliba játék (Jeu de l’oie) mintájára készült: a számos csapdát tartalmazó táblán a cél az, hogy az utolsó mezőre, a libakert helyett itt a tanácsba (Concile) eljussanak a játékosok. A tanács kapujában, a 62. mezőn Louis Antoine de Noailles bíboros, a janzenisták egyik fő ellenfele áll. A számos variációban létező játéknak ez a janzenistaellenes változata.

Gróf Vigyázó Ferenc (1874?–1928) 17 000 kötetes családi könyvtárával⁷² került az Akadémia könyvtárába Pascal *Lettres provinciales* 1700-as kölni latin kiadásának példánya, ami korábban a Halmágyi családé volt.⁷³ A címlap előtti lap tintairású bejegyzése tűnik a legrégebbinek, mely szerint Halmágyi Mihály kapitány – aki részt vett a hétéves háborúban⁷⁴ – 1769-ben Viski Sándornak ajándékozta a könyvet.

Tisztviselők, birtokosok

Simon Mattzell XIV. Kelemen pápa felett mondott gyászbeszéde 1775-ös fribourg–párizsi kiadása MTA Könyvtárban őrzött példányának két tulajdonosa ismert: az első Kátai Gábor (1831–1878) karcagi orvos, gyógyszerész, a második az ő könyvtárát 1879-ben megvásároló Magyary-Kossa Sámuel (1849–1921) tápiószentmártoni ügyvéd, földbirtokos, genealógus, könyvgyűjtő.⁷⁵ A példány különlegessége, hogy a nyomtatvány után bekötöttek egy „Des nouvelles ecclésiastiques du 10 juillet 1775. De Paris” című, 21 oldalas tintairású kéziratot. A kézirat a *Nouvelles ecclésiastiques* azon cikkének betűhű másolata, amely a „La vie du

⁷⁰ Csörsz Rumen István, *Kresznerics Ferenc kézíratos versgyűjteménye = Vasi Szemle*, 71(2017), 2, 152–167.

⁷¹ MTA KIK Francz.Ir.O.7/h/1-2 Bélyegző: G. Telekik’ Alapítványa.

⁷² Tömörly Pál, *A Vigyázó család könyvgyűjteményei = Magyar Könyvszemle*, 124(2008), 192.

⁷³ MTA KIK Theol.O.4675/2 „St. Halmágyi”, „Obtulit S. D. Capitan. Michael Halmágyi Alex[andro] Wiski de Rettig A. 1769”, bélyegző: Bojári gróf Vigyázó Könyvtár Rátóth.

⁷⁴ *Halmágyi István naplói és iratai*, s. a. r. Szádeczky Lajos, Bp., MTA, 1906, X–XI (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum, XXXVIII).

⁷⁵ MTA KIK 564.731/koll.2. „Kátai Gáboré”, „Magyary-Kossa Sámuel T-Szt-Márton” *A Kátai Gábor hagyatékához tartozó könyvtár jegyzéke*, Karcag, 1879, 1424. tétel, a kolligátum első tagjának adataival felvéve: Caraccioli: Ganganelli Leben, 1776.

pape Clément XIV (Gaganelli)” című könyv bírálatát tartalmazza. A kézirat magyarországi keletkezésére nem találtam utalást. A *Nouvelles ecclésiastiques* hetilap néhány évfolyamának (1784–1790) van példánya az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban,⁷⁶ de ez nem egyezik a cikket tartalmazó évfolyammal.

Todoreszku Gyula (1866–1919) és felesége, Horváth Aranka, földbirtokos könyvgyűjtő házaspár gyűjteményével került a könyvtárba Szdellar Ferenc (1685–1745) zágrábi, grazi és nagyszombati jezsuita tanár *Conclusiones ex universa theologia* című, 1728-ban Nagyszombatban megvédett doktori téziseinek példánya.⁷⁷ A mű fő témája a tomista *Systema praedestinationis*, de kifejti a molinista és a janzenista eleve elrendelés-tant is.

Történeszek, irodalomtörténeszek

Mircse János (1834–1883) 1848-as szabadságharcos, történész és könyvgyűjtő, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából észak-itáliai levéltárakban kutató tudós gyűjteményéből két Arnauld-mű egy-egy példánya került az Akadémia könyvtárába a 19. század végén. Az *Apologie pour les saints peres de l’église* című mű 1651-es párizsi kiadásának példányában a velencei Oratoriánus Kongregáció Könyvtárának ex librise és a címlap alján tintairású bejegyzés jelzi, hogy a korábbi tulajdonosok velenceiek voltak.⁷⁸ A címlappal szembeni oldalon az anonim mű szerzőjét azonosító latin és francia bejegyzés áll.⁷⁹ Arnauld másik műve, a *Dénonciation de la nouvelle hérésie du peché philosophique* 1690-es kölni kiadásának példányában nincs tulajdonosi bejegyzés.⁸⁰

Pasquier Quesnel *Compendium moralis epistolarum Sancti Pauli* című műve 1698-as leuveni kiadásának példánya Horvát István (1784–1846) történész, nyelvész, egyetemi tanár, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára öréke a magánkönyvtárából 1852-ben került az Országos Széchényi Könyvtárba.⁸¹

Dominique de Colonia *Dictionnaire des livres Jansénistes, ou qui favorisent le jansénisme* című műve Louis Patouillet jezsuita, a *Supplement aux Nouvelles ecclésiastiques* egyik főszerkesztője által bővített, 1752-es antwerpeni kiadásának példánya Zolnai Béla irodalomtörténész könyvtárából került be a gyűjteménybe.⁸² Ugyancsak Zolnai könyvtárából származik a *Zwo der berühmtesten*

⁷⁶ Egri Főegyházmegyei Könyvtár YY. V. 1-7.

⁷⁷ OSZK 326.266-268 Bélyegző: Todoreszku Gyula és Horváth Aranka könyvtára.

⁷⁸ BEK Bar00669 „Ex Bibliotheca PP. Congregat. Orator. Venetiarum. I. F 9.”, „Joannis Baptistae Baronii Presby [...] D.” „Mircse 3597”.

⁷⁹ „Auctor est Ant. Arnaldus [...] Cependant dans l’Histoire de l’Academie Francoise par M. Pellisson, tom. I. p. 390. n. X. on attribue cette Apologie à M. Amable de Bourzeys, Abbé de S. Martin de Cores [...]”.

⁸⁰ BEK Bar02093 „3855 Mircse”.

⁸¹ OSZK 327.752 Bélyegző: Horvát István könyvtárából.

⁸² MTA KIK 563.136 „Cet ouvrage est une 5e edit. de la Bibliotheque janséniste du P. Dominique de Colonia jésuite, augmenté par le P. Patouillet. / Cet ouvrage est rempli de mensonges & de

päbstlichen Bullen In Coena Domini und Unigenitus című, 1781-es kiadvány példánya.⁸³

Városi, megyei könyvtárak

Két Arnauld-mű a bélyegző szerint Pest város könyvtárából 1850-ben került a Budapesti Egyetemi Könyvtárba. Az *Histoire de dom Jean de Palafox* című mű 1690-es kiadásának példányában egy korábbi tulajdonos is azonosítható: a 17. századi, rézmetszetű *ex libris* Tobias Winckler (1648–1720) nürnbergi evangélikus teológusra, a Sankt Marien lelkészére utal.⁸⁴ Arnauld másik művének, az *Histoire de la persecution de deux saints évêques par les jesuites* (Párizs, 1691) címűnek a példányában nincs korábbi tulajdonosra utaló bejegyzés, viszont a címlappal szembeni oldal használói bejegyzése egyrészt azonosítja a mű *La Morale pratique des Jesuites* című sorozathoz tartozását, másrészt jelzi, hogy Theophilus Sincerus (azaz Georg Jakob Schwindel, 1684–1752) nyíltan bírálja ezt a könyvet a *Notitia historico-critica librorum veterum rariorum* (Frankfurt, Leipzig, Krauß, 1753) című műve 51. lapján.⁸⁵

Jansen *Mars Gallicus* című, 1637-es politikai röpiratának példánya a címlapon egy még megfejtetlen, tintairású JWE monogramot, első belső kötéstábláján 20. századi *ex librist* tartalmaz, mely szerint Somogy megye könyvtárából származik.⁸⁶

Azonosítatlan személyek

Quesnelnek az evangéliumokhoz írt *Compendium moralis evangelicae* című műve 1694–1695-ös leuveni kiadásának két kötete három különböző, magyar vonatkozású tulajdonosi bejegyzést tartalmaz; Kiss Jonathán, Monorai János és Korondi J. személyét egyelőre nem sikerült azonosítanom.⁸⁷

Launoy *Elogiuma* 1685-ös londoni kiadásának példánya egy kolligátum részeként érkezett a könyvtárba, melynek címlapján egy adományozásra utaló, az adományozó személyét „V” betű mögé rejtő bejegyzés áll.⁸⁸

calomnies / Louis Patouillet, jésuite, né a Dijon le 31 Mars 1699 mort en 1779”, „La Bibliotheque universelle attribue ce livre au R. P. Patouillet”.

⁸³ MTA KIK 563.203.

⁸⁴ BEK Bar06860 „Ex Bibliotheca Tobiae Winckleri”, bélyegző: Sz. K. Pest városa könyvtárából 1850.

⁸⁵ BEK Bar01294 bélyegző: Sz. K. Pest városa könyvtárából 1850, „Libellum hunc Volumen V de La Morale pratique des Jesuites, esse palam savit Th. Sincerus in Not. crit. Libr. rar. p. 51.”

⁸⁶ OSZK 822.233 „Ex libris Bibliothecae Comitatus Simighiensis”, „J.W.E. V. 76.”.

⁸⁷ OSZK 327.749/1-4 „Ex Libris Jonathae Kiss”, áthúzva „Joannis Monorai”, „JKorondi”.

⁸⁸ OSZK 228.163/5 „Ex dono Dn. V.”

Ugyancsak a Telekiektől származnak Pierre Nicole *Essais de morale* című műve és folytatása 1707-es mons-i kiadásának példányai.⁸⁹ Mindhárom kötet első borítójának belsején a korábbi tulajdonos, az egyelőre azonosítatlan Charles Archimbaud bejegyzése áll.

Külföldi egyházi tulajdonosok

A belgiumi Mons – ahol 1667-ben kiadták az Újszövetség Sacy-féle fordítását – Sainte-Waudru székesegyházának könyvtárából került Magyarországra Jansen *Augustinus*a első kiadásának példánya a címlapalji bejegyzés szerint.⁹⁰

Egykor a regensburgi St. Emmeram kolostoré volt Tillemont *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles* című egyháztörténeti műve 1701–1714 közötti párizsi kiadásának példánya a címlap possessorbejegyzése szerint.⁹¹

A kölni jezsuita kollégium bejegyzését és bélyegzőjét tartalmazza Giuseppe Maria Sanfelice (1614–1660), Cosenza érseke, 1652 és 1659 között kölni apostoli nuncius *Jansenii doctrina ex Thomisticae theologiae praeceptis atque institutis damnata* című művének 1732-ben Bécsben kiadott példánya.⁹²

Abraham Perrin (1751–1831) svájci protestáns lelkész, Bayard és Saint-Sulpice minisztere tulajdonában volt egykor Pascal *Lettres provinciales* nyolcadik (1685-ös kölni) francia kiadásának példánya, amely később a Római Magyar Intézet Könyvtárából került Budapestre.⁹³

Külföldi világi tulajdonosok

Georg Richter (1592–1651) jogász, nürnbergi birodalmi tanácsos, az Altdorfi Egyetem kancellárja 1637-es ex librisét tartalmazza Cornelius Jansen *Mars Gallicus* című politikai röpirata 1637-es kiadásának példánya az első belső kötéstáblán.⁹⁴ A kézzel beírt évszám jelzi, hogy Richter a megjelenés évében megvásárolta a művet. A címlap tintaírású rájegyzése szerint e mű ellen írt *Vindicius Gallicus*, a legtudósabb szerző, azaz Daniel de Priezac, amit 1638-ban Párizsban megjelentettek.⁹⁵

⁸⁹ MTA KIK Theol.(D.).O.1127/3, 5, 6 „Ch. Archimbaud”, bélyegző: G. Telekiek’ Alapítványa.

⁹⁰ OSZK 600.107 „Ad Biblioth[ecam] Eccl. Cathedralis Monsis”.

⁹¹ OSZK 29.630 „Ad Monasterium S. Emerami Episcopi et Martyris Ratisbonae / Kloster St. Emmeram Regensburg”.

⁹² OSZK 321.974 „Collegii Colocensis Societ. Jesu. 1860.”, bélyegző: Colleg. Coloc. Soc. Jesu.

⁹³ MTA KIK 550.397 „Perrin marquis”.

⁹⁴ OSZK 833.191 „Anno 1637 Georg Richter d. Johann. VII.”

⁹⁵ „Contra hunc libellum, vindicias Gallicus scripsit autor quidam eruditissimus, quem omni non rite. A[nn]o 1638. parisijs editum. in [vz?]” A hivatkozott mű és szerzője: [Daniel de PRIEZAC (1590–1662)], *Vindiciae gallicae, adversus Alexandrum Patricium Armachanum*, Parisiis, 1637;

Ismeretlen személy bejegyzése

Pierre Boyer *Portrait au naturel des Jesuites et anciens et modernes* című műve 1731-es amszterdami kiadásában nincs tulajdonosi bejegyzés, viszont használatra utaló beírás található benne.⁹⁶ A példány feltehetően egy ismeretlen jezsuita olvasó kezébe került, aki az első belső kötéstáblára beírta: „ce livre je brulerai”, (ezt a könyvet elégetném). Ez az egyetlen érzelmi jellegű megnyilvánulás az általam megvizsgált forrásanyagban.

Következtetések

A három országos gyűjtemény gazdag és változatos képet mutat a janzenista és janzenista vonatkozású művek magyarországi jelenlétéről. Jansen és a jelentősebb 17. századi janzenista szerzők művei néhány kivételtől eltekintve eljutottak Magyarországra. A hetvennyolc kötet szerzők szerinti megoszlása a következő:

Arnauld, Antoine – 20	Quesnel, Pasquier – 5
Pascal, Blaise – 11	Lemaistre de Sacy, Isaac – 4
Nicole, Pierre – 10	Boyer, François – 3
Jansen, Cornelius – 8	Jurieu, Pierre – 2

További tizenöt szerzőt egy-egy mű képvisel a vizsgálatban. Hogy ez az országos könyvtárakból vett minta mennyire mutat rá általános tendenciákra, ahhoz érdemes összevetést végezni a janzenista művek szempontjából már elemzett történeti gyűjteményekkel. A Berecz Ágnes disszertációjában elemzett nyolc gyűjtemény – amelyek között egyaránt van egyházi és világi, katolikus és protestáns könyvtár – janzenista anyagának szerzők szerinti megoszlása a következő:⁹⁷

Quesnel, Pasquier – 14	Jansen, Cornelius – 4
Pascal, Blaise – 12	Jurieu, Pierre – 4
Arnauld, Antoine – 9	Fontaine, Nicolas – 3
Fleury, Claude – 7	Tillemont, Louis Sebastien Le Nain de – 2
Nicole, Pierre – 4	

Az összevetésből kitűnik, hogy az első hat, legtöbb művel reprezentált szerző egy-egy kivétellel megegyezik a két összesítésben. Megállapítható, hogy a legtöbb könyvvel képviselt janzenista szerzőnek Antoine Arnauld, Cornelius Jansen,

Parisiis, 1638². A francia fordítását Jean Baudouin készítette: *Défense des droits des rois et prérogatives des rois de France*, Paris, 1639.

⁹⁶ MTA KIK Misc.O.143.

⁹⁷ BERECZ 2006, i. m. függelék: 153–196.

Pierre Nicole, Blaise Pascal és Pasquier Quesnel tekinthető a 18. századi Magyarországon.

Különösen szembevetendő Pascal *Lettres provinciales*-ja különböző kiadásainak nagyszámú előfordulása. A bizonyíthatóan magyarországi tulajdonban lévő, legkorábbi tulajdonosi bejegyzés Jansen két bibliakommentárjának egy-egy példányában található a 17. század utolsó évtizedéből.

Jansen politikai röpiratának, a *Mars Gallicus*nak – amiből Berecz Ágnes csak a nagyszombati egyetemi könyvtár két 17. századi katalógusában regisztrált két példányt⁹⁸ – három példánya van meg az Országos Széchényi Könyvtárban, melyek közül egy egyházi, kettő világi tulajdonoshoz köthető.

Számos különböző egyházi és világi tulajdonostól kerültek janzenista vagy janzenista vonatkozású művek a három vizsgált könyvtárba. Bejegyzések bizonyítják Arnauld műveinek 18. századi meglétét a nagyszombati jezsuita kollégiumban. Ugyancsak bejegyzések tanúsítják Jansen két bibliakommentárjának 1692-es beérkezését a pozsonyi jezsuita S. Salvator kollégiumba. Az eredeti nagyszombati könyvtárból mindössze két kötet származik: Antoine Arnauld és Pierre Nicole *Port-Royal logikaként* ismert művének két különböző kiadása. A jezsuita könyvtárakon kívül több más rend – premontrei, minorita, karmelita, szervita – gyűjteményében is megtalálhatók voltak Jansen, Antoine Arnauld, Pierre Nicole és Jean Duvergier de Hauranne művei. Két Arnauld-kötet esetében az előző tulajdonosok külföldiek voltak: Tobias Winckler német, a velencei Oratoriánus Kongregáció Könyvtárának ex librise itáliai, Jansen *Tetrateuchusa* egyik példányának bejegyzése morva területre mutat.

Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében lévő janzenista és janzenista vonatkozású könyvek egy része magánszemélyek könyvtáraiból való, mások főúri magánkönyvtárakból – Darvas, Illésházy, Jankovich, Nádasdy, Széchényi – vagy egyházi könyvtárakból – pl. pesti pálos, váci piarista – származnak. Néhány példány története túlmutat az ország, sőt a Habsburg Birodalom határain: ezek Mons, Regensburg, Köln, Nürnberg közvetítésével érkeztek Magyarországra.

Az MTA könyvtárából számba vett mintegy harminc janzenista vonatkozású kötet egyharmada Pascal *Lettres provinciales*-jának különböző kiadása, öt kötet szerzője Pierre Nicole. Jansentől egy, a Sacy-féle Bibliából két példányt őriz a könyvtár. A túlnyomóan főnemesi és akadémikusi ajándékozásokon túl az Akadémia könyvtárába is kerültek az 1948–1950-es szerzetesrendház-feloszlatások és egyháziiskola-államosítások során elvett könyvtárak – így a kőszegi bencés, a kecskeméti ferences és a váci piarista rendház – állományából származó kötetek.

A különböző kolostori könyvtárakból és az egyházi iskolák könyvtáraiból a három országos gyűjteménybe bekerült janzenista és janzenista vonatkozású művek híven tükrözik a szerzetesrendek és iskoláik magyarországi történetét az elmúlt kétszázötven évben: a II. József által történt feloszlatás és a kommunizmus alatt végrehajtott kolostor- és iskolamegszüntetések nyomán tömegesen kerültek raktárba, majd elosztásra ezen intézmények könyvei. Az azonosított egyházi tu-

⁹⁸ Vö. BEREZ 2006, i. m. 117, 172.

lajdonosok felekezeti megoszlásában dominál a katolikus, és jóval kevesebb a protestáns könyvtulajdonos; egy esetben kimutatható, hogy egy könyv protestáns kézből katolikus tulajdonoshoz került. A legtöbb egyházi tulajdonú janzenista és janzenista vonatkozású könyv az 1714-ben alapított, 1948-ban államosított váci piarista gimnázium könyvtárából származik.

A vizsgálat tanúsága szerint Magyarországon egyaránt jelen volt a janzenista szellemiség, az elvi janzenizmus, a janzenistaellenesség és a janzenizmusban gyökerező jezsuitaellenesség. A szerzetesrendek és a nemesség aktív részvétele figyelemre méltó a recepcióban.

Tüskés, Anna

Livres jansénistes à la Bibliothèque Universitaire de Budapest, à la Bibliothèque Nationale Széchényi et à la Bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences

Les trois collections nationales présentent une image riche et variée de la transmission et de la présence d'œuvres jansénistes et liées au jansénisme en Hongrie. Les œuvres de Jansen et des principaux auteurs jansénistes du XVIIe siècle ont atteint la Hongrie, à quelques exceptions près. On peut affirmer que les auteurs jansénistes les plus représentés par les livres sont Antoine Arnauld, Cornelius Jansen, Pierre Nicole, Blaise Pascal et Pasquier Quesnel dans la Hongrie du XVIIIe siècle. Le grand nombre d'occurrences des différentes éditions des *Lettres provinciales* de Pascal est particulièrement frappant. La première note exclusive en Hongrie se trouve dans des copies des deux commentaires bibliques de Jansen de la dernière décennie du XVIIe siècle. Le pamphlet politique de Jansen, *Mars Gallicus* a trois exemplaires à la Bibliothèque Nationale Széchényi, dont un peut être lié à un propriétaire ecclésiastique et deux à un propriétaire séculier.

Des œuvres jansénistes ou apparentées provenant d'un certain nombre de propriétaires ecclésiastiques et séculiers différents sont conservées dans les trois bibliothèques examinées. Les notes de possesseur prouvent l'existence des œuvres d'Arnauld au XVIIIe siècle au Collège des Jésuites de Nagyszombat. Des notes attestent également de l'arrivée en 1692 de deux commentaires bibliques de Jansen au Collège jésuite S. Salvator de Pozsony. Seuls deux volumes proviennent de la Bibliothèque de Nagyszombat originale : deux éditions différentes de l'ouvrage la *Logique de Port-Royal* d'Antoine Arnauld et Pierre Nicole. Outre les bibliothèques jésuites, les œuvres de Jansen, Antoine Arnauld, Pierre Nicole et Jean Duvergier de Hauranne se trouvaient dans les collections de plusieurs autres ordres : Prémontré, frères mineurs, Carmélite, Servite. Pour deux volumes d'Arnauld, les propriétaires précédents étaient des étrangers : Tobias Winckler était allemand, l'ex-libris venant de la bibliothèque de la congrégation oratoriale de Venise était italien tandis que la notice trouvée dans un exemplaire du *Tetrateuchus* de Jansen pointe vers la zone morave.

Certains des livres jansénistes et apparentés de la collection de la Bibliothèque Nationale Széchényi proviennent de bibliothèques privées, d'autres de bibliothèques privées aristocratiques (Darvas, Illésházy, Jankovich, Nádasdy, Széchényi) ou de bibliothèques ecclésiastiques (par exemple Pauline de Pest, Piariste de Vác). L'histoire de certains exemplaires du livre dépasse les frontières du pays et même de l'empire des Habsbourg : ils arrivent en Hongrie par Mons, Ratisbonne, Cologne et Nuremberg.

Un tiers d'une trentaine de volumes liés au jansénisme de la bibliothèque de l'Académie hongroise des sciences sont des éditions diverses des *Lettres provinciales* de Pascal, Pierre Nicole est l'auteur de cinq tomes. La bibliothèque conserve un ouvrage de Jansen et deux exemplaires de la Bible de Sacy. En plus des dons à prédominance noble et académique, les volumes des bibliothèques pris lors de la dissolution monastique des moines (ainsi, le monastère bénédictin de Kőszeg, le monastère franciscain de Kecskemét et les monastère piariste de Vác) et des nationalisations des écoles religieuses en 1948–1950 ont également été placés dans la bibliothèque de l'Académie.

Les œuvres jansénistes et liées au jansénisme provenant de diverses bibliothèques religieuses reflètent fidèlement l'histoire des ordres religieux et de leurs écoles en Hongrie au cours des deux cent cinquante dernières années : après l'abolition par Joseph II et la dissolution des monastères et des écoles pendant le communisme, les livres de ces institutions ont été stockés en masse puis distribués. La répartition confessionnelle des propriétaires ecclésiastiques identifiés est dominée par les propriétaires de livres catholiques et beaucoup moins protestants ; dans un cas, on peut montrer qu'un livre est passé d'une main protestante à un propriétaire catholique. La plupart des livres liés au jansénisme et appartenant à l'église proviennent de la bibliothèque du lycée piariste de Vác, fondé en 1714 et nationalisé en 1948. Selon le témoignage de l'étude, la spiritualité janséniste, le jansénisme doctrinal, l'anti-jansénisme et l'hostilité jésuite enracinée dans le jansénisme étaient également présentes en Hongrie. La participation active des ordres et de la noblesse est remarquable dans la réception.

Keywords: 17–18th century, Jansenist Books, Jansen, Arnauld, Pascal, Quesnel, Darvas, Illésházy, Jankovich, Nádasdy, Széchényi, University Library of Budapest, National Széchényi Library, Library of the Hungarian Academy of Sciences.

Nagy Ágoston

Kisfaludy Sándor 1809-es *Hazafiúi Szózatának* recepciója és használatai

Vörös Károly szavaival élve a francia háborúk időszakában az egyén – és tehetjük hozzá: a közösségek – számára a „világ kitágult”, „a reguláris katonaság, majd az inszurrekció is hatalmas tömegeket von be hosszabb-rövidebb katonai szolgálathoz; a társadalom egyre jelentősebb rétegei közvetlenül is érdekeltté válnak a háborúban: résztvevőkként vagy résztvevők hozzátartozóiként, haszonélvezőkként vagy áldozatokként”. Ez összekapcsolódott azzal az információ-történelmi változással, hogy az „egyéni zúduló információ és impresszió mennyiség[e]” az európai fősodortól elzárt Magyarországon is hirtelen megnövekedett, áramlása meggyorsult, az irodalmi termelés gyors ütemben kibővült, s ezen belül az „irodalom alatti irodalom” előállítás is kitágult.¹ Általában véve a francia háborúk, de különösen azokba a magyarországi nemességet vagyonánál és személyénél fogva tömegesen bevonó inszurrekciók (de)mobilizációja, működése az alfabetizáció lassú térhódításának, a „nyomatás második forradalmának”,² illetve az

¹ Vörös Károly, *Kisfaludy Sándor világa = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 18(1986), Veszprém, 1987, 447–450, 448.

² E nagyobb médiatörténelmi korszakhoz lásd: BARBIER, Frédéric, LAVENIR, Catherine Bertho, *A média története, Diderot-tól az internetig*, ford. Balázs Péter, Bp., Osiris, 2004, 23–131; az 1790–1820 közötti szűkebb időszakra nézve: 65–85. A szerzőpáros szerint Európában a nyomtatvány ebben a korban vált valóban tömeges propagandaeszközzé, egyúttal a nemzetépítés és a nemzet tudat legfontosabb médiumává. Hozzátehetjük, hogy e változások egyik kiemelt terepét és katalizátorát a forradalmi és a napóleoni háborúk jelentették, ahol a tömeges mozgósítás, illetve ezen belül a korábban a katonáskodástól intakt alfabetizált középrétegek meggyőzésének és bevonásának igénye az állam részéről (mindenekelőtt az új típusú honvédelmi intézményen, az 1808-as osztrák, illetve az 1813-as porosz *Landwehren* keresztül) összekapcsolódott a különféle alkalmi nyomtatványok számának és jelentőségének növekedésével. Német nyelvterületen, Ausztriában és Poroszországban, a cenzúra hagyományos passzív eszköze mellett erre az időszakra esnek az államilag irányított aktív sajtópolitika kezdetei, melynek keretei között a – részben német nacionalista – értelmiség részéről kimunkált patrióta-nemzeti ideológia különféle nyomtatványokon keresztül történő disszeminációját a kormányzatok a franciaellenes mobilizáció sikere érdekében ideig-óráig nemcsak megtűrték, de irányították és támogatták is. Ld. BLEYER, Alexandra, *Auf gegen Napoleon! Mythos Volkskriege*, Darmstadt, Primus, 2013, 148–186; PIERETH, Wolfgang, *Propaganda im 19. Jahrhundert, Die Anfänge aktiver staatlicher Pressepolitik in Deutschland (1800–1871) = Propa-*

„olvasás forradalmának”³ következményeképp már jelentős mértékben mediatiszált formában zajlottak, hagyományos és új nyomtatványtípusok széles körű igénybevételével. A „klasszikus” századforduló francia háborúi során fegyverbe szólított négy inszurrekció (1797, 1800, 1805, 1809)⁴ különféle medialitású és műfajú propagandatermékek sokaságát termelte ki.⁵ A hivatalos és félhivatalos, illetve nem hivatalos, rendileg szegmentált propagandatevékenység részeként a felkeléssel kapcsolatban megjelent nyomtatványok jelentős része a szűkebben vett alkalmiság értelmében a katonai (de)mobilizáció vármegyei szertartásrendjének és konkrét ünnepélyes-rituális társadalmi gyakorlataihoz (mint a szemlék és eskük, zászlószentelők, fogadó és jutalmazási-kitüntetési ceremóniák),⁶ illetve

ganda, Meinungskampf, Verführung und politische Sinnstiftung 1789–1989, Daniel, Ute, Siemann, Wolfram, Frankfurt am M., Fischer, 1994, 21–43.

³ Ez a kulturális változás mindenekelőtt a könyv és az irodalom funkcióváltozásában, a nyomtatás médiuma által elért társadalmi rétegek körének kibővülésében és az olvasás új módjának, az ún. extenzív olvasásnak a térhódításában ragadható meg. WITTMANN, Reinhard, *Az olvasás forradalma a 18. század végén?* = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Cavallo, Guglielmo, Chartier, Roger, Bp., Balassi, 2000, 321–347.

⁴ Az intézménnyel s annak 1809-es szereplésével kapcsolatos gazdag szakirodalomból mindegyikről ld.: GÖMÖRY Gusztáv, *Az 1809-ik évi magyar nemesi felkelés = Hadtörténelmi Közlemények*, 2(1889), 79–100, 233–243, 484–501; R[UGONFALVI] KISS István, *Az utolsó nemesi felkelés története = Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére*, szerk. R. Kiss István, Bp., Benkő, 1909; DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete*, I/2, Bp., MTT, 1944, 215–307. Megyei levéltári fókusszal (Veszprém, Fejér): VERESS D. Csaba, *Napóleon hadai Magyarországon*, Bp., Zrínyi, 1987 és VIZI László Tamás, „Kövésd példájokat vitéz eleidnek...”, *A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye inszurrekciós szerepére*, Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2014.

⁵ Átfogóan: CSÁSZÁR Elemér, *Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban* = R. Kiss szerk. 1909, i. m. 297–338. A nemesi felkelések költészete alapvetően a „rendi költészet” nagy 18. századi hagyományába illeszkedett: VADERNA Gábor, *Mit hagyományozott a 18. századi költészet a 19. századra?* = *Irodalomtörténet*, 94(2013), 467–501, 471–476. Az inszurrekciók költészetét illetően: WEBER, Arthur, *Zur politischen Lyrik des Kriegesjahres 1809 = Ungarische Rundschau*, 4(1915), 215–246; PORKOLÁB Tibor, „Ode ad Hungaros”, *Az 1797. évi magyar nemesi felkelés költészetéről = Szín – játék – költészet, Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna, Bp., Nagyvárad, Partium Kiadó, Protea Egyesület, reciti, 2013, 73–81; PORKOLÁB Tibor, *Szemponatok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához = Textológia, filológia, értelmezés, Klasszikus magyar irodalom*, szerk. Czifra Mariann, Szilágyi Márton, Debrecen, DEK, 191–215. Az inszurrekciók közköltészetéhez mindenekelőtt: MEDGYESY S. Róbert, „*Akkor jöhettz és örvendhettz, hogy Insurgeáltál!*”, *A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratok gyűjteményekben (1790–1825) = Franciák Magyarországon*, II, szerk. Bana József, Katona Csaba, Bp., Győr, GyMJVL, MOL, Mediawave Közalapítvány, 2012, 123–165.

⁶ A kései rendiség korának alkalmi költészetéhez és ennek a reprezentatív nyilvánosság társadalmi-kulturális gyakorlataiban betöltött szerepéhez ld.: VADERNA Gábor, *A költészet születése, A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., L’Harmattan, 2017.

az alakulatok mindennapjaihoz kapcsolódott.⁷ Más részük azonban általánosabb üzenetet hordozott, és az előbbieknél jóval szélesebb kört, a felkelés által potenciálisan érintett nemesség kollektívumát igyekezett megszólítani alapvetően az eredetközösségi narratíva keretei között felfogott nemzetkonceptió és az alkotmányos patriotizmus ehhez illeszkedő beszédmódja jegyében.⁸

Az Ausztria által 1809. április 10-ével megindított ötödik koalíciós háború kitörése nyomán mozgósított utolsó inszurrekció kivételessége a korábbiakhoz képest nem csupán abban ragadható meg,⁹ hogy bevetésre került francia és szövetséges seregekkel szemben. A felkelés kereteit, melyeket e rendi honvédelmi intézmény hagyományaihoz híven esetileg szabályoztak, az 1808 őszén tartott diétán rakták le.¹⁰ Az 1808:2. tc. egyaránt erősítette az intézmény nemesi és nemzeti jellegét. Egyfelől a nemesség famíliánkénti személyes felkelési kötelezettségéről rendelkezett, megszigorítva a helyettesállítás lehetőségét és az ez alól törvényes okokból felmentettek körét. Másfelől hangsúlyozta a nádor fővezérlete alatt álló felkelés mint nemesi-nemzeti intézmény különállását, melynek szolgálati-vezényleti nyelvén a magyart tette. 1809 tavaszán ennek szellemében az egyes megyék nemesi társadalmak demográfiai összetételéhez igazodva, de lehetőség szerint valóban zömében nemesekből igyekeztek kiállítani lovas és gyalogos felkelő alakulataikat. Az 'una eademque libertas' fikcióján alapuló, közjogi jellegű nemesi egyenlőség-gondolat és a progresszív jövedelmi kulcsokban, illetve az országos és megyei kasszákban megtestesülő rendi szolidaritástudat egy nyelvi is nemzetiesülő intézmény keretei között egyfajta rendileg exkluzív, alapvetően a nemesi nemzet mint politikai közösség tagjaira kiterjedő „általános” hadkötelezettséget teremtett. Ezek a sajátosságok a propagandára nézve is lényeges következményekkel jártak. A nemesi felkeléssel (és kisebb részben az 1808-ban a szabad királyi és bányavárosok számára törvényileg kötelezővé tett polgárőrségekkel) kapcsolatos széles körű mozgósítás és az ezekre irányuló propaganda tágabb kontextusát az Osztrák Császárságban végrehajtott haderőreform (mindenekelőtt a tartalékosrendszer bevezetése és a 'Landwehr' felállítása 1808-ban),¹¹ illetve az 1809-es háborút előkészítő-kísérő igen kiterjedt, közpon-

⁷ PORKOLÁB 2014, i. m. 212.

⁸ Vö. VADERNA Gábor, *A bárdköltészet lehetőségei, Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei = Irodalomtörténeti Közlemények*, 119(2015), 721–768, 755–756.

⁹ A jelenség társadalomtörténeti háttérének gondolatébresztő vázlatát ld.: VÖRÖS Károly, *A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII*, Salgótarján, 1981, 93–101, 98.

¹⁰ Ehhez a vonatkozó törvények, közjogi hagyományok és politikai viták ismertetésével részletesen ld.: POÓR János, *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*, Bp., Universitas, 2003, 162–194.

¹¹ A reguláris hadsereg reformja felett Károly főherceg bábáskodott: VON ANGELI, Moriz, *Erzherzog Carl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator*, IV, *Im Kriege von 1809*, Wien, Braumüller, 1897; CRISTE, Oskar, *Erzherzog Carl von Österreich, Ein Lebensbild im Auftrage seiner Enkel, der Herren Erzherzoge Friedrich und Eugen*, II–III, Wien, Leipzig, C. W. Stern, 1912; újabban: RAUCHENSTEINER, Manfred, *Kaiser Franz und Erzherzog Karl, Dynastie und Heerwesen*

tilag támogatott-kontrollált – illetve spontán – propagandatevékenység jelentette,¹² melynek háttérében a „népi-nemzeti háború” ’Volks- vagy Nationalkrieg’ gondolata állt.¹³

Bár az utolsó nemesi felkelés során számtalan különféle műfajú és formátumú hivatalos, félhivatalos és nem hivatalos propagandanyomtatvány jelent meg, ám az ezek elterjedésével, egyéni és közösségi használatával, recepciójával kapcsolatban szóba jöhető források igencsak szétszórta és kis számban állnak rendelkezésre. Ehhez képest Kisfaludy Sándor – 1809-ben zalai inszurgens örnagy, József főherceg egyik szárnysegédje – *Hazafiúi Szózat a’ Magyar Nemességhez* című, nádori megbízásra készült terjedelmes félhivatalos röpirata¹⁴ (mely Schedius Lajos tolmácsolásában *Patriotische Worte an Ungarns Adel* címmel egyúttal németül is megjelent)¹⁵ recepciójának, használatainak történetét illetően valóságos forrásbőséggel állunk szemben. Ebben egyszerre számos ok játszhatott közre.

in Österreich 1796–1809, Wien, Vlg. für Geschichte und Politik, 1972. A ’Landwehr’ ügyét János főherceg karolta fel, részletesen ld.: ZEHETBAUER, Ernst, *Die Landwehr und der Krieg von 1809, Österreichs Milizexperiment zwischen Altem Reich und moderner Nationsbildung*, Hamburg, Tredition, 2017.

¹² Mindenekelőtt ld.: LANGSAM, Walter Consuelo, *The Napoleonic Wars and German Nationalism in Austria*, New York, Columbia U. P., 1930; HAMMER, Helmut, *Oesterreichs Propaganda zum Feldzug 1809, Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Propaganda*, München, Zeitungswissenschaftliche Vereinigung, 1935; RÖSSLER, Helmuth, *Österreichs Kampf um Deutschlands Befreiung, Die deutsche Politik der nationalen Führer Österreichs 1805–1815*, I–II, Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1940², I, 303–546, II, 7–88; REDL, Elisabeth, *Flugblätter und Flugschriften gegen Napoleon, Ein Beitrag zur österreichischen Propaganda 1805–1809*, Doktorarbeit [kézirat], Wien, Universität Wien, 1971; BLEYER, Alexandra, „...man dachte diesen Krieg zu einem Volks- und Meinungskriege zu erheben!”, *Die österreichische Propaganda zum „Nationalkrieg” von 1809*, Doktorarbeit, [kézirat], Klagenfurt, Alpen-Adria Universität, 2013; HAGEMANN, Karen, „Be Proud and Firm, Citizens of Austria!”, *Patriotism and Masculinity in Texts of the „Political Romantics” written during Austria’s Anti-Napoleonic Wars*, *German Studies Review*, 2006, 1, 41–62.

¹³ RINK, Martin, *Preußisch-deutsche Konzeptionen zum »Völkrieg« im Zeitalter Napoleons = Reform – Reorganisation – Transformation, Zum Wandel in deutschen Streitkräften von den preußischen Heeresreformen bis zur Transformation der Bundeswehr*, hrsg. Karl-Heinz Lutz, Martin Rink, Marcus von Salisch, München, R. Oldenbourg, 2010, 65–87; RINK, Martin, *Idee und Wirklichkeit einer deutschen Guerilla, Der österreichische Krieg 1809 und der „Völkrieg” in Deutschland = Österreichische Militärische Zeitschrift*, 2010, 5. <https://www.oemz-online.at/pages/viewpage.action?pageId=10357306> (Letöltve: 2019. 08. 15.); LANGEWIESCHE, Dieter, *Imperium – Nation – Völkrieg, „1813” in der europäischen Geschichte = Die Völkerschlacht bei Leipzig: Verläufe, Folgen, Bedeutungen: 1813–1913–2013*, hrsg. Martin Hofbauer, Martin Rink, Berlin, De Gruyter–Oldenbourg, 2017, 25–43.

¹⁴ [KISFALUDY Sándor], *Hazafiúi Szózat a’ Magyar Nemességhez*, Pest, Hartleben, 1809 (a továbbiakban: HSz).

¹⁵ [KISFALUDY Sándor], *Patriotische Worte an Ungarns Adel*, ford. [Schedius Lajos], Pest, Hartleben, 1809 (a továbbiakban: PW).

Egyrészt a korabeli brosúrák, röpiratok és röplapok tömegéből Kisfaludy munkája 120 lapos terjedelmével és színvonalával is kitűnt. Nemcsak a 'personalis' felkelési kötelezettség teljesítésére buzdított, de a mozgósítás szűken vett alkalmisságán túlmutatva, többek között magyar (és német) nyelven egy átfogó narratívát adott a nemesi nemzet hadtörténetként elgondolt történetéről.¹⁶ A mű történeti részei a szakirodalom korábbi állításaival ellentétben ugyan nem Kisfaludy önálló historiográfiai produktumai, hanem jelentős részben Keresztury József udvari ágens magyar hadszervezetről írott latin jogtörténeti értekezése bizonyos részeinek fordításaiból készített kompilációk,¹⁷ ez azonban nem változtat a tényen, hogy a nagy példányszámban megjelent röpirat a politikai nemzet tagjainak (azaz mindenekelőtt a nemességnek) szóló magyar nyelvű 'popular history' mérföldkövének számít.¹⁸

Másrészt a nyomtatvány anyagi jellemzőit és a publikálás körülményeit tekintve nagy példányszámban (feltehetőleg 3000 magyar és néhány száz német példányban),¹⁹ a központi helyen üzlettel rendelkező, újíto kedvű Konrad Adolf

¹⁶ Ennek alapját Kisfaludy következő megjegyzése képezi: „[H]a két három időpontot kivesszünk, melyben az elpuhult Magyar mintegy magából és nemzeti természetéből kivetkezett [...] – A Magyar Nemzetnek politikai existenciája nem volt egyéb, hanem egymást nyomban követő háborúk és győzedelmek.” HSz, 52.

¹⁷ KERESZTURY József, *De veteri instituto rei militaris Hungaricae ac spetiatim de insurrectione nobilium*, Vindobonae, Josephi de Kurzbeck, 1790, I–II. Ennek bizonyítását itt mellőzném, a kérdéssel a röpirat transztextualitását vizsgáló készülő tanulmányomban részletesen foglalkozom.

¹⁸ Jelentőségét Fenyő István is mindenekelőtt abban látta, hogy Kisfaludy „[a]z első magyar nyelvű népszerű történelmi eszme-futtatást nyújtja, mely nagy példányszámban terjed, s agitatív hangjánál fogva is alkalmas arra, hogy még a közömböseken is érdeklődést keltsen az elmúlt idők iránt”. FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*; Bp., Akadémiai, 1961, 270–271. A 'popular history' fogalmához lásd: BERGER, Stefan, MELMAN, Billie, LORENZ, Chris, *Introduction = Popularizing National Pasts, 1800 to the Present*, eds. Berger, Stefan, Melman, Billie, Lorenz, Chris, New York, London, Routledge, 2012, 1–33.

¹⁹ Erre, illetve a nyomtatással kapcsolatos szerzői intenciókra Kisfaludynak az Egyetemi Nyomda számára a nyomtatvány paramétereit pontosan meghatározó leveléből következtethetünk. Mivel magukon a nyomtatványokon nem szerepel semmiféle utalás az Egyetemi Nyomdára nézve, ám azok mégis megfelelnek a szerzői igényeknek, feltételezhetjük, hogy bár azokat Hartleben Pest kiadási hellyel adta ki, ám mégis Sáhgy Ferencnél nyomtatták őket (ezt valószínűsítette Mátray Gábor könyvtáros is, ld. később). Kisfaludy Sándor Sáhgy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI Albert, *Kisfaludy Sándor és az insurrectio = Irodalomtörténeti Közlemények*, 37(1927), 91–96, 92–93. A kiadvány finanszírozásának háttere bizonytalan (ti. hogy végül kinek a kontójára és ki rendelte meg a nyomtatást), ám ezzel a kérdéssel e helyütt részletesen nem foglalkozhatok. E levél szerint amúgy a szerző saját költségén kívánta kinyomtatni művét, gróf Beckers levelei viszont arról tanúskodnak, hogy a nyomtatást ő kívánta intézni. Úgy vélem, jelen esetben nem tehetünk többet, mint hogy elfogadjuk Gálos Rezső álláspontját, azaz hogy a kötetet „a nádor hivatalos költségén [nyomtatták ki], de olyanformán, hogy az egész összeget Kisfaludy kezéhez fizették ki”. GÁLOS Rezső, *Húsz év története Kisfaludy Sándor életéből = Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái*, kiad. Gálos Rezső, Győr, Kisfaludy Irodalmi Kör, 1931, 1–62, 53.

Hartleben pesti kiadónál²⁰ – igen nagy valószínűséggel az Egyetemi Nyomdában nyomtatva²¹ és így talán annak kiterjedt bizományosi hálózatát is igénybe véve²² – és megfelelő pillanatban, tehát körülbelül a háború kezdetére időzítve (1809 kora tavaszán, valószínűleg április legelején) jelent meg. A könyv eladhatóságát és olvasását befolyásoló materiális tulajdonságait illetően a propagandairódalom java részét kitevő efemeridákhoz képest tartós és a klasszikus tipográfiák egyszerűségét idéző ízléses darabról volt szó, ami elsősorban a szerző mint közvetlen nyomdai megrendelő igényeit tükrözte.²³ A magyar és német kiadások párhuzamos megjelenése szintén hozzájárult a kis kötet hozzáférhetőségéhez. A brosúrát továbbá a kor sajtóviszonyaihoz mérten élénk hirdetési hadjárat is kísérte a korabeli hírlapokban, amit valószínűleg maga Hartleben intézett.²⁴

²⁰ Hartleben üzlethelyisége a Váci utcában volt. A mainzi német kiadó, aki Bécsben sajtátította el a mesterséget, először magyar kiadványokkal próbálta lábát megvetni a magyarországi könyvpiacra, később már túlnyomórészt német könyveket adott ki. Az 1809-es háború idején Kisfaludy munkájának két kiadása mellett ő jelentette meg németül és magyarul az inszurgensek számára készített katonai szabályzatokat és a polgárőröknek szánt német szabályzatot, de egyéb háborúval, hadviseléssel kapcsolatos magyar nyelvű kiadványok is a nevéhez köthetők (mint Szekér Joakim Aloysius és Szalárdi Jakkó László hadtudományi fordításai). Tevékenységéhez lásd: SENNOWITZ Adolf, *A két Hartleben, Konrád Adolf és unokaöccse Adolf Budán és Pesten 1802–1870 = Magyar könyvkereskedők évkönyve 1895*, Bp., Magyar Könyvkereskedők Egylete, 1896, 5–28 (Sennowitz nyilvánvalóan tévedett, amikor azt állította, hogy egyetlen német nyelvű kiadás sem jelent meg 1804 és 1813 között); GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*, Bp., MNM Országos Széchényi Könyvtára, 1930, 79–84. A magyar nyelvű regulamentumok szövegéhez: *A Magyar Királyi Nemesi felkelés 1809. évi szabályzatai*, kiad. Lázár Balázs, s. l., Nap, 2009. Könyvészeti adataikhoz: PÁSZTI László, *Hadi tikkelyek, tábori utasítások és a többiek...*, *Magyar hadtudományi munkák bibliográfiája, 1790–1849 = Hadtörténelmi Közlemények*, 120(2007), 1005–1082, 1006–1007, 26–30. sz., 32–35. sz., 40–41. sz., 43., 45–46. sz., a polgárőrségnek szóló hasonló kiadvány: 38. sz.

²¹ Lásd később.

²² J. HALÁSZ Margit, *Az egyetemi nyomda és könyvbizományosai a 19. század első felében = Manufaktúrák Magyarországon II, Industria et Societas 1, Manufaktúrák és kora tőkés ipari kisvállalkozások*, Sátoraljújhely, 1991. október 3–4., szerk. Németh Györgyi, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, ME Történettudományi Tanszékei, 135–154.

²³ Ld. a 19. lábjegyzetet.

²⁴ Vö. Hartleben korabeli hirdetéseivel: *Budapest történetének bibliográfiája*, III, 1686–1950, *Gazdaság*, főszerk. Zoltán József, szerk. Berza László, Bp., FSZEK, 1964, 325, 8066. sz. Horvát István 1805-ös naplóbejegyzése úgy emlékezett meg Hartlebenről, mint aki „könyvárosságának jövedelmeit egyszerre ezerekkel akarván szaporítani, minden módokat (planum) kitalálni iparkodott először, de látván, hogy nincsen ugrás a természetben, gyalázatosan megcsökkent”. *Mindennapi, Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*, kiad. az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Iskolája munkaközössége, szerk. Szauder Józsefné, Temesi Alfréd, Bp., Tankönyvkiadó, 1967, 68. Bár Horvát kétségtől némi gúnnyal konstatálta Hartleben kiadói stratégiáját, ám az idézet arra is felhívja a figyelmet, hogy egy ambiciózus, a 19. század eleji könyvkiadás nehézségét, monopóliumait, céhes jellegét meghaladni kívánó kereskedővel állunk szemben, aki a várható magasabb profit érdekében igyekezett újításokba fektetni.

Harmadrészt a szerző személyéhez kötődő okok is közrejátszhattak a röpirat gyors terjedésében, ismertségének növekedésében. Ugyan a *Szózat* szerzője szándékának megfelelően név nélkül jelent meg, ám Kisfaludy maga is terjesztette munkáját, s levelezése tanúsága szerint szerzőségét sem rejtette véka alá, így az informális csatornákon keresztül hamar nyilvánvalóvá vált a vele kapcsolatban álló hálózatok számára. A szerzőséggel kapcsolatos információáramláshoz a felkelő csapatok mozgósítása és működése által előállt sajátos kommunikációs helyzet is hozzájárulhatott. Ez lehetővé tette, hogy „a legtávolabbi megyék nemesi is összetalálkozhattak egymással”, s ezáltal azt is, hogy „a nemesség minden rétegének szintjén megismerkedjék más megyék hasonló viszonyaival és ottani nemes társainak véleményével”.²⁵ Ennek függvényében feltételezhetjük, hogy a munka megvásárlására és befogadására hatást gyakorolt szerzőjének elsősorban a literátus köznemesség köreiből a *Himfy*vel és a *Regékkel* megszerzett írói, egyúttal inszurgens szárnysegédi és hivatásos „proklamátori” presztízse is.²⁶ Ebből a szempontból az anonimitást és a szándékosan vagy szándékolatlanul szóbeszéd útján terjedő szerzői attribúciót – s ezen keresztül a személyes presztízsz hatását – egyaránt érvényesítő terjesztési stratégia kifejezetten sikeresnek mondható.

A röpiratnak a lehetőségekhez mérten leginkább átfogó perspektívából végzett könyv- és olvasástörténeti, illetve befogadás- és hatástörténeti szempontú vizsgálata során²⁷ a konkrét adottságokra tekintettel mindenekelőtt három forrascsoportot szükséges figyelembe venni. Egyrészt át kell tekinteni a korabeli sajtóban megjelent hirdetéseket és egyéb utalásokat, melyek jelentősen befolyásolhat-

²⁵ VÖRÖS 1987, i. m. 447–450, 448–449.

²⁶ Március második felében Kisfaludy Budára ment, hogy a nádorral és gróf Joseph Beckers főszárnysegéddel, közvetlen megbízójával találkozzon (a nádort már nem találta ott, az ugyanis az „alsó vármegyékbe” távozva folytatta a törvényhatóságokat minél nagyobb számú lovas felkelő kiállítására buzdító körútját). A városból a következőket írta feleségének: „Nem hittem volna, hogy oly országos ember legyek, a mint itt tapasztalom. A magyar tudósok, könyvárusok szinte udvart csinálnak nékem.” Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Budán, Mátyás várában, 1809. március 23. = KSM VIII, 161. Erre utal Vitkovics Mihály megjegyzése is: „Tüzzül pattant Szalai ember ez a nagy Poétánk. És ha első tekintetem nem tsal, Himfyjének szárnyain repdes mindenütt.” Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. április 3. = *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI, kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1890–1911 (a továbbiakban: *KazLev*). Itt: VI, 312.

²⁷ Granasztói Olga szerint 1750-et követően a könyvek tulajdonlásának és használatának vizsgálatához szükséges „biztos adatok sűrű hálóját” részben az egykori magángyűjtemények szétszórtságának, részben a kevesebb nyomot hagyó extenzív olvasás elterjedésének köszönhetően általában véve kevésbé áll rendelkezésre, mint a korábbi időszakra nézve. Ebből kifolyólag azt hangsúlyozza, hogy a korszakot illetően „még inkább folyamatosan megújított módszerek alkalmazására és a vizsgálódásba bevonható források körének kibővítésére van szükség”. Ez egyrészt megkívánja a könyvanyag alapos alaki-tartalmi ismeretét, másrészt az egyéni olvasást illetően az olvasó személyének és szokásainak közelebbi behatárolását (tekintettel az egyéb kulturális gyakorlatokra és fogyasztási szokásokra), végül a „hozzáférés módozatainak” tisztázását mind az olvasó, mind a kereskedő oldaláról. GRANASZTÓI Olga, *Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire* = *Korall*, (43)2011, 5–24, 8–9.

ták a kötet hozzáférhetőségét, adott esetben befogadását is. Hartleben mint kiadó, könyvkereskedő a kötet(ek) terjesztési stratégiájának részeként a könyvre alapvetően mint árura tekintve nagy hangsúlyt fektetett az újsághirdetésekre, így igyekezve szélesíteni a potenciális vásárlók elérését. A szöveg megszületésének és a kötet kiadástörténetének rekonstrukciója a megbízó és a szerző, illetve az utóbbi esetben a nyomda, a kiadó és könyvkereskedő szándékainak mátrixában külön tanulmányt igényelne, ezért erre mint háttérre itt csak röviden utalhatok.²⁸ Másrészt a korabeli literátus nyilvánosság közvetlen reakcióinak feltárásához mindekelőtt a magánlevelezések révén juthatunk közelebb, különös tekintettel a szerző, Kisfaludy Sándor²⁹ és Kazinczy Ferenc egyszerre „nyilvánosságteremtő, -helyettesítő és -pótló” funkciót betöltő levelezésére.³⁰ Ennek kapcsán külön említést érdemel a szerző adatolható részvétele saját munkájának terjesztésében, népszerűsítésében, ami szintén nem elhanyagolható hatást gyakorolt a röpirat befogadásának jellegére nézve. Harmadrészt az előbbieknél közvetettebb – és jelentősebb energiabefektetéssel kiaknázható – forráscsoportokat jelentenek az egykori magánkönyvtári összeírások (egyidejű vagy később összeállított katalógusok, hagyatéki összeírások), illetve a közgyűjteményekben fellelhető példányok, melyek java része egykori magángyűjteményekből, hagyatékokból került beolvasztásra a könyvtárak törzs- vagy különgyűjteményeibe, s szerencsés esetben provenienciájuk ma is azonosítható. A *Hazafiúi Szózat*ból, magas példányszámának, az egyszerűbb brosrákát jócskán meghaladó terjedelmének, illetve szerzője személyének köszönhetően számos példány szerepel egykori magánkönyvtári összeírásokban, illetve fennmaradt a hazai és külföldi közgyűjteményekben. A német változatából jóval kevesebb példányról tudunk, ami részben annak köszönhető, hogy az eleve sokkal alacsonyabb példányszámban látott napvilágot. Egy-egy „magánkönyvtár anyaga potenciális olvasmányanyag”, a könyvek megszerzése (vásárlás, ajándékozás, öröklés útján), ugyanakkor a különféle összeírások, illetve possessorbejegyzések révén igazolható tulajdonlás természetesen önmagában még nem jelentette az adott mű használatát, még kevésbé elolvasását, ahogy másfelől nemcsak tulajdonosai olvashatták az adott példányokat.³¹ Egyéni használatuk mellett legalább ennyire lényeges ezek – leginkább csak valószínűsíthető – közösségi használata is. A könyv- vagy olvasástörténeti kutatás

²⁸ Ezzel a doktori disszertációmban részletesen foglalkozom. NAGY Ágoston, *Kisfaludy Sándor és az utolsó nemesi felkelés propagandája*, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2021. <http://midra.uni-miskolc.hu/document/36818> (Letöltve: 2022. 02. 13.).

²⁹ Mindenekelőtt ld.: KISFALUDY Sándor *minden munkái*, VIII, kiad. Angyal Dávid, 1893⁴ (a továbbiakban: KSMM).

³⁰ KazLev. A levelezés sajátosságaihoz lásd: MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994, 5–13, a napóleoni háborúk időszakára vonatkozóan, különösen: 97–111.

³¹ MONOK István, *A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban, Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről = Magyar Könyvszemle*, 129(2010), 141–157.

keretei között a proveniencia megállapításán túl, az egyes példányok egyenkénti, lehetőség szerint autopszián alapuló vizsgálatával értékes információkhoz juthatunk a könyveknek a nyomdától, a kereskedőtől számított további „életére”, egykori vásárlóik, birtokosaik, olvasóik körére, s amennyiben ezek possessorbejegyzéseket, különféle marginálisokat, olvasás közben használt jeleket is tartalmaznak,³² a nyomtatvány mint konkrét tárgy használatára és az ebben alakot öltő szöveg recepciójára, az olvasó szokásaira, kulturális horizontjára nézve.³³

Az így összegyűjtött adatok sem nem teljeskörűek, sem nem lesznek alkalmasak kvantitatív vizsgálatokra (így nem láttam értelmét ezek számszerűsítésének sem), ám egy komplex könyv- és olvasástörténeti nézőpontból kiindulva a konkrét röpirat szétterjedéséről, tulajdonosainak és olvasóinak köréről, használatairól, olvasási módjairól értékes információkat nyerhetünk belőlük. Mindezen túl, ahogyan arra Robert Darnton felhívta a figyelmet, egy tágan értelmezett könyvtörténeti megközelítés, amely a könyvet egy adott kulturális rendszerbe beágyazottan, mindenekelőtt a diffúzió szempontjából vizsgálja, a szövegekhez a diskurzuselemzés felől közelítő – s önmagában szemléleti elitizmusra hajlamos – (politikai) eszmetörténet-írás eredményeihez is hozzájárulhat,³⁴ rámutatva arra a fordítási folyamatra, melynek során beszédaktusokat a nyomdák „tipográfiai aktusokra”, végül az olvasók aktív jelentéskonstrukciókra fordítanak le.³⁵ Ebben az értelemben megkerülhetetlen az adott könyv teljes életciklusának, s benne az olvasó helyének legalább hozzávetőleges rekonstrukciója és szem előtt tartása,³⁶ illetve az, hogy a szöveg jelentésadásának folyamatát „a szöveg, az őt hordozó tárgy és az

³² Ennek olvasástörténeti jelentőségéhez: SHERMAN, William H., *Used books, Marking Readers in Renaissance England*, Philadelphia, University of Pennsylvania, 2008, mindenekelőtt: 3–67. A (kéziratos) marginálisok jelentőségével újabban és igen innovatív módon leginkább a 17–18. századi magyarországi egyházi-vallásos irodalomhoz sorolható nyomtatványok kapcsán foglalkoztak: TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália, Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”* (Esettanulmány) = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”, *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetemi BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 175–197; TASI Réka, *Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjteményekben = Közkinccs, Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. Maczák Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 111–123.

³³ MONOK 2010, i. m. 152.

³⁴ Ahogyan arra Roger Chartier is figyelmeztetett, nemcsak a hagyományos irodalomtörténet, de a recepcióesztétika – s Darton nyomán tehetjük hozzá, az eszmetörténet ('intellectual history') – is hajlamos elfeledkezni arról, hogy a szerzők nem könyveket, hanem szövegeket írnak, melyek írott tárgyakká válnak, a jelentés pedig épp e kettő közötti térben konstruálódik, a szöveget hordozó anyagi forma tehát korántsem lényegtelen. CHARTIER, Roger, *The Order of Books, Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, transl. Cochrane, Lydia G., Stanford, Stanford U. P., 1994, 10.

³⁵ DARNTON, Robert, *Discourse and Diffusion = Contributions*, (1)2005, 21–28.

³⁶ A nyomtatott könyv szerzőtől az olvasóig terjedő „életciklusához” mint kommunikációs körforgáshoz: DARNTON, Robert, *What Is the History of Books? = Daedalus*, 111(1982), 62–83.

azt uráló gyakorlatok” viszonyrendszerében rekonstruáljuk.³⁷ Egy, a tömegek befolyásolásának szándékával írott szöveg, illetve az ennek a célnak alárendelten kinyomtatott és terjesztett röpirat esetében a könyvtörténeti nézőpont s a diffúzió kérdése hatványozottan vetődik föl. Alapjában véve alkalmi jellege és a személyes felkelés elrendelésének legitimálását, illetve a mozgósítást szolgáló közvetlen propagandacélja miatt – még ha abban egy átlagos propagandairatnál jóval általánosabb érvényű és maradandóbb gondolatok is megfogalmazást nyertek – Kisfaludy munkájának hatása nem annyira a korabeli nyilvános politikai diskurzus szintjén ragadható meg, mint inkább a kis kötet szétterjedésénél és használatánál fogva.

A röpirat célközönsége és hozzáférhetősége

Mielőtt rátérnénk arra, hogy milyen körben és hogyan terjedhetett el, illetve kik és hogyan használhatták, olvashatták Kisfaludy röpiratát, érdemes röviden foglalkozni azzal, hogy kiknek szánta a megbízó, a nyomdát instruáló szerző a kötetet. Kisfaludy felé a nádort képviselő gróf Joseph Beckers 1808. december 11-i levelében egy, a magyar nemességhez írandó röpirat tervét vázolta fel, s a diétára utalva jelezte a megbízottnak, hogy elérkezett az ideje, hogy minden egyes magyar nemes beteljesítse „magasztos hivatását”. Beckers szerint a nemesség elavult kiváltságainak gyakorlása nem szorult buzdításra, csupán röpiratokra („Flugschriften”), melyek felhívják az érintettek figyelmét ezen előjogok értékére, s úgy vélte, hogy egy ilyen röpiratot minden hazafi örömmel fogadna.³⁸ A szöveg Kisfaludy február 11-i levele szerint időközben „egész kis művecskévé” nőtte ki magát, mint „rövid előadása” a nemesi nemzet történetének: „nagyságának, szerencséjének és dicsőségének”, egyúttal „balsorsának, szegényének”, „egy hazafias figyelmeztetés” („eine patriotische Mahnung”) és „hazafias felhívás” („ein patriotischer Aufruf”) a felkelő magyar nemességhez.³⁹ Míg a nádor, akinek álláspontját Beckers gróf tolmácsolta, eredetileg feltehetően egy rövid nyomtatványra gondolt, addig Kisfaludy egy hosszabb, történeti érvekkel is argumentáló röpiratot írt, abban azonban közös platformon álltak, hogy a munkát a nemesi (politikai) nemzet egészének, azaz az ország minden közjogi értelemben véve nemesnek számító felnőtt férfilakosának szánták.

A kinyomtatni tervezett szöveg bizonyos részeit illetően (különösképp a reguláris katonaságra, a francia hadseregére, illetve Napóleonra tett utalásokat illetően) a megbízó (a nádor) és a szerző szándékai között bizonyos fokú inkongruencia állt fenn, melynek eredményeképp Kisfaludy meghúzta röpiratát. A kéziratból könyvet készítő nyomda, illetve a terjesztést intéző kiadó a magyar változatba

³⁷ CHARTIER, Roger, *Szövegek, nyomtatványok, olvasatok*, ford. Keszeg Anna = *Metafilológia*, I., szerk. Déri Balázs, Kelemen Pál, Krupp József, Tamás Ábel, Bp., Ráció, 2011, 162–178, 167.

³⁸ Gr. Joseph Beckers Kisfaludy Sándornak, Ofen, 1808. december 11. = *VISZOTA* Gyula, *Kisfaludy Sándor és az 1809-iki insurreccio = Akadémiai Értesítő*, 20(1909), 8–9, 405–433, 406–407.

³⁹ Kisfaludy Sándor gr. Joseph Beckersnek = *VISZOTA* 1909, i. m. 407–408.

becsúszott számos hibától eltekintve (melyek zömükben a nádor „cenzúrájából”, illetve a végkorrektúra elmaradásából következtek) igyekezett a szerző által az egyetemi nyomda gondnoka, Sággy Ferenc számára részletesen lefektetett formai igényeknek megfelelni,⁴⁰ melyek minden bizonnyal kielégítették a felsőbb megbízó igényeit is.

A megyei felkelő csapatok legénységének derékhadát adó, jelentős részben kismemesi tömegek (kurialisták és armalisták)⁴¹ alfabetizációja, írástudása és könyvkultúrája a korszakban élesen eltért attól, ami a 'bene possessionati'-t és a nemesi származású értelmiséget jellemezte.⁴² Ebből a szempontból kivételes forrásnak számít az 1797-es Veszprém megyei felkelők Hudi József által elemzett összeírása, amely egyebek mellett az érintettek írni-olvasni tudásáról is számot adott. Az 1797-ben összeírt inszurgensek összességében meglehetősen magas alfabetizációs szinten álltak, közel a felük írni és olvasni is tudott (az írni tudók halmaza mindig tartalmazza az olvasni tudókat is), 17 százalékuk csak olvasott, ugyanakkor csupán egyharmaduk számított teljesen analfabétának. A felkeltek közel felét három nemesi község (Szentgál, Vámos, Szentkirályszabadja) férfialakossága adta, melyekben az írni-olvasni, illetve csak olvasni tudók aránya meghaladta a megyei átlagot.⁴³ E kivételes veszprémi adatokat természetesen nem általánosíthatjuk az ország egészére nézve, ráadásul az inszurgensek esetén olyan fiatal férfiakról volt szó, akik nemrég kerülhettek ki az iskolapadból.⁴⁴ Ha a század elejéhez képest az alfabetizáció szintje lassan emelkedett is, e réteg a francia háborúk inszurrekcióinak idején zömében továbbra is illiterátusnak számított, és a hagyományos orális kultúrában élt.⁴⁵ Körükben a könyvek iránti igény még a 18. század végén is csak minimális volt, jobbára vallási tárgyú, illetve tankönyveket birtokoltak, ha egyáltalán birtokoltak.⁴⁶ A 19. század első felében a könyvekkel rendelkező szegmensen belül ugyan nagy bibliotékák nem fordultak elő,

⁴⁰ Ld. a 19. lábjegyzetet. Kisfaludy eredetileg a nádor arcképének metszetével kívánta díszíteni a kötetét, de magától belátta, hogy idő híján erre már nem kerülhet sor.

⁴¹ Általában véve a korabeli kismemesség politikai szerepéhez: SZABAD György, *A kismemesség társadalmi és politikai állása a reformkorban = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII*, 1981, 113–122; társadalmi tagozódásához, kultúrájához, mentalitásához: PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Kismemesi társadalom és kultúra = Magyar néprajz*, VIII, főszerk. Paládi-Kovács Attila, Bp., Akadémiai, 2000, 138–172; Kósa László, „Hét szilvafa árnyékában”, *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*, Bp., Osiris, 2001.

⁴² TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz..., Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1996, 117. A kései rendiség jómódú köznemességének és nemesi származású értelmiségének könyvkultúrájával számos tanulmány foglalkozott, a teljesség igénye nélkül lásd:

⁴³ HUDI József *Könyv és társadalom, Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Bp., OSZK, Gondolat, 2009, 74–83.

⁴⁴ TÓTH 1996, i. m. 128.

⁴⁵ Vö. TÓTH István György, *Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon = Acta Papensia*, 2(2002), 1–2, 31–37.

⁴⁶ TÓTH 1996, i. m. 197–199.

ám igényes olvasmányai kismemeseknek is lehettek.⁴⁷ A alfabetizáció lassú térhódításával párhuzamosan az orális mellett nyomtatásban és kéziratosságban is terjedő inszurrekciós közköltészetet (dalok, marsok), rövidebb és egyszerűbb buzdító iratokat, hivatalos proklamációkat, buzdító verseket, kinyomtatott civil és katonai, illetve egyházi beszédeket már a fegyverre kelt kismemességéből is egyre többen képesek lehettek elolvasni. Emellett azonban számolhatunk a kollektív – hangos – olvasás inszurrekcióhoz kötődő különféle színtereivel és módozataival, mint sajátos kulturális cserefolyamattal is,⁴⁸ például előfordulhatott (bár forrásokkal aligha adatható), hogy a propagandaszövegeket a felkelők egy adott közösségében, a táborozás során az olvasni (jól) tudók a teljesen analfabéták vagy rosszul olvasók számára hangosan felolvasták, tartalmukat összefoglalták, esetleg az adott nyelven nem értők (például szlovák vagy román ajkú inszurgensek) számára tolmácsolták.

Az olvasás mellett egyúttal jelen volt a háborús-inszurrekciós nyomtatványok egy speciális csoportját, a hivatalos proklamációkat illetően egy másik használati mód is, mely e szövegtípus hosszabb távú hatásáról tanúskodik. Gömörly Gusztáv az utolsó inszurrekció történetét feldolgozó tanulmányában megjegyezte, hogy a 19. század harmincas éveiben Baranya, Gömör és Somogy számos parasztházában találkozott I. Ferenc hadseregszereparancsának üveg alatt őrzött példányaival.⁴⁹ R. Kiss István pedig – talán szintén saját tapasztalataira alapozva – úgy fogalmazott, hogy a nádor és uralkodó nevében kibocsátott „gyönyörű szózatokat, – melyeket Kisfaludy fogalmazott – ma is több család kegyelettel őrzi”.⁵⁰ Talán nem tévedhetünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a Gömörly által említett parasztházak lakói – egykori inszurgensek és utódaik, részben nemesek, részben bizonyára nem nemesek – alfabetizációjuk szintjétől függetlenül az uralkodó nevet hordozó hivatalos nyomtatványokat nem elsősorban tartalmuk miatt tartották nagy becseben, hanem a segítségükkel előhívott emlékek miatt magát az írást mint kultikus tárgyat tisztelték és állították ki otthonaikban.⁵¹

A fentiek tükrében Kisfaludy röpiratát elnézve úgy tűnik, hogy a szerző – saját és megbízói explicit célkitűzésével szemben, mely a magyar nemességet (pontosabban annak katonaköteles korú férfitagjait) általában véve célozta meg – a gyakorlatban alapvetően a nemesség nem egyszerűen alfabetizált, de literátus kisebbségének írta művét. Azon rutinos s egyúttal az ünnepélyes vármegyei szónoklatok bonyolult körmondataihoz szokott olvasók számára, akik nemcsak magyarul olvastak jól (bár az alacsonyabb példányszámú német kiadás kitégítette a hozzáférhetőséget), és legalább középfokú iskolázottsággal (a latin nyelv

⁴⁷ HUDI 2009, i. m. 149–157.

⁴⁸ ROCHE, Daniel, *A könyv mint fogyasztási cikk – gazdaság és olvasás között*, ford. Bárdos Miklós = *Korall*, 43(2011), 25–41, 37–38. Vö. GRANASZTÓI 2011, i. m. 10–11.

⁴⁹ GÖMÖRLY 1889, i. m. 500, 1. lj.

⁵⁰ R. KISS szerk. 1909, i. m. 290.

⁵¹ Ehhez az íráshoz való sajátos viszonyhoz a nemesi armálisok példáján lásd: TÓTH 1996, i. m. 163–168.

mellett retorikai, történeti, jogi ismeretekkel) rendelkeztek, de némi magyar és franciás–németes kortárs irodalmi műveltséggel is bírtak.⁵² Bár a nyolcadrét nyomtatvány kétségkívül portábilis volt, ám terjedelme és tagolása szintén nem könnyítette meg a használatot, az olvasást és a (vissza)kereshetőséget: abban ugyanis számok helyett csupán egyszerű tipográfiai jelekkel lettek elkülönítve az egyes fejezetek, beleértve a mintegy az egész szöveg egyhatodát kitevő, üzenetét kiáltvánnyá sűrítő utolsó fejezetet, az ún. „Proclamatio”-t is.⁵³ Bár a peritextus részeként a cím, illetve a tevékeny hazafiságra serkentő, eredeti nyelvű mottók (Virág Benedek és Friedrich Schiller egy-egy verséből, továbbá Montesquieu törvényekről írott munkájából véve), illetve a személyes felkelés szükségességét igazoló első fejezetek intésként-buzdításként való olvasási módot sugalltak, és előkészítették a fő mondanivalót, ám magát a röpiratot tüzetesen át kellett olvasni ahhoz, hogy üzenetének lényeges rétegei (például minél több felkelő lóra ültetésének szorgalmazása) nyilvánvalóvá váljanak. A megbízó és a szerző által intencionált – alapvetően csak a közjogi rendiség határa fölött – limitált –, széles körű befogadást és az általuk megkívánt olvasat aktualizálását a gyakorlatban a könyv és a szöveg sajátosságaiból fakadó, komoly előzetes tudásfeltételek is korlátozták. Mindennek tükrében a röpirat elvárt olvasásmódját aktualizálni képes közönséget körülbelül Kisfaludy saját társadalmi közege, a ’bene possessionati’ rendszeresen olvasó, művelődő szegmense és a nemesi származású értelmiség képezte.⁵⁴

A Hazafiúi Szózat népszerűsítése a korabeli sajtóban

A röpirat magyarországi közönségnek szóló hirdetéseit, melyek hírlapokban jelentek meg,⁵⁵ részben minden bizonnyal a hazai könyvpiacra a lábát megvetni igyekvő, ambiciózus pesti kiadó, a háborús irodalom konjunktúráját meglovagló Hartleben intézte. 1809 első harmadában nála jelentek meg magyar és német nyelven a felkelés hivatalos szabályzatai (regulamentumok) is, melyek bilingvis (magyar–német) hirdetési nyomtatványait több példányban, egy március 13-án kelt latin levél kíséretében megküldte a törvényhatóságok részére.⁵⁶ A promócióhoz

⁵² A műben korabeli magyar költőktől (Batsányi János, Virág Benedek, Kisfaludy Sándor) vett idézetek mellett latin (Cicero, *Nádasdy Mausoleum*), francia (Montesquieu) és német (Friedrich Schiller) nyelvű citátumok is szerepelnek.

⁵³ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI 1927, i. m. 92.

⁵⁴ E „középrendű olvasóközönség” részeként kezelt társadalmi rétegek olvasmányaihoz, alapvetően a magánkönyvtári összeírások alapján, a tágabb korszakra nézve, összefoglaló jelleggel, különös tekintettel a zalai ’bene possessionatus’ nemes Skublicsok könyvtárára, ld. FÜLÖP Géza, *magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1978, 178–230.

⁵⁵ A korabeli könyvek terjesztési módjaihoz: KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943, 6–13.

⁵⁶ Lásd például: Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, (a továbbiakban: MNL) IV. 1.b., Zala megye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok, 1809. szept. 14., 70. sz. Pest

nyomatvány nemcsak a regulamentumok címeit, de Szalárdi Jakkó László és Szekér Joakim Alajos ugyanazon évben megjelentetett magyar nyelvű hadtudományi munkáit is népszerűsítette. A *Hazafiúi Szózat* azonban, mivel ekkor még nagy valószínűséggel nem jelent meg, nem szerepelt a hirdetési röplapon.

A Kultsár István által szerkesztett *Hazai és Külföldi Tudósítások* a *Magyar Kurir* 1809. május 9-étől – a francia csapatok bécsi megjelenésével – kezdődő kényszerszünetét követően az egyetlen magyar nyelvű újság maradt a hazai piacon, mely az eseményeket naprakészen követni volt képes, és helyet adhatott a külföldi és hazai híreknek, haditudósításoknak, hivatalos propagandaanyagoknak, továbbá félhivatalos buzdító munkáknak, illetve ezek hirdetéseinek is. Kultsár a frissen megjelent buzdító nyomtatványokról is hírt adott, esetenként egy rövid kritika keretei között, ami eltért a korabeli magyarországi újságok alapvetően pusztán tényközlésre szorítkozó hírközlési és hirdetési gyakorlatától. A lapszerkesztő könyvtárának gazdag 1809-es inszurrekciós anyaga, illetve lapjának vonatkozó részei arra utalnak, hogy az ott meghirdetett, recenzeált, kivonatolt nyomtatványokat megkaphatta a nyomdaktól, szerzőktől, kiadóktól.⁵⁷ Április 15-én, tehát alig valamivel a megjelenést követően jelent meg tudósítás Kisfaludy munkájáról a „Tudományos dolgok” rovatban, melyet Kultsár minden bizonnyal már úgy írt, hogy olvasta a kötetet.

A *Hazafiúi Szózat* igen kedvező ajánlást kapott, s ezzel Kultsár nemcsak a potenciális könyvvásárlók és olvasók érdeklődését igyekezett felkelteni, de egyúttal hatást próbált gyakorolni a röpirat kívánatos befogadására is.⁵⁸ E rövid recenzió szerint a röpirat „gyönyörűséges bővességgel, fontos buzgósággal, és tudós velősséggel készült munka”, mely „ébresztés gyanánt szolgál a’ Magyar Nemzet-hez”, melynek „belső szépségével megegyez külső kellemetessége”. A lapszerkesztő tehát a röpiratot nemcsak mint a kor retorikai-irodalmi és tudományos normáinak egyszerre kiválóan megfelelő szöveget mutatta be, de egyúttal elismerően szólt az azt hordozó nyomtatott tárgy, a brosúra kiviteléről is. Kultsár egyúttal a kívánatos olvasási stratégiát is meghatározta, megelőlegezve a propaganda-munkának az emocionális hazafias-nemzeti azonosulás követelményével meghatározott ideális befogadókban kiváltott hatását: „Lehetetlen, hogy tellyes felindulás nélkül olvashassa, a’ ki érzi a’ Magyar Névnék méltóságát.” Az ajánlás egy új szempontra is figyelmeztetett, amikor kifejezetten a női olvasók figyelmébe ajánlotta a röpiratot: „Méltó, hogy még a’ Magyar szép Nem is megismerkedjék e’ jeles munkával.”⁵⁹ Kultsár megjegyzése a röpirat üzenetének korrekciójaként is olvasható, Kisfaludy ugyanis e munkájában a női olvasók tekintetbevételét teljességgel mellőzte. Ugyanakkor tudjuk, hogy már 1808-ban reflektált

megye „currentáltatni”, azaz körlevél útján közhírré tétetni rendelte Hartleben felhívását: MNL Pest Megyei Levéltára, IV. 3.a., Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 37. köt. 1809. márc. 22., 436, 668. sz.

⁵⁷ ALAPY Gyula, *Kultsár István (1760–1828) és könyvtára*, Komárom, Jókai Egyesület, 1928, 190.

⁵⁸ Vö. KULTSÁR 1943, i. m. 7–8.

⁵⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, I. félév, 1809. április 15., 30. sz., 238–239.

arra, hogy *Himfyje* és regéi „többször” az ifjúság és a nők körében népszerűek,⁶⁰ a tízes évek elejétől-közepétől határozottan képviselt patrióta-nemzeti írói programjában pedig már műfaji tekintetben is – ti. *Hunyady* című történelmi könyvdrámáján keresztül – határozottan célozta meg a női olvasói szegmenst, melytől a házi nevelésben betöltött szerepe és érzelmi fogékonysága miatt a nemzeti nyelv szeretetén keresztül a hazafiság elterjesztését várta.⁶¹ A Kultsár-féle ajánlás vonatkozó mondata, mely számolt a magyarul tudó – még mindig kisszámú – női olvasóközönség kibővülésével és felértékelődésével a szerzők, nyilvánosságformálók és kiadók oldaláról,⁶² annak tükrében innovatív jellegű, hogy az 1809-es magyarországi propagandában csak elvétve találkozhatunk olyan nyomtatvánnyal, mely kifejezetten a (nemes) nőket (is) célozta, s közvetített számukra a mozgósításban betölthető szerepelvárásokat.

A *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* április 23-i 33. számának toldalékában, közvetlenül a Joseph Leyrer könyvkereskedésben kapható különféle háborús nyomtatványok listáját követően,⁶³ Kisfaludy munkájának egy egész oldalas hirdetését szentelt.⁶⁴ A lap következő számában, bár kevésbé látványos formában, de ismét megjelent a röpirat hirdetése.⁶⁵ A Bécsben kiadott *Magyar Kurir* május 9-én adott hírt – a regulamentumokkal együtt – a magyar nyelvű röpirat megjelenéséről.⁶⁶ A *Preßburger Zeitungban* (pontosabban annak toldalékában, az *Intelligenzblatt für Ungarnban*) ugyan megtalálhatók Hartleben hirdetése a regulamentumok prenumerációjával kapcsolatban, de ezekben Kisfaludy munkájára nem

⁶⁰ Kisfaludy Sándor Kazinczy Ferencnek, Kám, 1808. július 27. = *KazLev* VI, 13–14.

⁶¹ Kisfaludy Sándor [Dukay Takács Juditnak], H. n., 1815. szeptember = *KSM* VIII, 280. Programja a Marczibányi-jutalom kiosztására a nádornak írott, felolvasatásra szánt beszédében egy „a’ szívet, elmét, erkölcsöket nemesítő, és annyira mulató, mint tanító”, nőknek szánt éves zsebkönyv tervében öltött alakot, arra való tekintettel, hogy „a’ Hazának Leányai lévén mindenkor, minden jövőendő Nemzettségnek első Nevelőji”. Kisfaludy Sándor gr. Teleki Lászlónak, H. n., 1820 = *KSM* VIII, 368.

⁶² Ehhez lásd: POGÁNY György, *Nézetek a női olvasásról Magyarországon a felvilágosodás első szakaszában = Könyvtári Figyelő*, 2008, 3, 450–461; KÉRI Katalin, „Nők csak mértékkel olvassanak...”, *Adalékok a hazai női olvasóközönség 18–19. századi formálódásának történetéhez = Pedagógia – oktatás – könyvtár, Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*, szerk. Csóka-Jaksa Helga et al., Pécs, PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 2014, 319–341; PAPP Júlia, „Ti vagytok a’ polgári Erény ’s Nemzetiség védangyali...”, *Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában = A zsoldártól a rózsaszín regényig, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. Papp Júlia, Bp., Petőfi Irodalom Múzeum, 2014, 141–161.

⁶³ Az idősebb Joseph Leyrer könyvkereskedése ekkor már egy ideje a csőd szélén tántorgott.

⁶⁴ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung*, 23. April 1809, Beilage, No. 33., 396.

⁶⁵ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung*, 27. April 1809, No. 34., 410.

⁶⁶ *Magyar Kurir*, 1809. május 9., 37. sz., 552. A számot Decsi Sámuel (D. D. S.) jegyezte. A hirdetés közölte az egyes szabályzatok árait is, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a vég-ső árak csak az összes füzet kinyomtatását követően kerülnek megállapításra. Ez alapján elképzelhető, hogy április végén–május elején Hartlebennek még nem sikerült ezeket mind kinyomtatatnia.

történt utalás.⁶⁷ Andreas Schwaiger könyvkereskedőnek a lapban rendszeresen megjelenő hirdetéseiben, melyek között német nyelvű propagandamunkák is szerepelnek, ugyancsak nem fordult elő a röpirat német változata. Még ha a kiadónak erre lett is volna szándéka, a háborús körülmények gyors változása miatt a hirdetés eleve nem is igen szerepelhetett volna a legfontosabb osztrák-német lapokban:⁶⁸ az udvari *Wiener Zeitung* május 6-i utolsó, 36. számát követően a lap Bécs megszállása miatt egy hét kihagyással, május 20-án már francia redakció alatt jelent meg,⁶⁹ az öszsbirodalmi patriotizmus szellemében kiadott Johann Michael Armbruster-féle *Vaterländische Blätter* az évi utolsó, összevont száma pedig még április 18-i dátummal került ki a sajtó alól.⁷⁰

A porosz és osztrák törekvésekkel szemben álló, Napóleonnal szimpatizáló bajor könyvtáros, Johann Christoph von Aretin⁷¹ által szerkesztett *Der Morgenbote*, számos német nyelvű és néhány magyar vonatkozású háborús propagandanyomtatvánnyal együtt hírt adott Kisfaludy röpiratáról is, de a szerző nevére itt sem történt utalás. Az 1809-es első kötet második füzetének függelékéeként a szerkesztő tételesen közölte a háború kitörése előtt – a tartalomjegyzék szerint hibásan, Bécsben – megjelent „politikai nyomtatványok” listáját, amely a *Patriotische Worte* címet is tartalmazta, sőt utalt arra is, hogy annak a német mellett magyar változata is megjelent.⁷² Aretin ezzel az osztályozással a röpirat helyét az 1809-es osztrákpárti háborús propagandairódalom kontextusában jelölte ki.

Összességében a *Hazafiúi Szózat* hirdetései a korszak más félhivatalos vagy nem hivatalos röpirataihoz képest egyszerre több magyar és egy német időszaki sajtóorgánumban is megjelentek, s mint láthattuk, Kultsár rövid, apologetikus recenziója az eredetileg meghatározott célközönséget tágitva pozitív atmoszférát igyekezett teremteni a kis kötet olvasásához. A munkát hirdető hazai lapok egyike sem közölte Kisfaludy Sándor nevét, vagy azért, mert nem volt tudomásuk a szerző kilétével kapcsolatban (Kultsár esetében ez kevéssé valószínű), vagy tiszteletben tartották a kiadó, a megbízó és a szerző szándékát.

⁶⁷ *Preßburger Zeitung, Intelligenzblatt für Ungarn*, 1809, No. 14., 154–155. és No. 16., 177–178.

⁶⁸ Ezeknek az 1809-es osztrák hivatalos propagandában játszott szerepéhez lásd: HAMMER 1935, i. m.

⁶⁹ *Wiener Zeitung*, 1809. 6. May, No. 36. és 20. May, No. 37.

⁷⁰ *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, 1809, 14. und 18. April, Nr. 28–29.

⁷¹ Életrajzához ld.: ARETIN, Karl Otmar Freiherr von, *Aretin, Christoph Freiherr von = Neue Deutsche Biographie*, I, hrsg. Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, Duncker & Humblot, 1953, 348.

⁷² *Der Morgenbote*, 1809, Bd. I., H. 2., 223. vö. Bd. I., H. 2., 95–112.

A röpirat fogadtatása a hazai literátus nyilvánosságban

Az eredetileg anonim módon megjelent *Hazaifüi Szózat* és német változata, csakúgy, mint a nádor és az uralkodó nevében írott-fordított, kisebb, a felkelést búcsúztató nyomtatott és kéziratos munkák fogadtatása a szerzői attribúción keresztül szorosán összekapcsolódott Kisfaludynak a nádor mellett hivatásos írástudóként betöltött szerepének megítélésével is. Ebben a fejezetben a röpirat korabeli fogadtatásával foglalkozom a literátus nyilvánosságot, s azon belül is mindenekelőtt Kazinczy és Kisfaludy hálózatait illetően, valamint összefüggésben Kisfaludy hivatalos feladatkörének, illetve írói kvalitásainak megítélésével. Ennek kapcsán röviden arra is kitérek, hogy a kortársak a szerző pozíciójából fakadóan, illetve a szerzői attribúció anonimitásból és elégtelen információkból fakadó bizonytalansága miatt esetlegesen milyen egyéb buzdító munkákat tulajdonítottak még Kisfaludynak. Forrásaim kizárólag magánlevelek, melyek néhány kivétellel a háború, illetve a felkelés és az ehhez kapcsolódó propagandatevékenység mobilizációs szakaszában születtek.

Kazinczy Ferenc levelezése sokat elárul a munka fogadtatásáról és a Kisfaludy szerepéről alkotott véleményekről. A diskurzus külön érdekessége, hogy Kazinczy, aki a zempléni állandó deputáció tevékeny tagja volt, illetve – Rummy György kivételével – érintett levelezőpartnerei mindannyian involválódtak valamilyen módon az inszurrekcióban. Kisfaludy ekkoriban még jó viszonyban volt Kazinczyval, ugyanakkor kettejük kapcsolatát és ennek reprezentációit a Kazinczy-levelezés nyilvánosságában már jelentős mértékben formálta a *Himfy*ről és a *Regék*ről készülő német nyelvű recenzió. 1808 júliusában Kisfaludy még Kámból írt Széphalomra, említve a *Regék* és a *Himfy* példányait, illetve hosszabban taglalva az irodalom, a hazafiság és a nyelv összefüggéseit.⁷³ Ugyanezen év szeptember 15-én ismét levelet írt Kazinczynak, melyben mesterének nevezte. Azt is jelezte, hogy értesült arról, hogy 1807-ben megjelent regéi nem nyerték el tetszését, s egyúttal művének fogyatékoságait magyarázva saját írói szerepfelfogását és a kötet gyors közrebocsátása mögötti szándékait is explicitté tette: „Inkább hazafiui, mint sem Litterátori szándékból (mert Litterátornak nem is tartom magamat) még a’ múltt Diétán közra akarván bocsáttani, a’ mint meg is történt, ezen csupán nemzeti lelket lehellő játékmat, holott csak akkor készültem-el Somlóval, csak úgy jöhettek-ki kezemből. [...] Nem tagadhatom mindazonáltal, hogy igen kívánnám, hogy ezen nemben tett, és csak félig sült próbáim, valamely nálamnál tehetősebb elmét remekebb munkáknak szerzésére tüzelnének: mert a’ féltudós Dilettántnak, a’ millyen magam is vagyok, főképpen pedig a’ nem annyira gondolkodó, mint érző nő nemnek, csakugyan legkedvesebb az illyen Lectúra.” Kitért a tübingai pályairatra, jelezve, hogy a magyar nyelv kérdésének bár igen nagy jelentőséget tulajdonít, ám magát nem érzi „elég tudósak”,

⁷³ Kisfaludy Sándor Kazinczy Ferencnek, Kám, 1808. július 27. = KazLev VI, 13–14.

így alkalmasnak e feladatra, továbbá foglalkozott a magyar színház és drámairodalom ügyével is.⁷⁴

A háborús évből ezt követően nem tudunk egyéb, kettejük között váltott levélről, de viszonyuk ekkoriban még baráti volt. Kazinczy dunántúli ismerőseinél érdeklődött Kisfaludy hogyléte iránt. 1809. július 24-én arról írt Rumynak, hogy együtt étkezett Berzeviczy Sándorral, Kisfaludy egykori gárdatársával és „meleg barátjával”, aki arról számolt be, hogy előző év december 22-én Sümegen, a Kisfaludy házaspárnál vendégeskedett.⁷⁵ Ugyanezen év szeptemberében pedig említette, hogy Kisfaludy Kandó Gábor szemléni inszurgens ezredesen keresztül küldte neki üdvözetét, és az iránt érdeklődött, hogy egy tragédiát prózában vagy rímekben érdemesebb-e írni.⁷⁶ Kazinczy már a német nyelvű recenzióján dolgozott, és bizalmasan jelezte barátainak is, hogy nem boldogul Kisfaludy regéivel, azokat ugyanis költőileg gyenge alkotásnak tartja. Nem sokkal a békét követően, 1809. november 13-án a veszprémi Pápay Sámuelnél tudakozódott az iránt, hogy Takáts József és Szegedy Róza hogyan vészelték át az ellenségtől sújtott megyében a háborút, és azt is tudni vélte, hogy Kisfaludy a „Palatínusunk körül ment volt a’ veszedelemtől”.⁷⁷ Hamarosan azonban Kazinczy bírálati, melyek 1809 szeptemberében, illetve 1810 májusában jelentek meg, tartósan elhidegítették kettejük viszonyát.⁷⁸

Átérve Kisfaludy Sándor inszurrekciós munkáira, Kazinczy április lelegején a pesti Vitkovics Mihálytól értesült arról, hogy a „mostani Felkelés’ zsbibongásában” személyesen találkozott Kisfaludyval, akit a nádor Pestre szólítva szárnysegédjévé nevezett ki, „[e]gyszersmind Proclamatorá, mivel egy hires, a mint halalani, Proclamatiót tétetett fel általa Magyarban.” Vitkovics azt is közölte, hogy az említett „proklamáció” már sajtó alatt van, és ígéretet tett rá, hogy ezt az „első postán” megküldi. Arra is utalt, hogy Kisfaludy *Himfyje* miatt igen nagy népszerűségnek örvend.⁷⁹ Vitkovics betartva ígéretét, április 28-án küldte meg a röpirat saját példányát Kazinczynak, előzetes várakozásaiban csalódva azzal a kommentárral: „hogy lásd a’ Petrárka’ rokonnya hová rogyott!!!”⁸⁰ Kazinczy egy nappal később, Veszprémből, Takáts Józseftől is értesült Kisfaludy szerepéről és buzdító munkáiról. Takáts Kisfaludy inszurrekciós propagandához kapcsolódó írói tevékenységét Kazinczy készülő *Himfy*-recenziójának kontextusába ágyazva vezette

⁷⁴ Kisfaludy Sándor Kazinczy Ferencnek, Sümeg, 1808. szeptember 15. = KazLev VI, 83–86.

⁷⁵ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. július 24. = KazLev VI, 468. A Rumynak szóló német nyelvű leveleket saját fordításomban közlöm – N. Á.

⁷⁶ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. szeptember 13. = KazLev VI, 521, 523.

⁷⁷ Kazinczy Ferenc Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1809. november 13. = KazLev VII, 70.

⁷⁸ Kettejük viszonyát a külföldi sajtójelenlét és a nyilvánosságstratégiák kontextusában tárgyalja: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A sajtótér dominanciájának kérdése Kazinczy és Kisfaludy Sándor vitáiban, Egy kiegészítés Füredi Vida 1818-as értekezésének értelmezéséhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 120(2016), 419–446, különösen: 421–432.

⁷⁹ Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. április 3. = KazLev VI, 312.

⁸⁰ Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. április 28. = KazLev VI, 351.

fel: „Himfyt a’ Külfölddel-is megismertetvén, új és hathatós ösztönt adsz Kisfaludynak, hogy Nemzetünk’ díszére többeket-is írjon.” Takáts pontos szerzői és fordítói attribúcióval látta el a röpiratot, bár a címét nem említette, s azt sem tudjuk, hogy ekkor maga olvasta-e egyáltalán: „[k]ijött a’ sajtó alúl a’ Nemesi Felkelésre serkentő Munkája-is, mellyet a’ Palatinus’ kívánságára Schedius fordított Németre”. Bár nincs utalás arra, hogy honnan szedte az információkat (magától Kisfaludytól, esetleg valamely ismerősétől), de már azt is tudta, hogy az eredeti szövegnek „a’ kényes Világ’ kedvéért sok helyett tsonkítást kellett szenvednie”. Továbbá azt is valószínűsítette, hogy az említett röpiraton túl a Kisfaludy által „készült Hadi Énekek és Mársok-is [...] prés alatt lesznek”. Takáts találóan úgy fogalmazott az adjutánsi feladatkörrel kapcsolatban, hogy Kisfaludy „különösen a’ tollat fogja vezetni”,⁸¹ tehát tulajdonképpen a hivatásos propagandista szerepkörében ábrázolta őt Kazinczynak.

Kazinczy május 8-án Rummy Károly Györgynek Takáts levelére hivatkozva azt írta Kisfaludyról, hogy adjutánsként szolgál a nádor mellett, marsokat („Märsche”) és csatadalokat („Kriegslieder”) írt, és „egy igen jó felhívást is megfogalmazott az inszurgensekhez, amelyet a nádor parancsára Schedius [Lajos] németre ültetett át”.⁸² Május 12-i levelében Kazinczy Takáts levele mellett már Vitkovics csomagjának is a birtokában (ezt valószínűleg néhány nappal később kapta meg), gróf Dessewffy József felé közvetítette sajátosan értelmezett információit Kisfaludyval és a hivatalos propaganda működésével kapcsolatban, melyet Pestről és Veszprémből érkező hírek és nyomtatványok alapján alkotott meg. Elsőként arról számolt be, hogy „három csomó holmit” kapott Pestről, melyekre úgy utalt, mint „Proclamatiók, versek, etc.”. Ezt követően Kisfaludy megbízatását és feladatkörét tudatta vele: „Kisfaludi-Himfy a’ Palatinus által Adjutánsává tétetett, ’s a’ pennát fogja vinni. Láttad, reménylem, az ő tollából folyt magyar Inszurgensekhez szólló buzdítást. Azt a’ Palatinus németre fordította Schédius által. Pestről írják [ti. Vitkovics], hogy Kisfaludi már ott van. Takátsnak leveléből tudom, hogy egy Marsot is Készített és táborig dalokat. Sőt egy 120. paginából álló munka is illy cím alatt: *Hazafiúi szózat a magyar nemességhez* az övé. Nem tudom ha hitelt lehet e ezen állításnak adni, mert sokszor citálja önnön verseit, melly rendes volna. Pag. 8. rendes vers a 2dik sor: *Bont, dönt, tör, ront, dúl, sújt, öl*. Ha ez is vers, nem tudom mi nem lehet vers.”⁸³

Kazinczy, úgy tűnik, némileg félreértette Vitkovics és Takáts levelét, akik egyébként helyesen, de a röpirat pontos címének említése nélkül fogalmaztak a szerzői attribúcióval kapcsolatban. Míg ugyanis Vitkovics proklamációról, Takáts pedig „Nemesi Felkelésre serkentő Munká[ról]” beszélt (amin valójában a *Hazafiúi Szózatot* értették), addig ő ezt tévesen valamelyik röpirates kiáltvánnyal azonosította, amely a háború nyitányaként a nádor neve alatt jelent meg, s nyil-

⁸¹ Takáts József Kazinczy Ferencnek, Veszprém 1809. április 29. = KazLev VI, 351.

⁸² Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széchalom, 1809. május 8. = KazLev VI, 359–360.

⁸³ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széchalom, 1809. május 12. = KazLev VI, 367.

ván ennek német fordítását hitte Schedius keze munkájának. Továbbá ezt az értelmezést közvetítette Rummy és Dessewffy felé is. Épp a *Hazafiúi Szózat* szerzőségével kapcsolatban támadtak komoly kétségei, melyet Vitkovics küldeményének köszönhetően már maga is olvasott vagy legalábbis átfutott a levél írásakor, ugyanakkor a Kisfaludyra jellemzőnek tartott önhivatkozásokban az auktoritás melletti bizonyítékot látott. Míg azonban Kazinczy a tévesen Kisfaludynak tulajdonított kiáltvánnyal kapcsolatban elismerően fogalmazott, addig a 120 lapos buzdító munka egészével kapcsolatban nem nyilvánított véleményt sem a Dessewffynek írt levelében, sem másutt. Vitkovicsnak a röpirathoz fűzött, Himfy mint szépiró hanyatlását demonstráló, a szerző szándékaira nézve egyértelműen kedvezőtlen olvasási ajánlata, úgy tűnik, bár hatással lehetett Kazinczy interpretációjára is, ő azonban nem koncepcionálisan, sajátos műfajára, céljára, tartalmára tekintettel alkotott véleményt a *Hazafiúi Szózat*ról, hanem csupán egy Kisfaludyra igen jellemzőnek talált – és általa rendkívül lenézett – poétikai fogást kritizált a saját költészetfelfogásának normái felől a röpirat versbetétei kapcsán. Arra azonban, hogy az idézett részlet pontosan honnan származott (*Himfy' Szerelmei*, III. ének, 2. sor), nem utalt.

Kazinczy, Rummy Károly Györgyhöz írott levelében, szinte megismételve a Dessewffyhez intézett sorokat, Kisfaludyt hivatásos proklamátori szerepkörében, különféle hordozóval rendelkező, változatos műfajú és a mozgósítás folyamatán belül specifikus funkciót betöltő propagandaanyagok szerzőjeként mutatta be. Ezt részben a Vitkovicstól kapott nyomtatványok, részben a levelezőpartnereitől érkezett információk alapján tette, ugyanakkor olyan munkákat is neki tulajdonított („csatadalok”), amelyekre nincsenek forrásaink: „Kisfaludy [...] soll herrliche Kriegslieder, Märsche, Buzdítások etc. gedichtet und geschrieben haben. Tibull ist nicht Tyrtæus: ich kann so was nicht.”⁸⁴ Kazinczy tehát úgy fogalmazott, a közvélekedésre utalva, hogy Kisfaludy „állítólag pompás” buzdító munkákat írt prózában és versben, amelyek – tehetjük hozzá – véleménye szerint impliciten megfeleltek az ilyen típusú nyomtatványokkal szemben támasztott korabeli műfaji és társadalmi elvárásoknak. Kazinczy azonban azt is leszögezte, hogy ő alkalmatlan az ilyesfajta munkára, és saját s egyúttal Kisfaludy pozícióját meghatározva két, a kor antikizáló poétikafelfogásából jól ismert költői szerephagyományt állított szembe egymással: a politikától elforduló római elégiaköltő Tibullusét és a – bárdköltő ősmintájaként felfogott – marciális elégiák szerzőjeként ismert athéni Tyrtæusét, aki a spártai seregeket buzdította harcra a messzénaiakkal szemben.⁸⁵ A *Regékről* szóló 1810-es recenzió első sora egyébként a mű szerzőjét

⁸⁴ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Sátoraljaújhely, 1809. május 30. = KazLev VI, 397.

⁸⁵ A *Magyar Museum* bevezetésében (*Bé-vezetés*) – melyet Kazinczy természetesen jól ismert, hisz az az ő *Előbeszédének* átfogalmazott változata volt – Batsányi a bárdköltői szerephagyományt a mitikus hun előidőkbe vetítve az athéni harcias elégiaköltő és a bárd hasonló társadalmi-politikai funkciót ellátó típusait helyezte egymás mellé: „az *Attila*’ idejében-is voltak *Tyrtæusink*’ s *Bárdussaink*, kik a’ Magyar fegyver diadalmait énekekkel magasztalták, ’s nevedekő Vitézeinket Attyaik’ követésére, ’s Hazájok’, szabadságok’ védelmére, gerjesztették. De ritka jelenések voltak

mint a közelmúlt háborúban szolgált inszurgens őrnagyot és nádori szárnységedet említette,⁸⁶ amivel a cikk Kisfaludy mint katona-költő imázsát erősítette a németül olvasó nyilvánosság körében.

1809. május 8-án a Veszprém megyei Pápay Sámuel egyértelműen azonosítva a röpirat szerzőjét, a következőket írta Takáts Józsefnek (aki Kazinczynak küldött levele tanúsága szerint már április végén tudott a nyomtatvány megjelenéséről): „Kisfaludy Hazafiúi Szózatját tegnap kaptam olvasni Ősz Gábor Urtúl. Megmutattya, hogy ő nem tsak Poétai termékenységgel, hanem Orátori bőséggel is telylyes mértékben bír. Remekje ezen munka a’ legtökéletesebb Ékesenszóllásnak – Melly nagy veszteség, Barátom! hogy ezen Orátori Buzdításoknak – már most – illy későre – olly kevés foganattját remélhettyük!!”⁸⁷ Pápayhoz tehát a hozzávetőleges megjelenést, illetve a hadüzenetet és az inszurrekció hivatalos fegyverbeszólítását, azaz 1809. április 10-ét követően csak közel egy hónappal később, az osztrák csapatok számos kisebb és nagyobb vereségét (közte az április 21-én és 22-én a bajorországi Landshutnál és Eckmühlnél vívott csatákat) követően jutott el a nyomtatvány egy ismerőse közvetítésén keresztül. A munka megjelentetésének időzítését ennek tükrében nem meglepő, hogy megkésettnek találta, és emiatt a mozgósításra gyakorolt potenciális hatásával kapcsolatban is kétségeit fejezte ki. Vitkovics lesújtó véleményével ellentétben Pápay szuperlatívuszokban beszélt az írott szónoklatként felfogott *Hazafiúi Szózat*ról.

A *Hazafiúi Szózat*ot szerzője maga is terjesztette, név szerint néhány olyan személyt is tudunk azonosítani, akikhez bizonyíthatóan ezen az úton jutott el a magyar vagy német nyelvű nyomtatvány. Két befolyásos dunántúli főúrnak, gróf Festetics Györgynek és gróf Széchényi Ferencnek adatolhatóan levélben juttatta el a röpirat magyar változatát, akiket a *Hazafiúi Szózat* 18. és 19. fejezetében a

ezek, ’s nem állandók [...]”. *Magyar Museum*, I, 9. Tyrtaeus alakja Csokonai Vitéz Mihály inszurrekciós versében (*A’ Nemes Magyarorságnak felülésére*, 1797) is hasonló formában tűnt fel, lásd: „A’ Messzéniak fel-támadván a’ Spártabéliek ellen, ezek az orakulumhoz folyamodtak, a’ melly azt tanátsolta nékiek, hogy Athenæből kérjenek Vezért magoknak. Kértek is. Az Athenebéliek pedig tsúfságból egy Tyrtaeus nevű sánta Poétát küldöttek nékiek. De a’ ki egy buzdító Versezetet mondván a’ katonák előtt, annyira fellobbantotta azokat, hogy meg-vernén a’ Messzéniakat, győzedelmet nyert nem annyira kardjával, mint Poézisával. A’ Verse máig is megvan Görög nyelven. Distichonokba van a’ munka öntve: a’ melly vers’ nemét, minthogy a’ Hexameter 6, a’ Pentameter 5 lábból áll, még hajdan már sántának tsúfolta a’ játszi Ovidius – Tirtének a’ történetit böven elő adja *Jusztinus*.” *Csokonai Vitéz Mihály összes művei, Költemények* IV., kiad. Szilágyi Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994, 12. Csokonai magyar nyelvű versével explicite ezt a – bárdköltői szerepfelfogást aktualizáló – tyrtaeusi buzdító funkciót kívánta ellátni. Lásd még: PORKOLÁB Tibor, *A „dicsőség temploma”-képzet és a bárdköltészeti szerephagyomány = Irodalomtörténeti Közlemények*, 106(2002), 112–154, 122, 126. A bárdköltészethez Berzsenyi kapcsán lásd még: VADERNA 2015, i. m.

⁸⁶ Kazinczy Ferenc Romy Károly Györgynek, Széphalom, 1810. jan 28. = *KazLev* VII, 247.

⁸⁷ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt.), K 377/30, f. 1v, Pápay Sámuel Péteri Takáts Józsefnek, Pápa, 1809. május 8. Ősz Gábort nem sikerült azonosítanom.

magyar tisztképzésre,⁸⁸ illetve a Nemzeti Múzeum kapcsán tett úttörő felajánlásaik miatt a hazafias mágnás követendő példájaként állított tehetősebb olvasói elé.⁸⁹ A röpirat Széchényi mellett a szociális és kulturális ügyekre, illetve a Ludovikára tett adományairól ismert Marczibányi Istvánt is úgy említette, mint aki „a’ Hazának szent oltárához olly sok, nagy, és szép áldozatokkal járúl[t]”, arra azonban nincsenek forrásaink, hogy neki is elküldte-e *Szózatát* Kisfaludy.⁹⁰ Festetics 1809. április 29-én írott levelében mondott köszönetet a röpirat neki ajándékozott példányáért.⁹¹ A *Hazafiúi Szózatot* mint retorikailag kiválóan sikerült, igen meggyőző, buzdító munkát értékelte, amely hatékonyan egyesítette magában az érvek logikus kifejtését (tulajdonképpen a vonatkozó hazai jog és történelem beható ismeretét), az olvasók szenvedélyeinek felkorbácsolását és – a nyomtatvány anonimitása dacára – az egyértelmű szerzői attribúción keresztül a Kisfaludy jelleméből fakadó erkölcsi hitelességet: „Valamint az Igazságért magát el szánó hazafiúi Nagy lélek hasznos törekedésével a’ Felsőes Királyjának, és a’ törvényes országai Constitutiójának védelmét pája futásának leg szentebb tárgyává ki teszi; úgy azon Nagy Lelkek, a’ kik ollyan szívet el ragadó ékessen szóllással, ollyan Hazai régi történeteknek, és Törvényeknek bő esmérőségével, ollyan emberi szívet ésmertető böltselkedéssel, ollyan nemes érzékenységeknek andolgotásával, a’ bátor szívű, Királyjait, és szabadságait meg sertők ellen boszszú álló Magyar Nemzetet, az ősi erköltsre úgy fel buzdítják, mint azt Feő Strázsamester Úr remek munkájában tselekszi, igaz tiszteletet, és mindnyájunktól hálaadatosságot érdemelnek. Azért tehát nem tsak nagy köszönettel veszem, hogy barátságossan azt vélem közleni méltóztatott, hanem magam is azon ösvényt, a’ mellyet a’ hazafiúiságnak ki jelelni méltóztatott, követni, a’ mennyire erőtlenségem engedi, igyekszem.” A gróf a nádorhoz hasonlóan – aki kihúzta az önmagával kapcsolatban túlzónak talált részeket – maga is igyekezett elhárítani a *Hazafiúi Szózat* személyéhez intézett magasztaló sorait, egyúttal Kisfaludy gesztusát megköszönve egy lovat ajándékozott neki: „Addig is miglen személyesen szerentsém lehet Jó szándékát Feő Strázsamester Urnak meg köszönni, egy paripát örök emlékezetül ajándékul adhassak, a’ mellyet is ime ezennel el küldök, hogy az minden veszélyekben szerentsésszen ki mentse, és a’ Magyar Petrarchánkat, a’ Vitéz Lantosunkat, a’ ki édes tárogatojával álomból életre fel serkent, a’ régi szenyből ki tsinosít, a’ Nemest Nemessé teszi, mindenütt szerentsésszen hordozza.”

Kisfaludy gróf Széchényi Ferenc számára is maga juttatta el *Hazafiúi Szózatát*, az ajándékozás gesztusa kettejük személyes kapcsolattartási gyakorlatába il-

⁸⁸ Gróf Festetics György 1802-ben 40 000 forintos alapítványt tett, hogy amíg nem állítanak fel egy magyarországi tisztképző intézetet, addig a bécsi katonai akadémián képezhessék a magyar nemesifjakat, amiről törvény is megemlékezett: 1808:4. tc. Festetics példát mutatva ezzel tulajdonképpen a későbbi Ludovika körüli adományozási hullámhoz is hozzájárult.

⁸⁹ HSz, 92, 96.

⁹⁰ A Ludovikára Marczibányi 50 000, Széchényi 8000 forintot ajánlott (1808:7. tc. 18.§).

⁹¹ MTA MTA KIK Kt. K 376/70, gr. Festetics György Kisfaludy Sándornak, Keszthely, 1809. április 29.

leszkedett. Valószínű, hogy Kisfaludy Széchényivel először 1807 áprilisában, mint „N. Zala és Vas Várm. Táblabirája” vette fel a kapcsolatot, akit a frissen megjelent *Regékkel* ajándékozott meg.⁹² Széchényi nem sokkal később megküldte Széchényi György primás és Széchényi Pál kalocsai érsek, Miller Jakab Ferdinánd által kiadott levelezését,⁹³ melyre a költő a *Himfy* 1807-es kiadásával ajánlotta magát a főúr kegyelmébe.⁹⁴ Kettejük között a következő levélváltásról épp az 1809-es évből van információnk, ekkor Vas megye adminisztrátoraként a gróf is részt vett a megyei felkelés szervezésében, fiai pedig közbenjárására a felkelés vezérkaránál szolgáltak. Kisfaludy március 6-án ígérte meg, hogy eljuttatja a *Hazafiúi Szózat* cenzúra (és kinyomtatás) előtt álló füzetét és munkája eredeti kéziratát Széchényinek és rajta keresztül a nemzeti könyvtárnak.⁹⁵ A következő keltezetlen levelével teljesítette ígéretét, egyben explicitté tette a nádori megbízás tényét is, valamint megígérte, hogy a mű kéziratát személyesen adja át, amikor legközelebb Budán jár. A Széchényinek (és rajta keresztül a múzeumnak) ígért példányt illetően azt is megjegyezte, hogy abban a „nyomtatásban esett tetemes hibákat” a saját kezével igazította ki.⁹⁶

Arra is van adatunk, hogy Kisfaludy felsőbb osztrák katonai körökben is igyekezett népszerűsíteni munkáját. 1809. októberben Colloredo gróf és a roppant olvasott, vallon származású Chasteler márki⁹⁷ altábornagyok sümegi tartózkodása kapcsán⁹⁸ úgy utasította Szegedy Rózát, hogy: „Ha vagy onthon *Hazafiúi Szózatomból* egy felesleg való exemplár, tehát elő adandó alkalmatossággal adgy egygyet Chastelernek.”⁹⁹ A német változat kedvező recepciójáról két ízben maga a szerző számolt be feleségének. 1809. május 29-én feltehetően a rőpirat udvari

⁹² Kisfaludy Sándor gr. Széchényi Ferenchez, Sümeg, 1807. április 20. = VALJAVEC Frigyes, *Magyar írók levelei Gróf Széchényi [sic!] Ferenchez*, II = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 44(1934), 387–396, 394.

⁹³ *Epistolae, archi-episcoporum Georgii Strigoniensis et Pavli Colocensis e comitibus Szécsényi ad pontífices, imperatores, reges, electores, principes, ministros, bellidvces, aliosque illvstres aevi svi viros datae, et vicissim ab illis acceptae, quas ex avtographis*, ed Iac[obus] Ferdin[andus] de Miller, Pestini, Mathiae Trattner, 1807. A kötet megtalálható Kisfaludy könyvtárában is: Országos Széchényi Könyvtár, Kisfaludy Sándor könyvtára (a továbbiakban: OSZK Kisf.), 761. sz.

⁹⁴ Kisfaludy Sándor gr. Széchényi Ferencknek, Sümeg, 1807. november 12. = VALJAVEC 1934, i. m. 394–395.

⁹⁵ Kisfaludy Sándor gr. Széchényi Ferencknek, Sümeg, 1809. március 6. = VALJAVEC 1934, i. m. 395.

⁹⁶ Kisfaludy Sándor gr. Széchényi Ferencknek, H. n., [1809] = VALJAVEC 1934, i. m. 395–396.

⁹⁷ Aki egyébként tudott magyarul is, és a szerző némileg túlzó állítása szerint nemcsak a *Himfy* és a *Regék* lelkes olvasója volt, de azokat fejből recitálta, valamint német és francia nyelven is képes volt elmondani, ld.: Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Komárom, 1809. július 12. = KSMM VIII, 203. Chasteler tizenkét nyelven tudott: VON WURZBACH, Constantin, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, Bd. II., Wien, Vlg. der typografisch-literarisch-artistischen Anstalt, 1857, 331–334.

⁹⁸ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Kisbér, 1809. október 29. = KSMM VIII, 245.

⁹⁹ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Kisbér, 1809. október 30. = KSMM VIII, 248.

fogadtatására utalva a következőket írta neki (bár a hírek jóval korábbiak lehetnek, hisz május 13-án a várost megszállták a franciák): „Az én német Hazafiúi Szózatom Bécsben nagy lármával fogadtatott.”¹⁰⁰ Szeptemberben pedig gróf Beckers főszárnysegédétől származó információkra hivatkozva a legmagasabb katonai és udvari körök elismeréséről tudósította Rózát: „azt beszéllé, hogy Tatán a’ napokban a’ Császár’ asztalánál nagy magasztalásokkal emlegették munkáimat; alig volt valaki még a’ Német Generálisok közül is, a’ ki híreket nem hallotta volna; Beckers azután mondá nekik, hogy az Insurreciónak napkönyve is azon stílusban lessz írva.”¹⁰¹ Itt tehát Kisfaludy arra is utalt, hogy az általa előállított hivatalos, katonai vonatkozású szövegek a standard hivatali írásmódnak is élvezetes és egyéni színt adnak.

A fenti levélrészletek azt mutatják, hogy Kisfaludy röpiratának és szerzőségének, egyúttal nádor melletti kulcspozíciójának híre, részben meglévő kapcsolati hálójára építő tudatos önmenedzselő tevékenységének, részben a tőle független információáramlásnak köszönhetően egyrészt elterjedt a korabeli magyarországi literátus nyilvánosságban, másrészt ismert volt a két legjelentősebb, mecenatúrára hajlamos, hazafias főúr számára, harmadrészt pedig, bár ezt a szerző levelein kívül más nem erősíti meg, nagy valószínűséggel a röpiratról felsőbb osztrák katonai-politikai körökben is tudomást szereztek. Vitkovics negatív és Kazinczy inkább semleges értékítéletét leszámítva, úgy tűnik, hogy azok számára, akik előtt az eredetileg szándékosan anonim formában megjelentetett buzdító munka szerzősége világossá vált, Kisfaludy jelleméből, írói kvalitásából és presztízséből, továbbá hivatalos pozíciójából fakadó tekintélye felerősítette a szöveg üzenetét.

*A röpirat példányai köz- és magángyűjteményekben:
elterjedés, használati és olvasásmódok*

A *Hazafiúi Szózat* elterjedtségére, egykori birtokosaira mint potenciális olvasókra egyrészt a korabeli hagyatéki összeírásokból, intézményi- és magánkönyvtárak jegyzékeiből, másrészt a közgyűjteményekben jelenleg is őrzött példányokból következtethetünk. A tulajdonosi bejegyzések a proveniencia megállapítása mellett a possessor érdeklődési körére is utalhatnak, míg a marginális, illetve szövegközi kommentárok, jegyzetek, különféle jelölések, javítások stb. a mű használatának módozatairól tanúskodnak, így tulajdonképpen a *Hazafiúi Szózat* mint könyv antropológiájának megértéséhez járulnak hozzá.¹⁰² A possessorok egy része feltehetően 1809-ben maga vette meg vagy közvetlenül a szerzőtől kapta a röpiratot. Az, hogy valaki vásárlás útján vagy egyéb módon már esetleg jóval

¹⁰⁰ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Buda, 1809. május 29. = KSMM, VIII, 173.

¹⁰¹ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Kisbér, 1809. szeptember 7. = KSMM VIII, 221–222.

¹⁰² Ehhez legújabbban Cserei Mihállyal kapcsolatban: TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája, Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználataiban*, Bp., reciti, 2017, különösen: 159–304.

a nemesi felkelést követően jutott hozzá Kisfaludy munkájához, nemcsak a könyv és a szerző presztízsét jelezheti, hanem utalhat a szöveg közvetlen politikai, azaz hazafias-nemzeti inszurrekciós buzdításként való befogadásától és használatától különböző módokra is, például a nemzeti történeti elbeszélésként vagy az inszurrekció mibenlétéről szóló összefoglalásként való olvasására. A tulajdonosi bejegyzések lehetőséget nyújthatnak arra, hogy az egykori possessorok társadalmi állását, rendi státusát, esetlegesen Kisfaludyhoz való viszonyát rekonstruálni tudjuk. Egyúttal a kötet és a szöveg eredeti célcsoportjánál – mindenekelőtt a potenciálisan felkelésre kötelezett nemes férfiaknál – összetettebb birtokosi-használói kör kiterjedésére is következtethetünk belőlük.

A possessorok egy része tehát Kisfaludy ismerősi köréhez tartozott, részben tőle értesült a röpiratról, illetve kapta meg azt. Hagyatéki leltára szerint Pápay Sámuel bibliotékájában akadt egy – talán éppen az egyik levelében említett, Ósz Gábortól kölcsönkapott – magyar példány.¹⁰³ A Kisfaludyval szoros munkakapcsolatban álló, egyúttal a nádor alkalmazásában álló Verseghy Ferenc könyvei között is szerepel a *Szózat*.¹⁰⁴ Verseghy 1809 elején a „tudós rend” részéről részt vett a felkelők számára kidolgozott szabályzatok magyarításában,¹⁰⁵ egyúttal a nádor számára németből egy spanyol Napóleon-ellenes röpiratot fordított.¹⁰⁶ A szerzővel szintén jó viszonyt ápoló Görög Demeter könyvtárában a magyar és a német változatból is találhatunk egyet-egyet.¹⁰⁷ Vitkovics Mihály egykori

¹⁰³ MNL Veszprém Megyei Levéltára, IV. 1.b., Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Köz- és kisgyűlési iratok, 1828. jún. 2. 101. sz., Néhai Pápay Sámuel úr hátrahagyott Könyveinek Lajstroma. A hagyatéki összeírás forrásértékéhez lásd: HUDI József, *Pápay Sámuel hagyatéka mint történeti forrás = Irodalomtörténeti Közlemények*, 119(2015), 17–25.

¹⁰⁴ Pontosabban Verseghy időskori, hagyatéki szempontok alapján összeállított katalógusában (*Catalogus librorum denati Ex-Pauli Franc. Verseghy. 1824*): DEME Zoltán, *Verseghy könyvtára*, Bp., Akadémiai, 1985, 28–29, 116. sz. Verseghynek volt egy példánya a *Hunyady Jánosból* (159. sz.) és a *Himfy szerelmeiből* (481. sz.) is.

¹⁰⁵ MTA KIK Kt., K 772, f. 59v, No. 22, 1809. február 11.

¹⁰⁶ CSÁSZÁR 1909, 309–310. Verseghy anonim fordításához – ahogyan azt Rainer Wohlfeil valószínűsítette – az F. A. Bran-féle kiadást és a *Sammlung der Actenstücke über die spanische Thronveränderung* (Germanien, s. n., 1808, I–IV) III. kötetét használta fel, valamint a szöveget egy, a magyar nemzethez intézett Napóleon-ellenes előszóval látta el. Ehhez lásd: WOHLFEIL, Rainer, *Die Flugschrift des Don Pedro Cevallos, Ein Beitrag zur politischen Propaganda der Spanier im Kampf gegen Napoleon = Festschrift für Johannes Vincke zum 11. Mai 1962.*, hrsg. Consejo de Investigaciones Científicas, Görres Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft, Madrid, CSIC, 1962–63, 713–750. Újabbán: DONCSEZ ETelka, „Mivel én nem olly ártatlanul viseltem a’ fogságot...”, *Verseghy Ferenc és az udvari propaganda = „közöttünk a’ Mester”*, *Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. Bódi Katalin, Bodrogi Ferenc Máté, Debrecen, DEK, 2019, 189–196. A röpirat: CEVALLOS, Pedro, *Hiteles előadása a spanyol történeteknek az Aranjuezi nyughatatlanságoknak fellobbanásátul fogva a Bajóni Juntának befejezéséig*, [ford. Verseghy Ferenc], Magyarországban, [s. n.], 1809.

¹⁰⁷ ZVARA Edina, *Egy tudós hazafi Bécsben, Görög Demeter és könyvtára*, Bp., OSZK, Gondolat, 2016, *Hazafüü Szózat*: 406, 681. sz.; *Patriotische Worte*: 427, 769. sz. A kötetek ma a kismartoni Eszterházy-kastély könyvtárában találhatóak, jelzetük: 10257 és 7995.

magánkönyvtárában szintén megtalálható volt a röpirat egy magyar nyelvű példánya,¹⁰⁸ csakúgy, mint Kulcsár István gyűjteményében, aki hivatásából adódóan sok más 1809-es háborús és inszurrekciós nyomtatványnak is a birtokában volt.¹⁰⁹ Gróf Festetics György egykori keszhelyi magánkönyvtárába szerzői ajándékozás útján került a nyomtatvány, amely nagy valószínűséggel azonos a gyűjtemény jogutódjában, a Helikon Kastélymúzeum Könyvtárában ma is megtalálható példánnyal.¹¹⁰ Mint már szó esett róla, gróf Széchényi Ferencnek – illetve rajta keresztül a nemzeti könyvtárnak – Kisfaludy hasonlóan maga ígért egy javított példányt, illetve a tisztázati kéziratot.

Már az interneten elérhető elektronikus adatbázisokat áttanulmányozva is rögvest kiderül, hogy a magyar kiadásból meglehetősen sok maradt fent, ami valószínűleg a szerző kilétének, a kötet hosszának, magas példányszámának és üzenetének egyaránt köszönhető, míg a német szöveg előfordulása jóval ritkább. A közgyűjteményekben fennmaradt köteteket alaposan áttanulmányozva tovább bővíthetjük a röpirat elterjedéséről a korabeli magánkönyvtárakra vonatkozó forrásokból szerzett információinkat. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Könyvtárában a *Hazafiúi Szózat*ból két példány¹¹¹ lelhető fel, ezek közül az egyiket Kecskeméti Csapó Dániel ajándékozta 1836-ban az intézménynek.¹¹² A Ráday Gyűjtemény Könyvtárának Műemlékkönyvtárában található magyar példány egykor a Rádayak péceli magánbibliotékájának részét képezte.¹¹³ A Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtárában található példány, amely a budapesti Paedagogium (tanítóképző) magyar nyelvi sze-

¹⁰⁸ CSEPREGI Klára, BOR Kálmán, „*Könyvim az én fiaim*”, *Vitkovics Mihály könyvtára*, Bp., OSZK, Gondolat, 2013, 157, 696. sz. Tudjuk, hogy Vitkovics a magának vett példányt, közvetlenül annak elolvasása után, megküldte Kazinczynak. Abból, hogy a hagyatéki leltár részeként készült összeírásában is szerepel a tétel, vagy az következik, hogy Kazinczy később visszaküldte neki, vagy nem, és Vitkovics szerzett magának egy újabbat. Bár ez utóbbi a műről alkotott lesújtó véleménye tükrében kevésbé valószínű.

¹⁰⁹ Jelzete: O.1646, lásd: ALAPY 1928, i. m. 190. Kulcsár az 1809-ben újságjában bemutatott inszurrekciós nyomtatványok egy részéből saját példánnyal rendelkezett. Valószínű, hogy a *Szózat* ajánlását már úgy írta, hogy olvasta – vagy legalábbis átfutotta – azt.

¹¹⁰ Jelzete: HKMK, JURIS1484.

¹¹¹ Jelzetük: M.Pol.O.119 és M.Pol.O.7740.

¹¹² (Kecskeméti vagy Kecskeméthy) Csapó Dánielről keveset tudunk, Szinyei tévesen azonosította a tolnai szabadelvű politikussal, mezőgazdával, (tagyosi) Csapó Dániellel (1778–1844). Kecskeméti Csapó valószínűleg kötődött a kecskeméti református kollégiumhoz, 1835-től akadémiai írnok, nyelvtudós, tájszógyűjtéseket is készített. Lásd: SÜTŐ József, „*Hortobágyi kocsmárosné, angyalom!*”, *Egy Petőfi-népdal folklorisztikai vonatkozásai = Forrás*, 1973/1, 52–60; SZILÁGYI Ferenc, *A Csokonai-kiadó „Kelemföldy”, azaz: Kecskeméthy Csapó Dániel = Irodalomtörténeti Közlemények*, 73(1992), 328–344. Neve elsősorban vegyes daloskönyveiről lehet ismert, de „Kelemföldy” álnéven Csokonai műveit is kiadta. 1847-es gyűjtése Kisfaludytól *Nemzeti ének* címen tartalmaz egy verset, lásd: KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel, *Nemzeti dalok és marsok*, Pest, Emich Gusztáv, 1847, 14–16. Az adományozásról: *Tudományos Gyűjtemény*, VI, 1836, 126.

¹¹³ Jelzete: 0-6008.

mináriumából került az állományba, pedig eredetileg Finta Pál tulajdonát képezte.¹¹⁴ Az Országgyűlési Könyvtár Ghyczy Ignác egykori nagyigmándi könyvtárának¹¹⁵ részeként, az örökösök adományozásának köszönhetően gyarapodott Kisfaludy röpiratának egy kötetével, ugyanitt megtalálható egy másik példány is.¹¹⁶ Könnyen megeshet, hogy a mezőgazda, későbbi országgyűlési képviselő apjától, a konzervatív jómódú birtokos Ghyczy Ferencről örökölte a kötetet, aki az utolsó nemesi felkelés idején Komárom megye másodalispánja, a lustráló bizottság tagja s egy ideig a komáromi vár erődítési munkálataiért felelős királyi biztos volt, sőt az ő komáromi házában szállt meg I. Ferenc feleségével együtt a wagrami csatavesztést követően.¹¹⁷ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba pedig Ballagi Géza röpiratgyűjteményének megvásárlásán keresztül, de nem kolligáltumban, hanem külön kötetként került be.¹¹⁸ A szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár birtokában lévő magyar nyelvű példány¹¹⁹ töredékes tulajdonosi bejegyzéséből csak annyi derül ki, hogy egykori tulajdonosa kalocsai illetőségű volt, talán egyházi személy lehetett: „Michäelis [...] Colocensis”. A Pécsen fellelhető két *Hazafiúi Szózat*¹²⁰ az államosítást követően a premontreiektől került a gyűjteménybe, ezek egyike eredetileg Szabó Miklósnak, a rend tagjának, szombathelyi gimnáziumi tanárnak a birtokában volt.¹²¹ A Columbia Egyetem könyvtárában található, possessorbejegyzés nélküli példányban valaki – talán maga a szerző – kijavította a hibák egy részét, amelyek a nádor által törülésre javasolt helyek elhagyása miatt, a korrektor figyelmetlenségéből fakadóan maradtak a

¹¹⁴ Jelzete: RA 5418. Több Finta vezetéknévű nemesi családot is ismerünk, de nem sikerült kiderítenem, hogy ez esetben konkrétan melyikről van szó, ahogyan azt sem, hogy egyáltalán nemesi családba tartozott-e az egykori possessor. A könyvtár Régi Könyvek Tárában három Finta Páltól származó könyvet is találhatunk, ezek közül az egyik (RA 5505, Adolf KNIGGE, *Az emberekkel való társalkodásról*, I–III, ford. Kis János, Győr, Streibig Jó'sef, 1798) utóbbi könyv bejegyzése alapján kiderül, hogy „a kis fiam pedig Finta Josi ki szakasztotta a könyv czimjét”. Az egykori possessor „mini biográfiaját” azonban innentől nem sikerült rekonstruálnom.

¹¹⁵ A gyarapodáshoz lásd: CSENDES Katalin, *A képviselőház könyvtárának Ghyczy Ignác-gyűjteménye = Magyar Könyvszemle*, 85(1969), 353–361.

¹¹⁶ Jelzeteik: 410.502 és C4/1416.

¹¹⁷ ALAPI Gyula, *Komárom vármegye és az utolsó nemesi felkelés*, Komárom, Spitzer Sándor, 1910, 4, 25–26. Ghyczy Ferenchez: SZIGETI István, „Hazámnak hasznos polgára kívánok lenni”, *Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája* (1808–1888), Bp., 2012, 18–21.

¹¹⁸ Jelzete: B 819/73. Ex librise: „Hinka”; talán hinkovcezi Hinka László (1845–?) pécsi püspöki jogtanácsos gyűjteményéből vásárolta Ballagi.

¹¹⁹ Jelzete: G.E. 1061.

¹²⁰ PTE TGYO, 134471 és 122347.

¹²¹ Jelzete: 122347. Lásd az ugyanitt található latin Cicero-kiadás possessorbejegyzését: „Nicolai Szabó [...] Ord. Praemont.” Jelzete: 134592; CICERO, Marcus Tullius, *Ad Q. fratrem dialogi tres de oratore*, ed. Esaias Budai, Debrecini, Michael Szigethy, 1795. Szabó Miklós, a rend szombathelyi gimnáziumának professzora 1833-ban halt meg, lásd: Csornai Premontrei Prépostság Magánlevéltára (1573–1950), V. 1. Szerzetesi hagyatékok, 1. dob, 1. sz. Szabó Miklós, megh. 1833.

szövegben.¹²² Egy körülvágatlan, kiadói zöld-piros papírborítás példány a győri bencés színház könyvtárából került a Torontói Egyetem könyvtárába.¹²³ A British Museum példányában kétszer is a „Vajai Way Annáé” possessorbejegyzés szerepel, egyszer az 1815-ös évszámmal kiegészítve. Vay Anna a befolyásos kóji Komáromy ’bene possessionatus’ nemzetség Bihar megyei ágából származó György felesége volt, aki a vele kapcsolatos töredékes információk alapján is egy művelt, mecénatúrára hajlamos nemesasszonynak tűnik.¹²⁴ Személyében találhatjuk meg egyébként a kötet egyetlen azonosítható nőnemű possessorát. Hogy egy jómódú nemesasszony olvasott, illetve rendelkezett könyvekkel, a 19. század második tizedében már nem számított ritkaságnak, az azonban kivételes, hogy Vay egy mindenekelőtt hadra fogható férfiak számára íródott, magyar nyelvű propagandisztikus politikai-történeti röpiratnak volt a birtokosa. Ezzel tulajdonképpen beteljesítette a Kultsár ajánlásában a női olvasókkal kapcsolatban foglaltakat.

Az OSZK különböző gyűjteményeiben a *Hazafiúi Szózat*ból öt, míg a *Patriotische Wortéből* két példány található.¹²⁵ A továbbiakban érdemes ezeket egyenként is közelebbről szemügyre venni, ugyanis azok a könyv kiadásának és használatának történetére vonatkozóan fontos információkkal szolgálnak. (1) *A Hazafiúi Szózat* egyik, *Patriotische Worté*vel közös kolligátumba kötött példá-

¹²² Mai jelzete: DB925.3.H39.

¹²³ Mai jelzete: JN2167 .H3.

¹²⁴ SZINNYEI VI, 816; MCs VI, 318. Már mint özvegy, 1834-ben a magyar előadóművészetek előmozdítására 5000 forintos adományt tett, lásd: REXA Dezső, *Egy második Nemzeti Színház eszméje 1843-ban = Akadémiai Értesítő*, 27(1916), 131–141, 136.

¹²⁵ *A Hazafiúi Szózat* további, irodalomtörténetileg érdekes korabeli bejegyzéseket feltehetően – bár sajnos nem volt lehetőségem minden esetben az autopsziára – nem tartalmazó példányai található az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában (Rar. Hung. 313), az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének könyvtárában (6796), a PIM-ben (A 5.439 és A 24.730-P), a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Múzeum és Intézet Hadtörténeti Könyvtárában (R 7.777), illetve Könyvgyűjteményében (3.264), a miskolci Lévy József Muzeális Könyvtárban (LJ B 8382), a veszprémi Eötvös Károly Megyei Könyvtárban (A 2098, K 51), a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (L282), az aradi Biblioteca Județeană „Alexandru D. Xenopol” könyvtárban (117130), ahova valószínűleg az egykori Királyi Főgimnázium könyvtárából került. A PW további példányai fellelhetők még a Petőfi Irodalmi Múzeumban, (A 247), a Bajor Állami Könyvtárban (Austr. 5463 d), az OSZK-ban (216.822, 814.256), a FSZEK-ben (39271), az MTA-n (M.Pol.O.638), a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (I1083), illetve a kolozsvári „Lucian Blaga” Központi Egyetemi Könyvtárban (III. 4144). A HSz árverési tételként is rendre felbukkan, az Axioart online műkereskedelmi portálon például 6 licitre bocsátott példányt találhatunk az elmúlt évekből: <https://axioart.com/kereses/archiv-tetelek?search=hazafi%C3%BAi%20sz%C3%B3zat> (Letöltve: 2018. 04. 02.). Ebből az egyik egy 19. század végi díszes kötésű példány (Studio antikvárium, 36. könyvárverés, 351. tétel).

nya¹²⁶ a könyvtár egykori igazgatója, Miller Jakab Ferdinánd¹²⁷ címlapon szereplő bejegyzése szerint magának a szerzőnek volt az ajándéka: „Donatum sibi ab Authore V[ice] Colonelli Insurrectionali Kisfaludi Bibliothecae Széchényianae regnicolari cessit an[no] 1814. J[acobus Ferdinandus] Miller M[anu] pr[opria]”¹²⁸ Közvetlenül e fölött, a címet követően ceruzával szerepel egy, talán maga Kisfaludy által a könyvtáros számára a névtelen röpirat szerzőségét tisztázó bejegyzés is: „irta Kisfaludy Sándor”. Mátray Gábor, a könyvtár „őre” ezen példány előzéklapjának versóján a nyomda és a kiadó viszonyát próbálta tisztázni: „Opus hoc (typo eiusdem spectato) in typhographia reg. scient. Universitatis Budae videtur impressum fuisse. Nec obstant verba »Pesten, Hartleben Konrad Adolfnál. 1809.« averso thecae lateri exemplaris hungarici Bacsányienis impressa, quod pariter bibliothecae Széchényian[ae] regnicolari ingremiatum existit.”¹²⁹ Eszerint tehát a *Hazafiúi Szózatot* Budán, az Egyetemi Nyomdában nyomtatták.¹³⁰ Ez a példány az adományozás datálása, illetve az autográf javítások hiánya miatt nem lehet azonos az 1809-ben Széchényinek megküldöttel, amelynek egyébként mindeddig nem sikerült a nyomára akadnom. Az ezzel egybekötött német példányon, amelyről az előzéklap is hiányzik, szerepel a szerző neve. Az is jól látszik, hogy mindkét példány címlapjáról, ismeretlen okokból – talán egy korábbi possessorbejegyzést akartak ily módon eltüntetni? –, a cím és a kiadás dátuma között egy-egy négyszög alakú és utóbb ragasztással pótolta kivágás található, amely megelőzi a könyvtárosi bejegyzéseket. (1b) Az ezzel egybekötött *Patriotische Wortén*, amelyről az előzéklap is hiányzik, viszont biztosan nem autográf felirattal szerepel a szerző neve. (2) Egy teljesen intakt szerzői példány a Darnay Kálmán által 1897-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozott Kisfaludy-könyvtárból került a gyűjteménybe.¹³¹ (3) A *Hazafiúi Szózat* és (2b) német

¹²⁶ Jelzetük: M 814.255–814.256=92. (Rezerv példány). Könyvtári félbőr kötés (aranyozott felirattal a gerincen: „Kisfaludi / Hazafiúi Szózat / Germ. et Hung.”), eredeti papírborító hiányzik, pirosra festett lapélek.

¹²⁷ Miller Jakab Ferdinánd (1749–1823), nagyváradi gimnáziumi, majd jogakadémiai tanár, 1803-tól a Nemzeti Múzeum könyv- és éremgyűjteményének őre, majd 1808-tól igazgatója, 1817-től cs. kir. tanácsos.

¹²⁸ Kisfaludy tehát saját maga ajándékozta a példányt a könyvtárnak 1814-ben. A rendfokozat feltüntetése hibás, Kisfaludy őrnagy (Major), nem pedig alezredesi (Vice-Colonellus) tisztelet viselője a felkelésnél.

¹²⁹ Azaz: „Ez a munka, ahogy ugyanabból a nyomtatból is látszik, úgy tűnik, hogy a Budai Királyi Egyetemi Nyomdában lett nyomtatva. Nem cáfolják ezt azon másik, Batsányi-féle magyar nyelvű példány hátsó borítójára nyomtatott szavak (»Pesten, Hartleben Konrad Adolfnál. 1809.«), amely az Országos Széchényi Könyvtárnak adományoztatott.”

¹³⁰ Mátray Gáborra hivatkozva Váczy János is ezt valószínűsítette, lásd jegyzetét: KazLev VI, 574.

¹³¹ Jelzete: OSZK Kiszf. 99. Kívül pirosas, belül zöldre festett kiadói papírkötés. Eredeti jelzete: 313.

változatának további példányai, ex librisük szerint gróf Illésházy István¹³² Nemzeti Múzeumnak ajándékozott, közel 8000 kötetre rúgó dubnici magánkönyvtárának 'Illésházianae Bibliothecae Dubniczensis' állományából kerültek a későbbi Széchényi Könyvtár gyűjteményébe.¹³³ Figyelmet érdemlő Illésházy inszurrekcióval kapcsolatos múltja: gróf Dessewffy József akadémiai emlékbeszédéből (1840. szeptember 8.) egy elhivatott és szigorú főtiszt alakja rajzolódik ki, aki családja hagyományaihoz híven 1797-ben felkelő ezredesként vezette Trencsén és Liptó vármegyék zászlóaljait a szombathelyi táborba.¹³⁴ 1809-ben pedig szintén Dessewffy szerint mint két megye főispánja, alkancellár „minden veszedelmét az ellenségi beütésnek hazánkba, minden áldozatokkal együtt, mikor az szükségessé lön, férfiasan állotta ki”.¹³⁵ Adódik, hogy Illésházy korábbi és aktuális hivatalára tekintettel is érdeklődhetett Kisfaludy munkája iránt.

(4) Egy másik kötet provenienciájára¹³⁶ nézve szintén érdekes információkra bukkanhatunk. Az előzéklap rectóján – részben áthúzott, szárnypróbálgatásokra emlékeztető, s a gyermek- vagy ifjúkori (közösségi) reprezentációs íráshasználat jegyeit mutató – bejegyzések szerepelnek, nevek (Pattanyus János, Kollár János és Czuppon Mária)¹³⁷ és több dátum (1823-ból). Az is kiderül, hogy a könyvet Czuppon Mária[a] kaphatta ajándékba egy 1823. május 15-i győri látogatás alkalmával. A dátumozás némi latintudást sejtet, talán diákok írhattak a könyvbe. A versón ceruzás rovások és – egy másik kéz írásával, fekete tollal – egy négysoros szentencia is található,¹³⁸ a hátsó védőlapon pedig egy emberalakot egy épület előterében ábrázoló, szintén ceruzás (gyermek)rajz. Jól kivehető az is, hogy az egykori tulajdonosok még a brosírozott könyv előzéklapjára írtak, amit aztán a későbbi birtokosa a kötéshez körülvágatott. A fenti bejegyzések arra utalnak, hogy a kötetet nem szöveggént, hanem materiális értelemben, mintegy „üres” írópapírosként használták. A címlapon található possessorbejegyzés szerint a kötet egy időben Pfriem József, Fejér és Komárom megyei táblabíró, királyi táblai

¹³² Gróf Illésházy István (1762–1838), művelt, bibliofil főúr, Turóc és Liptó főispánja, később a rendi ellenzékkel rokonszenvező politikus, részt vett az Akadémia alapításában, annak haláláig igazgatósági tagja volt.

¹³³ A HSz jelzete: 814.255, a PW-é: 216.822; kívül piros, belül zöld papírborítóban. A gyűjteményhez részletesen lásd: BERLÁSZ Jenő, *Az Illésházy-könyvtár; Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967*, Bp., 1969, 57–97. E gyűjtemény jelentőségéhez újabban lásd: GRANASZTÓI 2011, i. m. 16–18.

¹³⁴ Gr. DESSEWFFY József, *Emlékbeszéd gr. Illésházy István ig. tag felett = Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, V, Buda, 1842, 163–186, 176–177.

¹³⁵ *Uo.*, 181.

¹³⁶ Jelzete: M 814.255:3. Mintás vászon és papír keménytáblás, körbevégyva, hiányzik a kiadói papírkötés. Eredeti jelzete: Hung. 3192 / M.

¹³⁷ Mindhárom említett személy nemesi családnévként is ismert vezetéknevet visel, ennél több azonban nem állapítható meg róluk.

¹³⁸ A körülvágás miatt egy felfejthetetlen szó (talán „[t]anult”), majd: „az elsőt tsöndes elmével / várom, a másodikat az / igazságos egek a' te / számodra tartják”.

ügyész, később udvari kamarai fogalmazó¹³⁹ könyvtárába („Ex Libris Joseph. Pfriem.”) tartozott. Ugyanezen az oldalon kiradírozott ceruzás bejegyzésként szerepel Kisfaludy Sándor neve és a kiadás helye (Pest) is, amely talán valamelyik könyvtárhoz köthető. A cím fölött a possessorbejegyzéstől eltérő tintával írva olvashatatlan betű-szám jelölés, mellette pedig a „326.” szám található. A kötet a Népkönyvtári Központtól, az „elhagyott” vagy „államosított” javak begyűjtése és feldolgozása során kerülhetett állami tulajdonba 1952 és 1954 között.¹⁴⁰ Ezt a példányt valamelyik egykori tulajdonosa – könnyen elképzelhető, hogy maga a könyvtárral rendelkező, művelődő táblabíró hivatalnok, Pfriem József – minden bizonnyal forgatta, alaposan elolvasta. Ez a valaki – de biztosan az említett gyermekkorú íráshasználóktól eltérő kéz – egyes mondatokat és kifejezéseket ceruzával aláhúzott,¹⁴¹ a lapszéleken, bizonyos szöveghelyekre utalva tollal és ceruzával több kereszt alakú jelölést tett,¹⁴² végül Virág Benedeknek a mű utolsó számozott oldalán található verse fölé – mintegy magyarázatként – odaírta, hogy „Magyar Ország”.¹⁴³ A megjelölt részek a könyv egyirányú használatára utalnak, mely a röpirat bizonyos, a nemesség erényeivel és katonai kötelességeivel kapcsolatos hazafias-nemzeti tartalmainak megragadására irányult. Az utolsó felkelés idején még csak 15 éves Pfriem József, akinek apja csak 1797-ben, épp a háborús erőfeszítésekben való anyagi áldozatvállalására hivatkozva kapott nemességet, talán a felkelés által érintett bátyja és a család friss nemessége miatt fordulhatott érdeklődéssel – már valamikor 1809-et követően – Kisfaludy munkája felé, s megeshet, hogy a könyvhöz valamelyik idősebb férfirokonaitól jutott hozzá.

¹³⁹ Pfriem József (1794–1841) apja György, hörcsöki árendás 1797. január 20-án, a török és francia háborúk időszakában a „közjó” érdekében tett „hazafias” anyagi áldozataiért nyert nemességet és birtokadományt (Hörcsökre), melyet ugyanabban az évben hirdettek ki Fejér, 1817-ben Komárom megyében. A nemesi felkelések már nagy valószínűséggel érintették a családot, az 1809-es felkelés kapcsán készült összeírás a fehérvári illetőségű család három férfitagját említi: György (64), ifj. György (30), József (15). Tehát a törvények értelmében a családból az idősebb fiú, György volt „hadköteles”. József a Magyar Kamara tisztviselője volt 1826-tól 1840-ig, a tízes évek végén pedig előfizetője az *Erdélyi Múzeumnak*, 1841. január 8-án hunyt el Budán. A nemesség: MNL Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár (a továbbiakban: MKL), Libri regii, 59. köt., 269. A családhoz: SCHNEIDER Miklós, *Fejérmegyei nemes családok, Kihirdetett és bizonyáglevelet nyert családok*, Székesfehérvár, Csitány G. Jenő, 1935, 173; NAGY Iván, *Magyarország családai, Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IX, Pest, Ráth Mór, 1862, 287. Pfriem Józsefhez: *Erdélyi Múzeum*, V, 1816, 192; *Pfriem József gyászjelentése*, Buda, Böldög-asszony hó 9-ként 1841.

¹⁴⁰ A folyamathoz lásd: HORVÁTH Viktor, *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949–1960) = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1974–1975, Bp., 1978, 233–261.

¹⁴¹ HSz, 5. „Gens ingenua et liberta”; 6. „Legyen ezen átoknak...” (+); 14. „patrie”; 45. „A’ mit a’ Magyar Nemesség...” (+); 47. „Elköltöztvén VI-dik Károly...” (+).

¹⁴² HSz, 9. „A’ háborúhoz pedig...” (+); „Mi válhatik a’ Magyar nemes Insurrectióból...” (+).

¹⁴³ HSz, 120.

A Batsányi János széljegyzeteit tartalmazó példány

A *Hazafiúi Szózat* OSZK-ban található legérdekesebb példánya minden bizonynyal az a kiadói papírkötésű darab, amelyet valószínűsíthetően maga Batsányi János látott el glosszáival és (legalább részben) egyéb megjegyzéseivel, jelöléseivel, javításaival,¹⁴⁴ s amely a költő halála után, hagyatéka révén került a Nemzeti Múzeum könyvtárába. A kötetben másodlati bélyegző szerepel. A könyvtár 1875 és 1879 közötti igazgatója, a történész Fraknói Vilmos saját kezűleg írta a kötet-tábla belsejére, hogy „Batsányi”, illetve az irodalomtörténetileg értékes megjegyzésekre utalva az előzéklapjára, hogy: „A jegyzetek miatt visszavettük.” Ez arra utalhat, hogy a duplumnak minősített kötetet a könyvtár figyelmetlenségéből először eladta, de aztán korrigálta a hibát. Bár a glosszák már a Batsányi kritikai kiadás készítése során ismertek voltak, s azokból Keresztury Dezső és Tarnai Andor, a kötet sajtó alá rendezői a versek magyarázatához többet fel is használtak, azokat külön cikkben csak Fenyő István közölte néhány évvel később.¹⁴⁵ Tarnaiék azt valószínűsítették, hogy Batsányi talán Kisfaludy által a mohácsi csata kapcsán hivatkozott *Serkentő válasza* vagy épp egykori inszurgens költőbarátja kedvéért szerezte be a kötetet. Az íráskép alapján azt is feltételezték, hogy erre csak Linzben, tehát Batsányi 1816-tól kezdődő száműzetése alatt kerülhetett sor.¹⁴⁶ Fenyő István ezzel szemben úgy vélte, hogy Batsányi e jegyzeteket valószínűleg 1809 tavaszán, tehát közvetlenül a röpirat megjelenését követően írta. Hogy Batsányi hogyan jutott hozzá a röpirathoz, illetve, hogy megjegyzéseit a *Himfy Szerelmei* és a *Regék* preparált példányaihoz hasonlóan eljuttatta-e a szerzőnek, nem tudjuk.¹⁴⁷ A címlapon „B. Móhr Károly”¹⁴⁸ possessorbejegyzés szerepel, melyben a „B.” feltehetően bárói címet rövidít. „Baro Carolus Christophorus Móhr”, azaz báró Móhr Károly Kristóf nyugalmazott cs. k. alezredes 1807. augusztus 15-i keltezéssel kérvényezte, hogy őt és egyszülött fiát, János Frigyet, a Hessen-Homburg huszárok ezredesét az illeték elengedésével az indigenák közé iktassák.¹⁴⁹ Az idősebb Móhr báró hivatásából adódó érdeklődési körébe beleillhetett a *Hazafiúi Szózat*, s ő és fia indigenátusra irányuló törekvésével is egyez-

¹⁴⁴ Aktuális jelzete: M 814.255:2. A külső borító pirosasra színezett. Korábbi jelzetei: 19.044 Oct. Széch.; RE 350; dupla / 3192, illetve E. R. 515/1. szám alatt hivatkozott rá a szakirodalom.

¹⁴⁵ FENYŐ 1956, 355–356.

¹⁴⁶ BATSÁNYI János *összes művei* (a továbbiakban: BJÖM), I., Versek, kiad. Keresztury Dezső, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1953, 456.

¹⁴⁷ Fenyő István, *Batsányi János széljegyzetei Kisfaludy Sándor „Hazafiúi Szózat”-ának egyik példányán = Irodalomtörténeti Közlemények*, 60(1956), 355–356, 356.

¹⁴⁸ Fenyő tévesen „Mótor”-nak olvasta a vezetéknévét, ilyen azonban nem létezik.

¹⁴⁹ MNL OL A 39, MKL, Acta generalia, 1808, 7411. sz.; 1807 3108. sz. Lásd még: *Acta Comitiorum Regni Hungariae [...]*, Posonii, Typis Orphanorum Georgii Aloysii Belnay, 1811, 305–306. Az apa és a fia is megkapták a katonai Mária Terézia-rendet: Károly Kristóf (lovagkereszt, 8. promóció, 1762. október 21.); János Frigyes (lovagkereszt, 70. promóció, 1806. január 22.), ld.: HIRTENFELD, Jaromir, *Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder*, I–II, Wien, Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1857, 171 és 761–764. Hirtenfeld szerint az apa

hetett a nemesi felkeléssel és a nemesi-nemzeti ideológiával való megismerkedés. Hogy hogyan került az indigenátusért folyamodó Móhr bárótól a kötet Batsányihoz (vagy fordítva), jelenlegi ismereteink szerint nem megállapítható.

Batsányinak a *Szózat* szövegéhez való hozzájárulása a mű alapos és kritikus olvasásáról tesz tanúbizonyítást: a kötet bizonyos helyeken részletes, Kisfaludyval vitatkozó politikai-történeti kommentárt és kritikát tartalmaz. Batsányi marginális íráshasználata reprezentációs jellegű: nem magának, hanem feltehetően a szerzőnek vagy a kötet más olvasóinak készítette bejegyzéseit, saját – polemikus – álláspontját demonstrálva. E politikai töltetű kommentár alapvetően aláhúzó- és lapszéli-lapalji glosszák formájában készült, időnként Batsányi egy-egy pontosítását, javítását közvetlenül a megfelelő szöveghely fölé írta. A megjegyzései egy részét továbbá ismeretlen okból olvashatatlanná tette. A példányban ezen túl azonban ortográfiai-stilisztikai javításokat is találhatunk, melyeket, amennyiben csak egyes írásjelekről volt szó, a nyomdafesték lekaparásával, átírással, beleírással végeztek el, néhány helyen további megjegyzés vagy javítás nélkül egyszerűen csak alá vannak húzva a problémásnak ítélt részek. Más javítások – a röpirat egyes, már ismertett példányaihoz hasonlóan – a nádor által törülésre javasolt helyeken, a végkorrektúra figyelmetlensége vagy elmaradása miatt keletkezett értelemzavaró félmondatokat helyesbítették. Az ortográfiai javítások jelentős része esetében nem bizonyítható egyértelműen, hogy azok Batsányi kezétől származnak, ezekre egyébként Fenyő forrásközlésében egyáltalán nem utalt. Elképzelhető, hogy Batsányihoz már egy, a szerző által preparált-korrektúrázott példány jutott, amit ő aztán glosszáin keresztül kommentált, illetve tovább javított. A kérdés jelen tudásunk szerint nem megválaszolható, ugyanis a többi OSZK-ban található példányt (köztük Kisfaludy intakt szerzői példányát) is figyelembe véve, a Batsányi-féle kötetten kívül nincs másik, amely a Széchényi Ferencnek ígért saját kezű korrektúrárt tartalmazná.

Bár csak sejtéseink lehetnek, hogy pontosan mikor keletkezettek Batsányinak a *Hazafiúi Szózat* ezen a példányán szereplő megjegyzései és javításai, ezek nyíltsága, a mű politikai üzenetével való határozott egyet nem értés mellett, minden bizonnyal a Kisfaludyval való hosszabb (munka)kapcsolatának jellegéből is következett. Kisfaludy mindenekelőtt a tudós olvasót tisztelte Batsányiban, aki azon kevesek közé tartozott, akiknek kritikáját munkáival kapcsolatban megfogadta, 1837-es levelében pedig egyenesen az ideálisnak vélt „középutas” nyelvi reform végrehajtására alkalmas, „nagy tekintettel bíró Philologusnak, Grammatikusnak” látta.¹⁵⁰

Batsányi glosszáinak igazi jelentőségét az adja, hogy azokban „a költő tömören s igen találóan fogalmazza meg politikai nézeteit”: Fenyő István szerint a kom-

1782. március 14-én Bécsben elhunyt, ami igen valószínűtlen, tekintve, hogy az indigenátus megszerzését 1807-ben ő maga kérvényezte.

¹⁵⁰ Kisfaludy Sándor Batsányi Jánosnak, Sümeg, 1837. július 31., idézi: Juranits László Batsányi Jánosnak, Pécs, 1837. szeptember 13. = JURANITS László levelei Batsányi Jánoshoz, kiad. Gálos Magda, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 43(1933), 317–332, 332.

mentátor „[é]lesen antifeudális és antiklerikális” álláspontból Kisfaludy „maradi, egyoldalúan nemesi történelemszemléletével” vitatkozik.¹⁵¹ Batsányinak az 1809-es háború alatti és utáni szerepe (ti. a francia csapatokkal távozott Bécsből), Napóleonnal és a neki tulajdonított társadalomszervezési paradigmával kapcsolatos szimpátiája (melyet a hazai irodalomtörténet és történetírás „bonapartizmus”-ként jellemez),¹⁵² ahogy a megszálló francia csapatokkal való kollaborációjáért (közte a Napóleon által kibocsátott schönbrunni kiáltvány szövegezésében való közreműködéséért) őt ért retorziók is, jól ismertek.¹⁵³ A szöveggel polemizáló széljegyzetek egy töredékes kritikai történeti elbeszélés felmutatásával egy integratív-emancipatorikus nemzetfogalmat, illetve – negatív módon – a rendi berendezkedéssel szembehelyezkedő, a polgári alkotmányos monarchia eszméjén alapuló emancipatorikus politika- és társadalomfelfogást is körvonalaztak. A Kisfaludyval vitatkozó marginálisok szervesen következtek Batsányi ekkori politikai nézetrendszeréből, mely 1809 augusztusára az utópikus-idealisztikus elemekkel terhes, *Anhang* című állambölcseleti munkában kulminált, s „tengelyében a herderi evolucionizmus és az alkotmányos, felvilágosult reformokat megvalósító monarchia gondolatköre hasonul[t] Közép-Kelet-Európa napóleoni felszabadításának reményéhez”.¹⁵⁴ A röpirat egyik fejezetében Kisfaludy – Keresztury nyomán – Kollár Ádámot hosszasan idézve a nemesség eredetével, illetve historizált formában a rendi társadalomban betöltött katonai szerepének igazolásával foglalkozott. A nemesség hazájáért és királyáért való önfeláldozásának bizonyosságát azáltal is igazolva látta, hogy a tatárjárás során, illetve a várnai és mohácsi csatákban „„az egész nemes Rend felkonczoltatott, és szinte egészen eltöröltetett”. A vitézi normától való kivételes eltérést, tehát azokat a helyzeteket, amelyek alkalmával „„néha a’ Nemes-ség másként cselekedett”, a „Kronikák” tanúságára hivatkozva azzal magyarázta, hogy „„a’ Királyok Szent Istvánnak bölcs intéseitől, és tanácsaitól, mellyeket fíjának Imrének, és ez által minden Korona örökösnek ad vala, elállottak”.¹⁵⁵ Batsányi ehhez a helyhez – figyelmen kívül hagyva, hogy Kisfaludy itt Kollárt idézte – azt

¹⁵¹ FENYŐ 1956, i. m. 355.

¹⁵² Ld. például: TARNAI Andor, *Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók = Irodalomtörténet*, 54(1972), 2, 383–396.

¹⁵³ KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország = Uő, A magyar és európai politika történetéből, Tanulmányok*, Bp., Osiris, 2001, 163–285, 209–224. Batsányi történet szemléletét és politikai álláspontját a 19. század első tizedében a *Der Kampf* című Napóleon-párti munkája (ennek egyes részei már 1803-ban megjelentek, 1809 augusztusában befejezett államelméleti *Toldaléka – Anhang* azonban csak 1810-ben, névtelenül, koholt nyomdahellyel), az 1796 és 1809 közötti alkotói időszak fő műve reprezentálja, ehhez ld.: BJÖM, IV., *Der Kampf – A viaskodás*, kiad. Zsindely Endre, ford. Hill Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1967, 140–169. TARNAI Andor, *Batsányi Der Kampf-ja* (Szauder József és Benda Kálmán hozzászólásával) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 71(1967), 265–274. Újabbban: KÖVÉR Lajos, *Batsányi János politikai eszméi*, egyetemi doktori értekezés, kézirat, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1981, 28–51; Uő, *Batsányi János Napóleonnak szánt államelméleti munkája 1809-ből = Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 72(1982), 33–46.

¹⁵⁴ KÖVÉR 1982, i. m. 35. http://acta.bibl.u-szeged.hu/2679/1/historica_072_033-046.pdf

¹⁵⁵ HSz, 19.

a megjegyzést fűzte, hogy ez „a főnemesség és főpapság saját engedetlensége, visszalkodása, s vakmerősége miatt” következett be, és „az egész vádat így a királyokra hárittani, nagy igazságtalanság”, melyet „a *Krónikák* vagy a historiák” is bizonyítanak. A bukásokat szerinte épp a rendeknek az uralkodói hatalom rovására történő megerősödése, egyúttal a körükben támadt viszálykodás (korabeli szóval a „visszavonás”) okozta,¹⁵⁶ azaz hogy – a kormányformák tipológiájának nyelvén fogalmazva – „[a]z anarchiában élő *Aristocratia*, az *Oligarchia* néha majd lehetetlenné tette az országlást, királykodást”.¹⁵⁷

Batsányi lapszéleken kifejtett, töredékes víziója, mely egy magát autentikusként feltüntető történeti és politikai tudás birtokában lévő olvasó pozíciójából fogalmazódott meg, Kisfaludy szövegéből kiindulva, a rendi-nemesi múltértelmezés egyes csomópontjait, fogalmait és toposzait illető kritikai megjegyzéseken, korrekciókon és újraértelemezéseken keresztül a nemzeti történelemről alkotott eredeti elbeszélést tágitotta ki. Ezek közül az egyik legfontosabb a *Hazaifüi Szózat* argumentációjában igen lényeges szerepet kapó, 1741-es pozsonyi ’vitam et sanguinem’-jelenet és az ennek nyomán mozgósított inszurrekció szereplésének mint a századforduló nemességének egyik fontos, s különösen az 1809-eshez hasonló háborús helyzetekben eleven történeti-politikai mítoszának¹⁵⁸ sajátos kiterjesztő jellegű transzformációja. Az röpirat szerint az osztrák örökösödési háború kezdetén, az 1741-es pozsonyi diétán tett felajánlásával, majd az – 1741:63. tc. értelmében – elrendelt nemesi felkeléssel a „Magyar Nemesség [...]”

¹⁵⁶ Ehhez a 18. század utolsó tizedétől gyakorta Mohácshoz kapcsolódó motívumhoz ld.: MEZEI Márta, *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., Akadémiai, 1958, 61–73. Mezei azt is hangsúlyozta, hogy az 1790–91-es diétát követően e politikai bünt historizálva vetítik vissza a múltba, „s kikapcsolván a büntető Isten képzetét, a felelősséget határozottan a nemességre hártják”, s hogy Batsányi már 1790 előtt nemzeti bünként, átokként alkalmazta ezt a motívumot Virág Benedekhez írott *Serkentő válaszában* (1789), s az „egyenetlenség”-gel magyarázta a pusztulást. *Uo.*, 13, 63.

¹⁵⁷ Közli: FENYŐ 1956, i. m. 355.

¹⁵⁸ A diétán ténylegesen többször is elhangzott, s általában véve a korabeli magyar közjogi és politikai nyelvben gyakorta használt kifejezéshez ld.: MARCZALI, Heinrich, *Vitam et sanguinem!* = *Historische Zeitschrift*, 117(1917), 3, 413–431; MADZSAR Imre, *Vitam et sanguinem* = *Századok*, 56(1922), 600–603. Ahogyan azt Marczali kimutatta, a ’moriamur pro rege nostro’ hozzáttétel valójában nem hangzott el, az Voltaire háborút feldolgozó történeti munkája nyomán hagyományozódó pontatlanság. A mítosz változataihoz a 18–19. század fordulóján lásd: ELTE EK Kézirattár, Kd10223, SZENTESI Edit, *Birodalmi patriotizmus és honi régiségek, Az egykorú osztrák hazafias történeti festészetről szóló írások Josef Hormayr lapjában (1810–1828)*, I, *Kisérlet a hazafias történeti festészetről szóló írások az Osztrák Császárságban (1808–1813)*, doktori disszertáció (kézirat), ELTE BTK, Művészettörténeti Doktori Iskola, 2003, 71–121. A ’vitam et sanguinem’-jelenet – Voltaire leírása nyomán – két külön eseményből kontaminálódott: Mária Terézia 1741. szeptember 11-én a pozsonyi diétán a két tábla együttes ülésén a magyar rendekhez tartott beszédéből és az ennek nyomán tett felajánlásból és Lotharingiai Ferenc szeptember 20-án tett társuralkodói esküje alkalmával a csecsemő Józsefnek a két ház küldöttsége előtt történt bemutatásából. Kisfaludy a röpirat ezzel foglalkozó két fejezetében a korra jellemző módon szintén egybemosta a két eseményt. Vö. HSz, 45–51.

Terezianak Magyarországot, és annak koronáját megtartotta”, s e „dicső” történet „mind a’ Magyar Nemességre, mind annak Fejedelmére egyenlő fényt hozott”.¹⁵⁹ A mitikussá vált történeti eseménysor Kisfaludy által ismertetett változatában „a’ minden barátjaitól elhagyatott” Mária Terézia „egyedül a’ Magyar Nemzetbe” helyezte „egygyetleneggy és végső reménységét”, s diétát hirdetett, majd ott „mennyei, néha mégis fuldokló szavakkal, könnyekben borongó szemekkel”, a csecsemő Józseffel a karján adta tudtára a vármegyei követeknek a magát mint „gyenge Királyi Aszszonyt” és az uralkodóházat fenyegető veszedelmet. Erre válaszul „hazafiúi lángba lobbanva”, kardot rántva – önkéntesen, saját jóindulatából – ajánlotta életét és vérét a királyért és hazáért „az Országnak minden Rendgye”, aminek nyomán „[m]egrendeltetett az Insurrectió, és [...] nem csak Pozsony’ Városa, hanem az egész Ország Katonává lön”. Nem kétséges azonban, hogy ebben a kontextusban a rendi értelemben vett országon (‘regnum’), ahogyan a magyarokon, bár a fogalmak ennél szélesebb, inkluzívabb jelentést is megengedtek a korban, Kisfaludy mindenekelőtt a nemességet értette: „Ekkor tapasztalta az Austriai Ház, melly drága kincse légyen a’ Magyar Királynak a’ Nemesség. Ráütöttek a’ Magyarok a’ sok ellenségre, és megverték; és megtartották kedves Királyoknak az Országot, és Koronát.”¹⁶⁰

Batsányi az elsőként idézett mondatban aláhúzta a „Nemességre” szót és azt írta fölé, hogy a „Nemzetre”, míg a legutóbbi mellé azt jegyezte fel a lapszélre, hogy: „a’ Magyarok, tehát nemtsak a *nemesség*, melly tsak egy kis részetskéje, valóságos *fractiója* az Egésznek!”¹⁶¹ A marginálisokon keresztül kirajzolódó Batsányi-féle narratíva tehát az eredeti fogalmakat átjavítva, illetve jelentésüket inkluzív módon kitágítva, a rendiség közjogi kereteit átmetsző, társadalmilag inkluzív nemzetfogalom (és tehetjük hozzá, a haza szeretetére és fegyveres szolgálatára való képesség inkluzivitását hangsúlyozó patriotizmusfelfogás) között értelmezte újra az 1741-es eseményeket és az ország részvételét a háborúban, pontosabban az ebből képzett politikai-történeti mítoszt.¹⁶² Emögött nyilvánvalóan

¹⁵⁹ *Uo.*, 45–47.

¹⁶⁰ *Uo.*, 51.

¹⁶¹ Közli: FENYŐ 1956, i. m. 355–356. Nemzetfelfogásához részletesen ld.: BJÖM, IV, i. m. 61–65, 124–127.

¹⁶² E megnyilatkozásainak eszmetörténeti háttéréhez tartozik egyik korai munkája, az 1785-ös *A’ Magyaroknak Vitézsége*, melynek központi alakja egyébként Hunyadi János. Ezt Batsányi egy 1745-ös latin nyelvű jezsuita röpiratból (Gasó István *Bellica Hungarorum fortitudójából*) fordította, illetve egyéb művekből – közte Bessenyei György 1778-as *Hunyadi János élete és viselt dolgai* című, 1778-as munkájából – vett részletekkel felfrissítve kompilálta. E kötet egyrészt az eredeti latin kiadványhoz képest ha teljesen el nem is hagyta, de már-már elszakadt annak a ’pietas’-t a ’fortitudo’-val lépten-nyomon összekapcsoló vallásos elképzeléseitől, és már egy új típusú nemesi-nemzeti hőskultusz felé mutatott. Másrészt pedig Kinizsi tettei kapcsán már jelezte, hogy a „nemesi rend [...] nem áttörhetetlen falakkal körülhatárolt kaszt”, s „a nem-nemes is odakerülhet érdemei révén”, s báró Orczy Istvánhoz intézett ajánlása is a ’vera nobilitas’ képzetének jelenlétére utal. Ld. a szövegkiadók jegyzeteit: BJÖM II., *Prózai művek*, 1., kiad. Keresztury Dezső, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1960, 420–434. Ennek kapcsán Bíró Ferenc arra hívta fel a figyelmet, hogy már e

egy Kisfaludyétól s általában véve a nemesség mainstream politika- és nemzet-szemléletétől radikálisan eltérő álláspont húzódott meg, mely a rendi exkluzivitással szemben a haza osztatlanságát és a nemzet egységét hangsúlyozta.¹⁶³ Az ezt alátámasztó történelemfelfogás azonban nem annyira Batsányi megjegyzései, egyúttal azt is sejtetik, hogy a diéta nyomán kiállított magyar(országi) csapatok 1741–42-es háborús szereplésével kapcsolatban pontosabb történeti ismeretekkel bírt vitapartnerénél. A vonatkozó törvénycikk értelmében ugyanis az ország rendjei nem csupán a nemesek személyes és helyettesek útján történő felkelését ajánlották meg, de egyúttal a birtokosok által ún. „nádori portánként” kiállítandó lovasokat és gyalogosokat is, azaz Szijártó István szavaival élve „nem egyszerűen nemesi felkelésről, hanem a gyalogság [az ország adójának terhére történt] kiállításán túl is inszurrekcionális és inszurrekcionális-portális katonaságról” volt szó.¹⁶⁴ Ha Kisfaludy ezzel tisztában volt is, röpiratában a ’vitam et sanguinem’ áldozata mellett a háborús részvételt és dicsőséget is a magyar nemesi nemzet számára sajtátította ki.

A fentiekből a röpirat – mindenekelőtt a magyar változat – potenciális használóinak, illetve olvasóinak igen széles és meglehetősen heterogén köre rajzolódik fel, s igen sokfélék használati és olvasásmódjai is. Az előbbieket illetően érintettségre, rendi állásra, illetve professzióra nézve megtalálhatóak közöttük Kisfaludy barátai, közeli és távolabbi ismerősei, az intézményesített kulturális nemzetépítés iránt elkötelezett befolyásos főrendű mecénások, a jómódú köznemesség inszurrekcióra kötelezett vagy abban egyéb módon érintett tagjai (és ezek leszármazottjai), kisnemesek, nemesi és nem-nemesi származású értelmiségiek, köztük írók és költők, hivatásos katonák, egyháziak, magyarok és nem magyarok, sőt nő és fiatalok is akadt. Egy részük minden bizonnyal csak birtokolta a könyvet, mások ellenben valamilyen módon – a megbízó, a szerző és a kiadó által intencionált „normatív” olvasatnak megfelelően vagy sem – használták, olvasták is, akár közvetlenül megjelenését követően, inszurrekciós propagandamunkaként, vagy később politikai, történeti szöveggént, vagy valamely egyéb formában. A használati és olvasásmódok tekintetében a literátus, tanult olvasók között a negatív (Vitkovics), a vitatkozó-kritikus (Batsányi), az affirmatív (Pápay) és a semleges (Kazinczy) viszonyulásra is akad példa. Sokan bizonyára csak afféle alkalmi röpiratként olvasták a szöveget (mint Kazinczy), mások ellenben, úgy tűnik, jóval intenzívebben, a felkelés okkazonalitásán túlmutató mondanivalót látva benne.

kötetben is tetten érhető a „haza” elvont és az „elődöktől merőben eltérő” gondolkodásmódot reprezentáló fogalma: Bíró 1995, i. m. 348–350.

¹⁶³ *Uo.*, 354–358.

¹⁶⁴ SZIJÁRTÓ M. István, *Somogy megye 18. századi betelepülése és az 1740-es évek nemesi felkelései* = *Uő, Nemesi társadalom és politika*, Bp., Universitas, 2006, 57–90, 65. Az 1741-es felkeléshez lásd még: ÉBLE Gábor, *Az 1741-iki insurrectio szervezése = Hadtörténelmi Közlemények*, 11(1910), 165–198; *Uő, Törvényhozás az insurrectióról 1741-ben*, I–III. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 10(1897), 160–224, 352–387, 555–588.

Az utóbbiak közül akadt, aki feltehetőleg a nemesi-nemzeti kollektív identitást megerősítő kalauzként tekintett rá, mint a Pfriem-féle kötet valamely olvasója, de volt, aki épp „ideológiájának” exkluzivitása miatt polemizált vele konstruktív módon, mint Batsányi. Láthattuk, voltak olyanok is, akik a kötetet egészen másféle gyakorlatokkal sajátították ki, mint az előállítóinak eredetileg szándékában állt, hisz tulajdonképpen üres lapként tekintettek rá. Reményeim szerint mindezzel nem csupán Kisfaludy röpiratának – részben az inszurrekciós mozgósítást támogató propagandán és a politikai gondolkodás történetén túlmutató – jelentősége mellett sikerült újabb érveket felhozni, de talán emellett is, hogy a kulturális elsajátításokra különös figyelmet fordító könyv- és olvasástörténeti megközelítés a politikai eszmetörténet-írás számára is izgalmas eredményeket hozhat.

Nagy, Ágoston

The uses and reception of Sándor Kisfaludy's *Patriotic Appeal of 1809*

In the end of 1808, Sándor Kisfaludy was commissioned by Joseph Beckers, the adjutant of Archduke Joseph to write a short pamphlet on a future noble levy, to draw attention of the Hungarian nobility to the asset of their “obsolete privileges”. Kisfaludy finished it as a long, rhetorically lush, and thematically complex pamphlet in the early 1809, and the work was blue pencilled by Beckers and the Palatine to erase socio-politically sensitive parts. The work was published anonymously in late March – early April in Hungarian, and in the translation of Lajos Schedius in German. The *Patriotic Appeal to the Hungarian Nobility* became one of the most important propaganda works of its time, which was written first and foremost to the educated wealthy landed gentry, the leading political class of the country. The printing was conducted by the ideas of Kisfaludy. The present study reconstructs the „life-cycle” of the pamphlet within the frames of history of books, emphasizing the convergence between book and intellectual history, based on the idea of Robert Darnton. To this, on the one hand it will be shown, how this work was produced and circulated as a material object, on the other hand, how it was received as a printed text by the contemporary literary public. To map the spread of the book, to analyse the traces of possessors and of various types of its usage and reading, this contribution tries to explore all the copies in existing and historic collections, as well as to examine the marginals and other notes in them.

Keywords: 19th century, Hungary, history of books, reading, collections, pamphlet, patriotism, nobility, propaganda, Napoleonic Wars.

Klestenitz Tibor

**„Amit fülbe súgva hallotok, a háztetőkről hirdessétek”
A sajtó szerepének megítélése
a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, 1867–1890**

A dualista berendezkedés 1867 után hamarosan elhozta a magyar sajtó aranykorát: a kedvező jogi környezet, a gazdasági és kulturális haladás, az írni-olvasni tudás egyre növekvő szintje néhány évtizeden belül jelentős fejlődést eredményezett. Míg a kiegészítés megkötésekor 80 magyar nyelvű hírlap és folyóirat jelent meg az országban, 1890-ben már ennek nyolcszorosa.¹ A nyilvánosság szerkezetének átalakulása, a sajtószabadság érvényesülése és a hírlapok szerepének növekedése jól érezhető hatással járt a magyar protestáns gondolkodásban is. 1867 után számos véleményformáló szomorúan szemlélte a materialista, racionalista és darwinista irányzatok térnyerését a cenzúrától frissen megszabaduló fővárosi sajtóban, hiszen „az évtizedekig elzárt magyar közönségre hihetetlen mértékben és egyszerre zúdult rá a vallás »végenyészeteről« szóló kárörvendő kritika”.² Mások viszont mindenek ellenére inkább lehetőséget láttak a szólás- és sajtószabadságban, azt remélve, hogy ezek segítségével a protestáns eszmék meghódíthatják maguknak a nyilvánosságot.³

Jelen tanulmány azt mutatja be, hogy a korszak legfontosabb protestáns hetilapja, a Budapesten megjelenő, országos jelentőségű *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzői a dualizmus első felében hogyan ítélték meg a folyamatokat, valamint milyen változásokat láttak szükségesnek az átalakuló kommunikációs térhez való alkalmazkodás érdekében.

Szövetségben a liberalizmussal – lehetőségek és kihívások

A magyar protestantizmus első közös hetilapjaként 1842-ben meginduló orgánusmot 1848-ig két neves lelkész, az evangélikus Székács József és a református Török Pál szerkesztette, majd a neoabszolutizmus korában megjelenése sokáig

¹ BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Bp., Wolters Kluwer, 2016, 31.

² KOVÁCS Ábrahám, *Hitvédelem és egyháziasság, A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Bp., Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan, 2010, 198.

³ KLESTENITZ Tibor, *A sajtószabadság kérdése a katolikus és a protestáns nyilvánosságban, 1867–1918 = Uő, Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*, Bp., Médiatudományi Intézet, 2020, 16–17.

kényszerűen szünetelt.⁴ Kiadását 1858-ban a pesti református teológiai akadémia elismert tanára, Ballagi Mór élesztette fel újra. A szegény zsidó családból származó, de rendkívüli tehetsége és szorgalma révén gyorsan felemelkedő tudós a tübingeni egyetemen ismerkedett meg a liberális protestáns teológiával, és ennek gondolkodásmódját elfogadva – előbb evangélikus, majd református hitre térve – a vallás és a modern tudományos világnézet összeegyeztetésének igényét képviselte.⁵ Az orgánum közéleti szerepe 1859-ben a protestáns pátens kapcsán rendkívül felértékelődött, hiszen a református és evangélikus felekezetek szervezetének kérdése a kormányhatalom és a magyar politikai elit fő ütközőpontjává vált. A pátensharc sikeres megvívása után a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* kikerült ugyan az országos érdeklődés homlokteréből, ám szerzői gárdája továbbra is hangoztatta a protestantizmus és a magyar nemzeti mozgalom egymásrautaltságát, és egyre nagyobb súlyt fektetett a liberális, illetve racionális teológia képviselőjére.⁶ 1867 után Ballagi nagy hatású budapesti kartársával, Kovács Alberttel együtt úgy vélte, hogy a kiegyezéssel vezető szerepre kerülő társadalmi és politikai liberalizmus lényegi rokonságban áll az általuk képviselt vallási és teológiai liberalizmussal, és irányvonalukat a lapban is következetesen érvényesítették.⁷ A radikális liberális teológia azonban megosztotta a magyar protestáns lelkészeket, és ellenhatásként hamarosan megjelent a hitvalló-egyházias, ortodox címkét viselő irányzat, amelynek bázisát elsősorban a tiszántúli református egyházkerület jelentette.⁸

A teológiai nézeteltérések ellenére a liberalizmussal kötött politikai-közéleti szövetség programja kifejezetten népszerű volt a protestánsok között, hiszen a szabadelvűséget a fejlődés és a nemzeti önrendelkezés zálogának látták. A vonzerőhöz az is hozzájárult, hogy a katolikus egyház mereven szembehelyezkedett a liberális eszmékkel, és egyebek mellett a sajtószabadságot is veszélyes tévedésként ítélte el.⁹ A magyar politikai közvélemény szemében ráadásul a katolicizmus az önkényuralom alatt és a kiegyezés megkötése után népszerűtlennek számított, mert a klérus és a katolicizmus világi vezetői nagyrészt 1848 ellenfeleinek és a rendiség híveinek mutatkoztak. Mindez pedig egybevágott a német romantika historizáló álláspontja nyomán nálunk is elterjedt nézettel, miszerint a konzerva-

⁴ FEHÉR Katalin, *Egy reformkori egyházi lap történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 120(2004), 388–392.

⁵ SZŐRCS Farkas, *Emlékezés Ballagi Mórról = Protestáns Szemle*, 19(1907), 9, 563–574.

⁶ LÁSZLÓ Ferenc, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1842–1848; 1858–1919) = Reformátusok Budapesten II.*, szerk. Kósa László, Bp., Argumentum, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1204–1205.

⁷ KOVÁCS 2010, i. m. (2. jegyzet) 29–43.

⁸ *Uo.*, 32.

⁹ KLESTENITZ Tibor, *A klérus és a nyilvánosság a 19. század második felében = Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*, szerk. Csibi Norbert, Forgó András, Gőzsy Zoltán, Pécs, META Egyesület, 2021, 487.

tív, sőt maradi katolicizmussal szemben a protestantizmus a szabadelvűség szellemi előfutára.¹⁰

Ballagi 1867 júniusában, néhány nappal Ferenc József ünnepélyes koronázása előtt kiadta a jelszót: az elmúlt 18 év „fonák kormányzása” által ütött sebeket be kell gyógyítani „az emberi ész minden erejének”, így a szabad sajtónak és a tudománynak a segítségével, a katolikus egyházi hierarchiát pedig meg kell gátolni abban, hogy megakadályozza a regenerálódást. „A haladás azon mértékben leszen lehetővé az európai emberiségben, amely mértékben sikerül a klérus befolyását paralizálni”¹¹ – írta. Felfogására jellemző, hogy 1867-ben legfontosabbnak ítélt cikkeit külön kötetbe rendezve is megjelentette, amelynek *A protestantizmus harca az ultramontanizmus ellen* címet adta.¹²

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* a következő években gyakran tárgyalta a katolicizmus és a sajtó viszonyát, azt próbálva bizonyítani, hogy a katolikus lapkészítők szellemi megkötöttségeik miatt nem képesek megfelelően betölteni hivatásukat. 1869-ben például a *Széttekintés az ultramontán sajtó kopár mezején* című terjedelmes cikksorozatban kritizálta a katolikus tollforgatók írásait. Amikor pedig a *Religio*, a klérus folyóiratának szerkesztője, Pollák János pécsi kanonok rövid szolgálati idő után távozni kényszerült székéből, a protestáns orgánium ezt azzal vélte megmagyarázhatónak, hogy Pollák túl komolyan vette feladatát, és – hüen a sajtó hivatásához – rendszeresen beszámolt az egyes püspöki udvarokban tapasztalható visszaélésekről. A hierarchikus felépítésű egyházban azonban a nyilvánosság határai igencsak szűkre szabottak: „A bírálgatást a püspök[ök] sokáig nem is tűrhették oly embertől, kivel parancsolhatnak.”¹³

Ballagi úgy vélekedett, hogy az ultramontán katolicizmusnak, ha hatalomra jut, „első gondja a szólás- és írásszabadságot elnyomatni és az ellenvéleményűeket silentiárusokká tenni”. Megítélése szerint ugyanez már megtörtént a neoabszolutizmus idején, amikor a protestánsok a cenzúra miatt hallgatásra kényszerültek, 1867 után viszont a katolikusok a nyilvánosság előtt saját magukat kezdték elnyomottként, a liberálisok által üldözöttként beállítani. Véleménye szerint ez egyfajta „kommunikációs trükk”, hiszen az a valódi céljuk, „hogy időt nyerjenek erőt gyűjteni akkorára, mikor a dolgok kedvezőkké leendenek megdöntésére azon állapotnak, melyet ők, mint elégszer kinyilatkoztatták, csak tűrnek”. Legfőbb érve a IX. Pius pápa által néhány évvel korábban, 1864-ben a *Quanta cura* enciklika mellékleteként kiadott *Syllabus errorum* volt, amely tételesen felsorolta

¹⁰ BRANDT, Juliane, *Felekezeti és nemzeti identitás Magyarországon: a protestáns egyházak = Századvég*, 29(2003), 14; KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában = Uő, Művelődés, egyház, társadalom, Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2011, 141, 147.

¹¹ BALLAGI Mór, *Concordatum III = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1867. június 2., 677–678.

¹² BALLAGI Mór, *A protestantizmus harca az ultramontanizmus ellen*, Pest, Osterlamm Károly, 1867.

¹³ *Különfélék = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1869. március 28., 408.

az Apostoli Szentszék által tévedésként elítélt liberális eszméket.¹⁴ Ballagi szerint az ultramontánok a liberális államokban mindenkit megillető polgári szabadságjogokat arra használták fel, „hogy a jelen társadalmi rendet kárhoztató enciklika elveit a papok szabadon alkalmazhassák, a más értelmén lévöket büntetlenül háborgathassák”. Erre hivatkozva a liberálisokat az ultramontán eszmék ellen indítandó sajtókampányra ösztönözte, hiszen az idöszaki sajtónak szerinte az volt a rendeltetése, „hogy a vélemények minden árnyalatait konstatálva, amit igaznak felismert, gyözelemre segítse, amit pedig hamisnak tart, minden módjában álló eszközökkel ostromolja és megdönteni törekedjék”.¹⁵ Amikor pedig az 1860-as évek végén úgy tűnt, hogy a konzervatív katolikusok körében egyre élénkebbé váló eszmecsere elvezethet egy felekezeti párt megalapításához,¹⁶ a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* a veszélyesnek ítélt szervezkedést többek között a sajtószabadság eszméjének védelmére hivatkozva támadta: „a papság mindenféle szenvedélyes nyilatkozatokat tesz közzé az istentelen pogány sajtó ellen, mely ékes cím alá épp úgy befoglalja a jobboldali *Pesti Naplót*, mint a baloldali *Hont*”.¹⁷ Ballagi ekkor azt is felvetette, mi történe, ha – az ekkor még csak formálódóban lévő – politikai katolicizmus egyszer hatalomra kerülne Magyarországon. „Ki biztosít arról, hogy a demokrácia uralomra jutása mellett, azon befolyásnál fogva, melyet a papság a tömegek lelke felett mindig bírt, nem fogunk-e egy szép reggel arra ébredni, hogy amaz egész alkotmány, mely a szabad közvéleményt és szabad sajtót léte föltételének nézi, megsemmisítve és halomra lesz döntve?”¹⁸

Az orgánium irányvonalát meghatározó szerkesztö tehát – ragaszkodva a még 1858-ban publikált programjához¹⁹ – feltétlen értéként tartotta számon a sajtószabadságot. Ballagi számára a liberális egyházi lapkészítöi identitás felvállalása azért is fontos volt, mert segítette számára az elhatárolódást egyik fő teológiai ellenfelével, az ortodox hitvallásos irányt vezető Révész Imre debreceni lelkésszel szemben. Egy alkalommal Révész saját lapjában, a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmezöben* rosszállóan megemlítette, hogy a fővárosi heftilap éles hangú polémiákat folytat, és nem független „az oly sok gyarlóságokkal

¹⁴ GÁRDONYI Máté, *Bevezetés a katolikus egyház történetébe*, Bp., Jel, 2006, 300–301.

¹⁵ BALLAGI Mór, *Összinte szó = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1868. február 9., 163–166.

¹⁶ SZABÓ Dániel, *Párt vagy nem párt, Program vagy nem program = Történelmi Szemle*, 52(2010), 4, 566–567.

¹⁷ KOVÁCS Albert, *Osztrák és magyar ultramontánok = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1870. szeptember 4., 1084.

¹⁸ BALLAGI Mór, *Unius dementia multorum fit opinio = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1872. június 8., 709. Ballagi tehát az alsóklérussal szemben következetesen kritikus véleményét képviselt, ami feltűnő ellentétben áll a kor fösodorbéli liberális véleményalkotóinak stratégiájával. Erröl lásd: RADA János, *Plébánosok és káplánok az egyházi kérdések vitájában (1867–1873) = CSIBI, FORGÓ, GÖZSY szerk. 2021, i. m. 303–314.*

¹⁹ NAGY Károly Zsolt, *„Hová lett a református öntudat?” A magyar református felekezeti identitás megújításának néhány diskurzusáról*, doktori disszertáció, Pécs, 2012, 70.

terhelt pesti sajtótól”.²⁰ Ballagi ironizáló válaszcikkében öntudatosan magára váltalta a „modernhitű újságíró” jelzõt, amivel a liberális és az általa maradnak ítelt ortodox teológia különbségeit is hangsúlyozni igyekezett.²¹

A lap szerzõi a sajtót ellenõrzõ funkciójának következében az egyházak belsõ fejlõdése szempontjából is kiemelt jelentõségûnek ítélték. Weber Samu szepességi német evangélikus lelkész 1873-ban pesszimista, a liberális protestánsok önképével merõben ellentétes képet rajzolt a belsõ nyilvánosság mûködésérõl. Úgy vélte, hogy a hivatalos egyházi hatóságok sokszor túl konzervatívak, a belsõ közvélemény részérõl megfogalmazódó, építõ hatású reformterveket gyakran pusztá meg szokásból ellenzik, és a maradiság falát az egyházi sajtó sem képes áttörni. „Sokan és pedig befolyásos embereink közül nem is szívesen látják, ha még itt-ott valaki akad, ki tollhoz nyúl és valamely egyházi lapba ír, véleményét nyíltan kimondja, vélemény szabadságot maga magának úgy, mint másnak követel. Pedig élénk eszmecsere és az abban nyilvánuló vélemény szabadság nélkül nem is létezhetik protestantizmus.”²²

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztõsége hasonló szellemben ítélte meg a kérdést, és – egy konkrét ügy kapcsán, de általános érvénnyel – kimondta: „bűnnek tartanók személyes tekintetek miatt a nyilvánosságot korlátozni”. A sajtó egyik fõ feladata ugyanis, hogy megvédje a közösséget a hivatalos szervek visszaéléseitõl, és ez természetesen az egyházi intézményekre is vonatkozik.²³ A laphoz gyakran érkeztek hivatalos egyházi szervektõl kifogások azért, mert a szerkesztõség közölte a különbözõ helyi visszaélésekrõl beszámoló olvasói leveleket. A panaszok nagy többségét azonban a szerkesztõség határozottan visszautasította, azzal érvelve, hogy a „sajtó hivatása a visszaéléseket ostorozni”,²⁴ az egyházi közélet pedig csak akkor fejlõdhet jó irányba, ha „a közügyeket nyílt, férfias, sõt heves vitatkozás, ha szükséges, megrovás alá” lehet venni.²⁵ Az átláthatóság növelését a protestáns nyilvánosság minden területén fontosnak ítélték, ezért például 1873-ban sürgették, hogy az egyházi tanintézetek évente adják ki azonos szerkezetben összeállított értesítõiket, összehasonlíthatóvá téve ezáltal eredményeiket.²⁶ Felhívásukat azonban nem találták igazán eredményesnek, hiszen az év

²⁰ RÉVÉSZ Imre, *Néhány szó Ballagi úr védekezésérõl* = *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmezõ*, 1871, 1–2, 107.

²¹ BALLAGI Mór, *Jámbor hangok az igazhívóság táborából* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1871. február 12., 197.

²² WEBER Samu, *Egyházunk jelene* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. július 13., 868–869.

²³ *Iskolaügy* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1870. január 30., 145.

²⁴ *A rimaszombati gimnázium* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. október 4., 1273.

²⁵ BALLAGI Mór, [Válasz] = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1872. március 2., 276.

²⁶ BALLAGI Géza, *Figyelmeztetés a kormányhoz és a felekezetek elõljáróihoz az iskolai értesítõk ügyében* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. augusztus 13., 972.

végéig a buzdítás dacára az 58 protestáns gimnázium és reáliskola közül csak 26 adott ki értesítőt.²⁷

A lapkészítők a liberális haladás-hit jegyében igyekeztek a sajtó társadalmi hatókörének növelésével szolgálni a társadalom kulturális fejlődését. „Ámde mi haszna működik a szabad sajtó, ha a közönség kilenctized része írni-olvasni nem tud, a betűt nem ismeri, s így a sajtó termékeit nem élvezheti, annak áldásaiban nem osztozhatik?” – tette fel a kérdést 1869-ben Ballagi, és sürgette a protestáns lelkészeket, hogy tegyenek meg mindent a közművelődési viszonyok előmozdítására, például népoktatási körök, önképző-társulatok, takarékmagtárak alapításával. Gyakorlati szempontok alapján elsőként anyagi célokat szolgáló egyetek létrehozását látta célszerűnek, amiknek hála „ama szegény emberek értelmesebbekkel való érdeklődésük és gyakori érintkezésük folytán a műveltség nagy becsét felismervén, mindent el fognak követni, hogy gyermekeiket abban részesítsék”²⁸

Az 1867 után megélélnkülő politikai élet, a pártok megszerveződése és a szenvedélyeket feltűzelő nyilvános viták komoly hatást gyakoroltak a napisajtóra, amelyben elszaporodtak az éles polémiák.²⁹ A protestáns véleményformálók körében ennek nyomán megjelent a félelem, hogy mindez a jövőben akár az ő egyházaik közéleti tekintélyét is kikezdheti. Török Pál például – ekkor már mint dunamelléki református püspök – a kerület közgyűlésén megfeddte azokat a lelképászorokat, akik túl nagy energiával vetették bele magukat a közéleti vitákba, kijelentve: „Szerintem a politikai pártszínezetű lapok ajánlása s terjesztése helyett, [a lelkésznek] hivatali tisztével egyezőleg, inkább kellene épületes olvasmányok terjesztésével foglalkoznia.”³⁰

Az aggodalmak a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban is tetten érhetők: Farkas József, a budapesti református teológiai akadémia tanára például 1868-ban nyugtalanító kérdést tett fel. „Vajon azon ezer és ezer cikk s gúnykép, melyek a közelebbi pár év alatt a bécsi és pesti sajtónak úgy komoly, mint élces irányú szülöttei által széthordattak, ha majd a nép közé is leszivárognak – mert minden bizonnyal le fognak szivárogni –, nem ébresztenek-e majd oly szellemet, mely úgy általában a vallásos érzelmre, mint saját egyházunkra s ennek szolgálira nézve keserű gyümölcsöket termend?” Farkas attól is tartott, hogy a pártpolitikai megosztottság következményei, így az éles hangvétellű vitacikkek, az ellentétes oldalon álló politikusokra szórt rágalmak a „nép alsó rétegében” rossz hatást fog-

²⁷ *Az idej iskolai értesítőkről általában = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. december 7., 1545.

²⁸ BALLAGI Mór, *Vita nuova = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1869. január 3., 8–10.

²⁹ BUZINKAY 2016, i. m. (1. j.) 179. A sajtószabadság érvényesülése és a sajtópolémiák ekkoriban állandó témát szolgáltattak az élclapoknak is. Lásd TAMÁS Ágnes, *Sajtószabadság és sajtóírányítás élclapokbéli megítélése a kiegyezés első éveiben (1867–1868) = Történelmi Szemle*, 63(2021), 1, 75–97.

³⁰ *Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve 1860–1869*, 1868. június 6., 4.

nak gyakorolni az erkölcsökre és a hazafias érzelmekre egyaránt.³¹ Véleményére rímelve Molnár Aladár, a dunamelléki református egyházkerület világi tisztviselője és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa egy publikált hivatali emlékiratában azt hangsúlyozta, hogy önmagában véve az olvasni tudás még nem jelent műveltséget, sőt a megfelelő ismeretek nélkül kifejezetten káros is lehet, mivel „a csupán olvasni tudó ember kellő ismeretek s tisztultabb értelem hiányában és innét származó hiszékenységénél fogva a legkönnyebben ámítható, vezethető babonáságra vagy tévutakra a ponyvairodalom és napisajtó bizonyos termékei által”.³²

A szerzők nagy figyelmet fordítottak a népirodalom helyzetére is, hiszen úgy találták, hogy ez – elsősorban a kevésbé tehető és művelt rétegek esetében – jóval nagyobb hatást gyakorol a közgondolkodásra, mint a napisajtó. (Ezt egyébként a korszak katolikus véleményformálói is hasonlóan látták.³³) Gyakran nyilatkoztak kritikusan a kérdésben, például nehezményezték a Brit és Külföldi Bibliatársulat³⁴ kiadványainak „rossz magyarságát”, vagy az állítólag a cég ügynökei által terjesztett ponyvairodalmat,³⁵ és szót emeltek a naptárirodalom nagyon alacsonynak talált színvonala ellen.³⁶

Baky István csanádi református lelkész az elvi szinten rendkívül hasznosnak ítélte, de a gyakorlatban sokszor nem kielégítően működő olvasókörok kapcsán fogalmazott meg kritikát. Tapasztalatai szerint az olvasókörok alapításakor a lelkészek lelkiismeretesen felszólaltak a „tanítató és hasznos lapok” megrendelése érdekében, azonban nézeteikkel gyakran kisebbségbe szorultak a település befolyásos közbirtokosaival szemben. Utóbbiak többnyire a politikai ízlésüknek megfelelő napilapokat helyezték előtérbe, ám – jellemzően a parlamenti választások lezajlása után – elvesztették minden érdeklődésüket, és kivonultak az olvasókörok

³¹ FARKAS József, *Vész- s intőhangok a magyar protestáns papsághoz = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1868. május 24., 657–661.

³² *A felsőbb népiskoláknak gazdaságát s iparos alsóbb fokú szakiskolákul szervezése ügyében B. Eötvös József közoktatásügyi és Gorove István földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter urakhoz benyújtott Emlékirata Molnár Aladárnak = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1869. szeptember 26., 1232.

³³ CSIBI Norbert, *A sajtóügy aktuális kérdései a magyarországi katolikus nagygyűléseken, A 19–20. század fordulója = A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai*, szerk. Klestenitz Tibor, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 59.

³⁴ Az 1799-ben alapított társulat a társadalom minden rétegéhez anyanyelvén kívánta eljuttatni a szentírást és a vallásos irodalmat. Magyarország működése a neoabszolútizmus idején szünetelt, 1861-ben indulhatott újra. Kovács Ábrahám, *Nemzetközi kálvinizmus Európa periferiáin, Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században*, Bp., Nagyvárad, L'Harmattan Kiadó, Partiumi Keresztyén Egyetem Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, 2016, 14, 29.

³⁵ *A bibliaterjesztő társulat ponyvairodalmi termékei = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1871. március 12., 342; KOMÁROMY Lajos: *Még egy szó a bibliaterjesztő társulat kiadványai ügyében = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1871. április 2., 433–434.

³⁶ BALLAGI Géza, *Naptárirodalmunk és a Prot. árvaházi képes Naptár = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. december 21., 1614.

vezetőségéből, átengedve az irányítást a „kétes elemeknek”, akik egyszerűen iszogatóra és kártyázgatóra használták az egyébként sokra hivatott intézményeket. Baky szerint ezek a lezűllött olvasókörök menthetetlenek, ezért egyszerűen sorsukra kell hagyni őket, és helyettük inkább egyházi, községi vagy iskolai kölcsönkönyvtárakat kell alakítani.³⁷

1875-ben Simon Sámuel, a Gömör-Kishont vármegyei Szűtor református lelképásztora már az önvád motívumát is alkalmazta cikkében, hiszen felvetette a kérdést, hogy vajon a „pártokra szakadozott s egymás ellen tusakodó protestáns papok” megtesznek-e mindent a falusi köznép erkölcsi és vallásos életének fejlesztése érdekében. Simon burkoltan a hivatalos egyházi vezetés felelősségét is feszegette. Leírása szerint azt tervezte ugyanis, hogy a szűszékről ajánlani fogja gyűlekezetének a protestáns egyházi népirodalom termékeit, majd megveszi azokat, és felajánlja híveinek, hogy becseréli a kiadványokat a birtokukban lévő népszerű, de kártékony ponyvairodalmi munkákra. Terve azonban meghiúsult: nem tudott a vásárláshoz megfelelő anyagi fedezetet előteremteni, mivel erre a célra nem léteztek központilag szervezett egyesületek, sem egyházi közalap. Ezért elsősorban a legnépesebb és legnagyobb összegű államsegéllyel rendelkező tiszántúli egyházkerülettől várta volna a kérdés rendezését.³⁸

„A háztetőkről hirdessétek”

Vita a napisajtó felhasználási lehetőségeiről 1876-ban

Az 1870-es évek közepétől kezdve a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egyre több válságjelenségről, a protestantizmus közéleti visszaszorulásáról adott hírt. Farkas József például úgy találta, hogy a közvélemény hagyományos, a pátenstküzdelmek korából eredő protestánsbarátsága erodálódni kezdett. Nosztalgikus visszaemlékezése szerint az 1850-es és 1860-as évek fordulóján még a szabadelvű katolikusok is rokonszenveztek a protestánsokkal, viszont „ma a politikai pártviszály sok nemes harcost elidegenített ügyunktől, sok oly katolikus férfi, nem csak, de még protestáns is, kik egykor a legtekintélyesebb támasz- s oszlopférfiaink voltak, a közelebbi években hideg közönnyel tekintenek úgy egyházainkra, mint iskoláinkra, s tetemesen megkönnyítik ellenfeleinknek az ellenünk indított harcot.”³⁹ A szerzők a népirodalom helyzete miatt is aggódtak, hiszen megítélésük szerint a katolikus egyház sokkal sikeresebben alkalmazkodott az olvasni tudás terjedésével járó kihívásokhoz, és valósággal elárasztotta híveit a népszerű hitbuzgalmi irodalom termékeivel, míg a protestánsok lemaradtak eb-

³⁷ BAKY István, *Olvasókörök = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1874. április 26., 521–524.

³⁸ SIMON Sámuel, *Terjesszük a népirodalmat = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1875. április 11., 465–469.

³⁹ FARKAS József, *A prot. iskolák ellen indított hadjárat = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1874. június 28., 814.

ben a versenyben.⁴⁰ A hetilap ezért rendszeresen beszámolt a legfontosabb katolikus könyvkiadó, a Szent István Társulat működéséről,⁴¹ kifejezetten azzal a céllal, hogy meggyőzze a széthúzó protestánsokat az összefogás és a katolikus minta követésének fontosságáról.⁴²

A kiegyezést követően a protestáns egyházvezetés szabad utat engedett az egyházi sajtó fejlődésének. Az egyre gyorsabban szaporodó, hosszabb-rövidebb ideig működő egyesületek sajtótermékei felpezsdítették a belső közéletet: a jelentős kegyességi irányzatok, szövetségek, egyesületek egyaránt saját sajtótermékek kiadásával igyekeztek belépni az egyházi nyilvánosságba.⁴³ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzői örömmel látták ugyan a fejlődést, ám kételyeket is megfogalmaztak. Szócs Sándor református lelkész például a fő kérdést abban látta, hogy az újonnan létrejövő sajtó mennyire lesz képes megszólítani a protestáns világi értelmiséget. Összességében úgy ítélte meg, hogy ez a befolyásos társadalmi réteg elérhetetlen lesz a protestáns sajtó számára „mindaddig, míg a politikai sajtó csaknem teljes mértékben ignorálja, sőt kigúnyolja vallási és felekezeti érdekeinket”. A középosztály körében elterjedt vallási közöny szerinte sokféle tényezőre volt visszavezethető, így például a napisajtó vallástalanságára, ám a legfontosabb okot egy másik problémában, a hitoktatás elhanyagolásában vélte megtalálni.⁴⁴

A nyilvánosság kérdése igen intenzíven foglalkoztatta a hetilap olvasóit, amit jól érzékeltet a Turcsányi Andor körmendi evangélikus lelkész 1876-ban közölt cikke nyomán kibontakozó vita. Turcsányi Krisztus szavait – „amit fülbe sűgva hallotok, a háztetőkről hirdessétek” (Mt. 10:27) – idézve nagyszabású programot vázolt pályatársai elé. Szerinte a protestáns lelkészek a nyilvánosságban az egyházi lapok szűk körére szorítkoztak, azaz szinte „zárt ajtók mögött”, a saját nyelvükön beszélve érintkeztek egymással, így a világ, beleértve a protestáns híveket is, lényegében semmit sem tudott róluk. Turcsányi ezt elégtelennek tartotta, és gyökeresen új kommunikációs stratégiát vázolt fel. „Nem elég tehát a vallásos olvasmányok terjesztése, hanem át kell vinni munkálkodásunkat a világi sajtóba. Érdeket kell gerjeszteni ott is, ahol nincs érdekeltség: a forrást kell megtisztítani, a levegőt megüdíteni, mellyel mindenki él. Csak így hathatunk a világra; mert a sajtó most a háztető, meg a fórum, ez a nyilvánosság tere.” Szerinte a lelkészek elsősorban a napisajtó segítségével szólíthatják meg híveiket, hiszen – összhang-

⁴⁰ *Halte, was du hast!* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1875. november 28., 1549.

⁴¹ A Társulatról lásd MÉSZÁROS István, *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998*, Bp., Szent István Társulat, 1998.

⁴² F: *Visszhang a „Reflexiókra”* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. november 30., 1513; *A Sz. István Társulat = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1875. december 5., 1584.

⁴³ NAGY 2012, i. m. (19. j.) 70–71.

⁴⁴ Szócs Sándor, *Gimnáziumi vallásoktatásunk ügyében = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. január 16., 68–71.

ban a kortárs egyházi sajtó konszenzusával⁴⁵ – úgy látta: „templomba járni már egyszer nem szokás [...] ellenben lapot járítani és néha-néha olvasni is [...] ez már a kor követelménye”. A magyar napilapok viszont Turcsányi szerint többnyire „ellenséges indulatot tolmácsolnak minden iránt, ami vallás, egyház, pap”, ezért a lelkészi karnak megfelelő módon fel kell világosítania a közvéleményt. A sajtó magatartásában nem valamiféle titkos keresztényellenes ellenszenvet vélt felfedezni, egyszerűen úgy vélte, hogy az újságírók maguk is „legnagyobb mértékben tájékozatlanok a vallási dolgokban”, és nincs senki, aki felvilágosítaná őket. Ezért elsőrendű feladatnak tartotta, hogy – a belső ügyeket tárgyaló egyházi sajtó fenntartása mellett – a protestáns lelkészek kíséreljék meg az ország teljes nyilvánosságának megszólítását, ezzel téve eleget Krisztus parancsának.⁴⁶

A cikk rendkívül élénk visszhangot váltott ki. Farkas József egyetértett a szerzővel abban, hogy valóban tért kell foglalniuk „a sajtó s az irodalom minden ágában”, ám szerinte a közvélemény megszólításához először elengedhetetlenül szükséges a protestantizmuson belüli teológiai viták megoldása, hiszen az kifejezetten káros lenne, ha a debreceni ortodoxok korszerűtlennek ítélt, „vízözön előtti” tanait próbálnák a sajtóban népszerűsíteni.⁴⁷

Simon Sámuel szintén támogatta Turcsányi elképzelését, és vitába szállt azokkal a pályatársaival, akik „e tekintetben egy elven, egy nézetben vannak a római klérussal, hogy a parasztember kezébe sohasem kellene könyvet adni, mert mihelyt a szeme fölnyílik, ha fölvilágosodik, többé vele nem lehet boldogulni, veszedelmes, papmorgó, egyházellenes és engedetlen lesz”. Simon személyes tapasztalatai viszont éles ellentmondásban álltak ezzel, hiszen ő kifejezetten azokkal a híveivel boldogult a legjobban, akik rendszeresen olvastak. Szerinte csupán a pár gimnáziumi osztályt elvégzett, „tudákos” emberekkel akadtak gondok, akik a politikai napilapokból szerzett félműveltségre támaszkodva gyakran valóban egyházellenes nézeteket hangoztattak. A napisajtóban megjelenő ateista vélemények ellensúlyozása, válaszcikkek írása mellett elsősorban a széles néprétegek megszólítását, egy olcsó protestáns néplap kiadását tartotta sürgető feladatnak. Paternalista érvelése szerint „a mi népünk még most is gyermekkorát éli, annak vezetőre, tanítóra van szüksége; ennél fogva erővel is kell őt hajtani a jóra, erkölce nemesbítésére s lelki ereje tökélyesbítésére. Ennek elérésére pedig olcsó és népszerű lapokat, hasznos és jó könyveket kell adni olvasmányul a kezébe, és

⁴⁵ Az egyházi folyóiratok az 1850-es évektől szinte közhelyszerűen hivatkoztak a vallásos érzelmek lanyhulására. Kósa László, *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén* = Uő, *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, Ethnica, 1993, 107.

⁴⁶ TURCSÁNYI A., *A háztetőkről is...!* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. április 23., 514–520.

⁴⁷ FARKAS József, *Még egyszer „a háztetőkről is!”* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. április 30., 548.

az egyházi és valláserkölcsi élet kialvó tüze lángra gyullad ismét, és a nép szeretni és becsülni fogja papját.”⁴⁸

Gyurátz Ferenc pápai evangélikus lelkész elvi szinten szépnek, de megvalósíthatatlannak tartotta Turcsányi elképzelését. Szerinte a lelkészeknél túl nagy energiabefektetést igényelne, ha folyamatosan a nagyvilágra próbálnának meg hatni a sajtón keresztül, ezért okvetlenül elhanyagolnák saját gyülekezetüket; továbbá attól is tartott, hogy a teológiai álláspontok sokfélesége miatt eleve kilátástalan lenne a közvélemény egységes megszólítása. Ezért úgy látta, hogy csak a feladatra önként vállalkozó, a sajtószolgálatra elhivatottságot érző lelkészeket szabad a nyilvánosság csataterére küldeni, de „nem szükséges, sőt nem is tanácsos az egész lelkészi kart a sajtó terére utasítani munkálkodás végett; mert így csak azon esetek számát szaporítanók, melyekben az ember »invita Minerva« [Minerva akarata ellen, ihlet nélkül] tesz és beszél”.⁴⁹ Válaszában Turcsányi leszögezte, hogy Gyurátz félreértette, és ő sem kívánja, hogy minden lelkész sajtómunkába fogjon, de úgy látta, hogy az arra elhivatottnak végre cselekedniük kell.⁵⁰

Válságtudat és központosítási elképzelések

Turcsányi cikkének megjelenése után egy évvel, 1877-ben adta közre Tomor Ferenc katolikus publicista Joseph Lukas *A hatodik nagyhatalom* című munkáját, amely a németországi sajtóviszonyok részletes kritikáját adta. A mű hosszasan ecsetelte a korabeli konzervatív kultúrkritika elterjedt kifogásait⁵¹ a tökéletes lapkiadás negatív társadalmi következményeiről, a közízlést kiszolgáló üzletsajtó erkölcsromboló hatásáról, nyelvezetének elfajulásáról, valamint politikai és eszmei következetlenségeiről. A gyorsan közismertté váló mű komoly hatást gyakorolt a magyarországi közgondolkodásra, kijelölte a témáról folyó viták értelmezési kereteit, és megalapozta az antizsurnalizmust, a modern újságírás feltételezett negatív társadalmi hatásaival kapcsolatos ellenérzést.⁵²

Mindennek nyomán a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain is erősödni kezdett a sajtóval szembeni kritikus hozzáállás. Lukács Ödön református lelkész például elsősorban Turcsányi cikkére hivatkozva kárhoztatta a napisajtó szenzációhajhászatát, gondatlanságát, az istentagadó szellemű cikkek közlését. Ezeket a jelenségeket a sajtóüzem gyakorlati működéséből adódó kényszerekkel magya-

⁴⁸ SIMON Sámuel, *Hol vegyünk pénzt a népkönyvtárak föllállítására?* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. május 21., 652–654.

⁴⁹ GYURÁTZ F., *A hitközöny* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. július 23., 935–938.

⁵⁰ TURCSÁNYI A., *A háztetőkről is...! II.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. december 17., 1607.

⁵¹ SCHILDT, Axel, *Das Jahrhundert der Massenmedien. Ansichten zu einer künftigen Geschichte der Öffentlichkeit* = *Geschichte und Gesellschaft*, 2001, 2, 190.

⁵² KISS Mária Rita, *A hatodik nagyhatalom* = *Századvég*, 20(2001), 67–68.

rázta: azzal, hogy a terjedelmes újságoldalakat minden nap meg kell tölteni az olvasóknak tetsző tartalommal, ezért a szerkesztésben nem érvényesülhet egységes szellemiség. „Ma istentagadás, holnap materializmus, ma egy erkölcstelen-ség, bűneset, a jobb érzést felháborító vastag színben, holnap feljajdulás a közromlottság felett – találhatók ott a legkirívóbb tarkaságban, felszámíthatatlan hátrányára, erkölcsi megbénítására egy igen nagy tömegnek, mely a hírlapból merít mindent a divattól az erkölcsig és tudományig.”⁵³ Dobronyovszky Károly evangélikus lelkész főként a lapokban megjelenő bűnügyi rovatokat és az „erkölcsrcsontó” hirdetéseket tette felelőssé a családi légkör „megmérgezéséért”.⁵⁴

1877 végén Farkas József már általánosan elismert igazságként írt arról, hogy a protestantizmus régebben erős fegyverekkel bírt a szószerkeket és az iskolai katedrák formájában, viszont ma már „nem a fényes szónoklatok, hanem a sajtótermékek uralkodnak” a lelkek felett. És bár örömmel üdvözölte a teológiai és lelkipásztori szakirodalom jelentékeny fejlődését, annál szomorúbban konstataulta, hogy a világiak számára készülő vallásos irodalom terén még igen szűk a választék. Jó példaként a katolikus vállalkozásokat említette, és azt remélte, hogy a református egyházkerületek közötti együttműködés szervezeti kereteinek megeremtése után megvalósulhat a szorosabb összefogás az evangélikusokkal és az unitáriusokkal, közös erőfeszítéseikkel pedig megszülethet a „hatalmas protestáns népsajtó”.⁵⁵

Farkas értékelését alátámasztja, hogy a kortársak szintén regisztrálták az egyházi sajtó izmosodását: 1881 elején már tíz, főleg a lelkészeknek szóló folyóiratot vehettek számba, amit a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzői még soknak is tartottak, tekintve, hogy mindössze 2800 protestáns lelkipásztor működött az országban, a világiak pedig „megdöbbenő közönyösséggel” viseltettek az egyházi sajtó iránt.⁵⁶ Az viszont legalább egyértelműen örömmre adott okot, hogy egy korábbi kívánságuk kezdett megvalósulni, hiszen a protestáns tanintézetek többsége ekkor már évente megjelentette értesítőjét.⁵⁷

1881–1882-ben ráadásul valóra vált a hetilap szerzői körének egy régi, hatalmas jelentőséggel bíró elképzelése, hiszen a református egyház zsinata új egyházalkotmányt fogadott el, amely lehetővé tette az addig egymáshoz csak lazán kapcsolódó egyházkerületek munkájának összehangolását, valamint megterem-

⁵³ LUKÁCS Ödön, *Igénytelen nézetek és egy kis elmélkedés a vallásos közöny okai- s gyógyszeriről (Felolvasatott a nyíregyháza-vidéki ref. papi értekezlet 1876-dik évi október 4-iki gyűlésén.) = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1877. január 28., 107.*

⁵⁴ *Elnöki beszéd, mely a pestmegyei ev. esperességnek Domonyban tartott papi konferenciája alkalmával mondatott, 1877. május 29. Dobronyovszky Károly péteri lelkész, mint elnök által = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1877. június 17., 747.*

⁵⁵ FARKAS József, *A sajtó és hazai protestantizmusunk = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1877. december 23., 1608–1610.*

⁵⁶ AMBULANS, *Protestáns hírlapirodalom = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1881. január 2., 7–10.*

⁵⁷ *Iskolai értesítők = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1882. július 16., 900.*

tette a közös célok finanszírozására szánt egyházi közalapot. A zsinat idején országos lelkészi értekezletet is tartottak mintegy száz résztvevővel, ahol megvitaták az egyház egységének megvalósítása szempontjából fontos kérdéseket. Egyebek mellett szóba jött egy protestáns irodalmi társulat alakításának lehetősége is, bár ebben az ügyben végül gyakorlati előrelépést nem sikerült elérni.⁵⁸

Az egységesülési folyamatok nyomán felbátorodott szerzők ezt követően egyre határozottabban vetették fel a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* a sajtókérdést, azonnali és egységes fellépést sürgetve. 1884-ben egy központi egyesület szervezését javasolták – kifejezetten a Szent István Társulat mintájára –, és sürgették, hogy a református közalap felhasználásával hozzanak létre a fővárosban állandó sajtóterméket a protestáns tömegek számára.⁵⁹ Néhány héttel később Farkas József indítványozta, hogy a református egyház mint testület tegyen végre lépéseket, és hozzon anyagi áldozatot a haladás érdekében. Ő nem elsősorban a közalapra számított volna, hanem külön társulat alapítását és gyűjtések szervezésével való feltőkésítését ajánlotta, elsősorban nyugat-európai és amerikai példákra hivatkozva.⁶⁰ Szóts Farkas, a budapesti református teológia tanára szintén egy társulatra bízta volna az egyházi irodalom és a népies vallásos iratok kiadásának fellendítését.⁶¹

A sajtó felhasználására törekedett a belmissziós mozgalom is, amely az 1880-as években egyre gyakrabban hallatott magáról Budapesten. A nyugat-európai, elsősorban német és angolszász mintákat követő, a megtérést és lelki újjászületést középpontba állító mozgalom a nagyvárosi lelki gondozás hiányosságainak orvoslását és a szociális feszültségek csillapítását vette tervbe új módszerek, például evangelizációs előadások, vasárnapi iskolák, bibliakörök, iratmisszió segítségével.⁶² Ez a felfogás nem volt idegen a hetilap liberális szerzői körétől sem, amely – akárcsak az ortodox teológia hívei – az egyházi megújulásért küzdött, és „a liberálisok kultúrprotestáns egyházas felfogásából egyenesen következett, hogy belmissziói munkát végeztek”.⁶³ Ennek folyományaként a folyóirat nagy figyelemmel kísérte az önálló belmissziós mozgalom formálódását. A hetilap 1884-ben például beszámolt Biberauer Tivadar, a fővárosi német nyelvű református gyülekezet gondnokának a németországi belmisszióról tartott előadásáról. Biberauer elmondta, hogy az 1848-ban Johann Wichern evangélikus teológus vezetésével létrejött mozgalomnak hála, Németországban ma már „több mint 150 folyóirat, népkönyvtárak, bibliatársaságok, vallásos iratokat terjesztő egyletek

⁵⁸ ZOVÁNYI Mihály, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, II, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2004, 328–330, 335.

⁵⁹ BÜDSZENTMIHÁLYI, *Ahol baj van = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. május 18., 632.

⁶⁰ FARKAS József, *Ahol baj van = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. június 8., 732.

⁶¹ SZÓTS Farkas, *Társulati tevékenység az egyházban = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1886. december 12., 1575.

⁶² BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 222–223.

⁶³ KOVÁCS 2010, i. m. (2. j.) 204.

ellensúlyozzák a keresztyénellenes napisajtót”. Az előadó – hasonlóan Turcsányi Andor néhány évvel korábbi cikkéhez – Krisztus parancsára, a háztetőköről való prédikálásra figyelmeztetett, kijelentve: „a keresztyénséget a nép közé kell vinni, hogy olyan nagyhatalommá váljék, mely elől a sötétség meghátráljon”. Biberauer érvelésébe antiszemita felhangok is vegyültek, hiszen Adolf Stöcker berlini udvari lelkész nézeteire hivatkozva úgy vélte, hogy az egyszerű német nép tömegeit a nagyrészt zsidók által írt „rossz sajtó” idegenítette el a protestantizmustól, de a városi misszionáriusok áldozatos munkája már sikeresen megfordította a károsnak ítélt folyamatokat.⁶⁴

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* körének és a belmissziós kezdeményezéseknek a vallásos népirodalom terjesztése terén hasonlóak voltak a szándékaik, a tartalmi kérdések megítélése azonban vitákra adott alkalmat. A liberális teológiához kötődő protestánsok ugyanis a forgalomban lévő vallásos népiratokat túlzottan ortodox szelleműnek tartották, és attól féltek, hogy a racionális felfogással ellentétes bibliai történetek – mint a csodák vagy a feltámadás tana – eltávolítják az embereket az egyháztól. Egy 1888-as cikk szerint például „Népies, a gyakorlati valláserkölcsöt építő irodalmunk pedig vagy népünk egész szellemétől, ismeretkörétől távol álló idegen, külföldi »szent ponyvairodalom« termékeiből áll, vagy ami hazai talajon terem is, részben teljesen sekélyes, részben új, túlzó pietisztikus légkörben mozog, ami megint nem szól népünk kedélyvilágához, s így nem épít.”⁶⁵

Eötvös Károly Lajos budapesti ügyvéd szintén arra hívta fel a figyelmet, hogy a kiadványok „legnagyobb részét idegenszerűek s így igazán népiesekké nálunk sohasem válhatnak”. Biztatóbbnak ítélte a Csécsi Miklós makói református lelkész által kiadott népiratok sorsát, de úgy látta, hogy a magyaros szerkesztés dacára ezek sem váltak igazán népszerűvé didaktikus hangütésük és a bűnbánat jelentőségének túlhangsúlyozása miatt.⁶⁶ Eötvös szerint a pietista vallásosság kevésbé elterjedt Magyarországon, ezért, ha azt akarják, hogy a protestáns népirodalom valódi kedveltségre tegyen szert, akkor annak minden lehetséges témát fel kell ölelnie, a vallás és a hitélet mellett a gyakorlati kérdéseket is. Különösen fontosnak vélte az egyháztörténet populáris stílusú feldolgozását, hiszen tapasztalatai szerint az „egyszerű nép” igencsak kedvelte a történeti tárgyakat. Utolsó célkitűzése a következő volt: „Hírlapot a népnek, oly hírlapot, mely a napi érdekek képviselésében teljesen versenyképes legyen a más lapokkal, de emellett a maradandó érdekeket: a protestáns keresztyén szellemet is ápolja, fejlessze és a

⁶⁴ *A berlini városi misszióról mint a belmisszió egyik ágáról, Biberauer Tivadar, a budapesti német ev. ref. egyház főgondnokának, a misszió- és Gusztáv Adolf egyesület gyűlésén Budapesten, nov. 20-án tartott felolvasása = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1884. december 7., 1584–1587.*

⁶⁵ *Palesztina a Jézus korában = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1888. január 8., 59.*

⁶⁶ Hasonló kritikát fogalmaztak meg a *Protestáns Népkönyvtár* című folyóirat kapcsán is, melynek cikkeit túlzottan emelkedett hangvételűnek és pietisztikusnak találták. *A Protestáns Népkönyvtár = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1887. március 27., 407.*

gyakorlati életre alkalmazza”.⁶⁷ A tervek gyakorlati keresztülvitelét elsősorban az ekkor még alakulás alatt álló Magyar Protestáns Irodalmi Társaságtól várta, amely hivatalosan 1888 áprilisában kezdte meg tevékenységét.⁶⁸

A napisajtó felhasználásának igénye azonban a hitbuzgalmi irodalomhoz képest többnyire háttérbe szorult a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzőinek gondolkodásában. 1887-ben például Szóts Farkas – aki két évvel később átvette a lap szerkesztését a betegeskedő Ballagítól⁶⁹ – elvi egyetértéséről biztosította a *Debreceni Protestáns Lap* szerkesztőjének felvetését egy Magyar Traktátusterjesztő Társulat alapításáról, amely a tervezett Protestáns Irodalmi Társaságtól szervezetileg függetlenül, de azzal szoros együttműködésben működött volna.⁷⁰ Szóts szerint „egy tekintélyes Társaság cége alatt közrebocsátva a népiratkák jobban megválogatott, tartalmasabb és célravezetőbben írott dolgozatok lennének, mint a jelenlegiek, melyek íratnak és íródnak, ahogy lehet”, valamint a terjesztés is sikeresebb lehetne. Szóts ennek ellenére úgy ítélte meg, hogy a kérdés még nem aktuális, mivel „a vallásos népiratkákat fogyasztó közönség még nem akkora, hogy a vállalat külsegély nélkül virágozhassék”. Arra is rámutatott, hogy a Protestáns Irodalmi Társaság várhatóan nagyon sok anyagi támogatást fog igényelni az egyházaktól, ráadásul a traktátusterjesztők lényegében csak a reformátusokra számíthatnának, mert az evangélikusoknak már ott van a hasonló célokat kitűző Luther Társaság, az unitáriusoknak pedig a Dávid Ferenc Egyesület. (Az előbbi felekezeti egyesület 1886-ban, az utóbbi 1885-ben jött létre.⁷¹) Végső ellenérve az volt, hogy ezen a munkaterületen már számos másik vállalkozás tevékenykedik, és név szerint utalt a budapesti skót misszió porosz származású lelkésze, König Rudolf *Vallásos iratok* című sorozatára, a békésbánati *Téli Újságra*, valamint Czelder Márton felsőbányai, majd kecskeméti református lelkész kiadványsorozataira (*Vasárnap*, *Keresztyén Népbarát*, *Protestáns Népkönyvtár*). Hangsúlyozta, hogy a régebbi vállalkozásoknak „természetes elsőbbségi joguk van”, hiszen vásárlóik aligha fogják lecserélni megszokott olvasmányaikat a konkurens megjelenésének hírére. Végkövetkeztetése szerint az új kezdeményezésnek csak akkor lenne esélye a sikerre, ha magába tudná olvasztani a már létező kiadványokat. „A dolog bibéje nem abban rejlik, hogy ne volna elég népies vallás-erkölcsi olvasnivalónk, hanem abban, hogy nincs elég vevője és olvasója a meglevő termésnek” – írta. A megoldást a már meglevő vállalkozások megerősí-

⁶⁷ EÖTVÖS Károly Lajos, *A protestáns népirodalom = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. január 16., 66–70.

⁶⁸ LÁSZLÓ Ferenc, *A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Protestáns Szemle története = Reformátusok Budapesten II.*, szerk. Kósa László, Bp., Argumentum, 2006, 1325.

⁶⁹ LÁSZLÓ 2006, i. m. (6. j.) 1206.

⁷⁰ CSIKY Lajos, *Magyar protestáns irodalmi társulat és belmissziói egyletek = Debreceni Protestáns Lap*, 1886. október 2., 344.

⁷¹ ZOVÁNYI 2004, i. m. (58. j.) 335.

tésében, a gondosabb szerkesztésben, jobb terjesztésben találta meg. „Lépűnk itt is az egyetemesebb akció terére” – fogalmazta meg fő kívánalmát.⁷²

A napisajtó igényének elűterbe kerülése

A vallásos iratok kérdése mellett az 1880-as évek végén a napisajtó űgye is mind gyakrabban napirendre jutott. A hetilap szerzűi sokáig a korábbi értelmzési kereteket alkalmazták, és elsűsorban a fűvárosi hírlapoknak a valláserkűlcsi életre gyakorolt negatív hatásait kritizálták.⁷³ Emellett az évtized végén ismét elűterbe került az „ultramontán veszély” erűsűdése, amelyben cselekvésre ösztűnzű erűt láttak. A lap szerzűi szerint a magyar kűzvélemény erűs liberális érzűlete dacára „a pápa, a pápista papság tekintélye s hatalma nemhogy csűkkenűben volna, de jelentékenyen emelkedik”. Ezt azzal magyarázták, hogy a katolicizmus hagyományosan a „rűgi eszmék”, a tekintélyelvűség legfontosabb mentsvára, ezért szinte természetesnek ítélték, hogy a konzervatív eszmék hívei – kűztűk sok protestáns is – erűs vonzalmat éreznek iránta.⁷⁴ Az ultramontán nézetek erűsűdését kűzvetett módon a németországi események is bizonyították a számukra, hiszen a német protestánsok 1886-ban Evangelischer Bund névvel szűvetsűgeet alapítottak a konzervatív katolicizmus terjeszkedésének megakadályozására, és ennek érdekében saját kűzlűnyt is kiadtak *Kirchliche Korrespondenz fűr die deutsche Tagespresse* címmel.⁷⁵ Az eseményekrűl beszámoló Bierbrunner Gusztáv evangélikus lelkész a németországi pezsgést a magyar protestantizmus belsű harcaival hasonlítottá össze, egyértelműen az elűbbi magatartásformát, a „praktikus élet” terén zajlű tevékenysűgeet ítéelve hasznosabbnak.⁷⁶ A hetilap 1889-ben azt hangsűlyozta, hogy a katolikus egyház híveinek öntudatra ébresztése során modern eszközöket használ, az egyesűleti tevékenység és a népies iratok terjesztése mellett a napisajtót is. „A mai pápistaság nagyon szeret magáról beszűltetni. Mindez rendjén van, bölcsen van, s csak a világtűl elmaradott ősdiság találhat benne hibáztatni valót. Vajha a mi egyházi kűzéletűnk rűl is hű és rendszeres kűzleményekben kapna értesűlést a nagykűzűnség, melynek jelentékeny percentje protestáns – ki konfessziójánál, ki gondolkozásmodjánál fogva!”⁷⁷

⁷² Szűts Farkas, *A vallás-erkűlcsi népies irodalom = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. április 10., 451–454.

⁷³ Lásd például: Szűts Sándor, *A valláserkűlcsi nevelés tényezűi = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1889. február 10., 164–165; Szűts Farkas, *űjévi kívánságok, űjévi feladatok = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1889. január 6., 3–4.

⁷⁴ FARKAS Jűzsef, *A pápai hatalom = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. április 17., 486.

⁷⁵ *Az Evangelischer Bund = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. február 6., 186.

⁷⁶ BIERBRUNNER Gusztáv, *Mindenűtt, csak nálunk nem = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1889. március 24., 360–361.

⁷⁷ *Az ultramontanizmus és a napi sajtó = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1889. október 20., 1359.

Ennek a felfogásnak a képviselői az 1890-ben megkezdődő egyházpolitikai küzdelem eseményeinek fényében igazoltnak látták álláspontjukat. A családjog, illetve az állam és az egyházak kapcsolatainak újraszabályozása kapcsán 1890–1895 között lezajló, sokszor igen éles hangnemű közéleti csatározások arra ösztönözték a protestáns véleményformálókat, hogy felülvizsgálják a protestantizmus és a nyilvánosság viszonyáról alkotott elképzeléseiket. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzői csalódottan vették tudomásul, hogy a liberális sajtóorgánumok nem feltétlenül támogatták az elvárásaiknak megfelelő mértékben a protestánsokat, és ezért részben a katolikusokkal szemben jelentkező modernizációs elmaradásokat – például a protestáns politikai napilap hiányát tették felelőssé. Ezzel a sajtókérdésről folytatott véleménycsere új korszakához érkezett az egyházi nyilvánosságon belül, hiszen az önálló protestáns napilap megteremtésének szükségessége általánosan elfogadottá vált, bár a gyakorlati teendők megítélése terén komoly véleménykülönbségek jelentkeztek.⁷⁸

Klestenitz, Tibor

**„Ce qu’on vous chuchote aux oreilles, professez le publiquement” –
comment les Feuilles Eclésiastiques et Scolaires Protestantes
ont vu le rôle de la presse, 1867–1890**

Dans la présente étude, nous nous proposons d’étudier comment les Feuilles Protestantes (parues à Budapest) ont jugé des rapports qui existent entre le protestantisme et la sphère publique dans la première période du système dualiste, entre 1867 et 1890. Les auteurs qui publient dans l’organe en question, représentant la théologie libérale, ont porté le drapeau du libéralisme, dans l’espoir que la liberté de presse allait contribuer au progrès global de la société et à la réussite des églises protestantes. Or, cette attitude optimiste fut nuancée dès le début par des préoccupations pratiques : certains y ont objecté que les polémiques parfois acerbes qui se déroulent dans la presse pourraient ébranler la paix sociale et l’autorité cléricale. Cet ‘antijournalisme’ s’est spectaculairement renforcé à partir de la fin des années 1870. L’élite intellectuelle n’a pas pu avaler que la presse cléricale en formation s’est avérée peu capable d’atteindre les foules ou les intellectuels. Les conquêtes du mouvement de mission intérieure et les succès du catholicisme politique ont amené les décideurs protestants à travailler sur la création des organes de presse compétitifs et sur le développement d’une littérature pieuse de masse.

Keywords: 19th century, anti-journalism, Mór Ballagi, interconfessional rivalry, liberalism, Protestant internal mission, freedom of the press, religious popular literature.

⁷⁸ KLESTENITZ Tibor, *A protestáns napilap kérdése Magyarországon, 1890–1918 = Egyháztörténeti Szemle*, 2018, 4, 37–51.

KÖZLEMÉNYEK

Istvánffy Miklós és Balassi Bálint. Kisasszonyfalvi Istvánffy Miklós magyar történetében¹ csak egy rövid feljegyzés jutott az Esztergom alatt elesett „serény ifjú” Balassi Bálintnak,² de a történetíró és diplomata számos módon befolyásolta első nagy magyar költőnk életét. Ezeket a kapcsolódásokat – amelyek a költő egész életén át tartottak – szeretném most számba venni, különös tekintettel Istvánffy lengyelországi ismerőseire vagy barátaira.

Istvánffy tizenhat évvel volt idősebb Balassi Bálintnál, udvari karrierje már a hatvanas évek végén megkezdődött. Királyi tanácsos a Dobó–Balassi-féle „összeesküvés” idején, és neve a Balassi család történetében először akkor bukkan fel, amikor 1572 augusztusában közli Batthyány Boldizsárral, hogy a korábban lengyel földre menekült Balassi János kegyelmet nyert a királynál.³ Röviddel ezután Istvánffy Miklós természetesen jelen van Habsburg Rudolf főherceg magyar királlyá koronázásán, ahol Balassi János idősebb fia juhásztáncot jár.⁴ Istvánffy már ekkor barátkozik Balassiékkel, figyelemmel követi Bálint életútját, tőle származik az a hír, hogy Bekes Gáspár erdélyi betörése idején Hagymássy Kristóf emberei fogják el – lováról leütve – a fiatal Balassi Bálintot.⁵

Istvánffy Miklós Habsburg-hű politikus, de őt is fellelkesíti Báthory István lengyel királlyá választása, és alighanem imponál neki a makacs ellenállás, amit az újonnan megválasztott uralkodó tanúsít a Portának Balassi Bálintra vonatkozó kiadatási kéréseivel szemben. Örül Bálint 1577-es hazatérésének, levelet vált vele, és szeptember végén kap tőle egy (Balassi András által korábban

¹ ISTVÁNFI, Nicolaus, *Historiarium de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Köln, Antonius Hieratus, 1622.

² „...Valentino Balassio, impigro iuveni, ac Martis simul et Palladis cultori utrumque femur glande plumbea traiectum est; quo vulnere, quamquam intacti ossibus inflicto, paucos post dies interiit.” (Balassi Bálintnak, e serény ifjúnak, Mars és ugyanakkor Pallas tisztelőjének, mindkét combját puskagolyó járta át. Bár csontja nem sérült meg, e sebesülés következtében néhány nap múlva meghalt.)” ISTVÁNYFY 1622, i. m. 629.

³ HÓVÁRI János, *A hűtlen Dobó*, Bp., Helikon, 1987 (Labirintus), 113.

⁴ Erről beszámol egy korabeli olasz kiadvány: *Le solennissime Feste... di Posonno, Nella coronatione del serenissimo Principe Ridolfo Arciduca d’Austria...*, coronato Re di Ongaria, Firenze, Antonio Blado, 1572, illetve ISTVÁNYFY Miklós, *Regni Hungarici Historia*, Köln, Johannes Wilhelm Friesse, 1685, 344.

⁵ Istvánffy levele Batthyány Boldizsárnak a Bekes-expedícióról. Hivatkozik Balassi elfogásának körülményeire: ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi*, Bp., Magyar Szemle Társaság, [1943] (A Magyar Szemle Klasszikusai), 58; és Báthory István ezzel kapcsolatos, Mehmet pasához intézett levelére: ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*, szerk. Komlós Tibor, Bp., Akadémiai, 1972 (Irodalomtörténeti könyvtár, 27), 27.

neki ígért?) szép lovat is.⁶ Balassi János fiának ekkor és később is érdekében áll, hogy jó kapcsolatban maradjon azzal az Istvánffyval, aki 1581-ban elnyeri a nádorhelyettesi (propalatinus) tisztséget is, és ezzel több évtizedre nélkülözhetetlenné válik Bécs magyarországi ügyeinek intézésében.

Emiatt természetes, hogy 1582-ben, amikor Balassi Bálint férjhez adja két hűgát, a kettős esküvőre meghívja Vágbesztercére Istvánffyt. Fontos évszám ez Balassi Bálint életében, költészete szempontjából, úgy gondolom, az egyik legfontosabb: valószínűleg ekkor kapja ajándékba az újlatin költészetben járatos Istvánffytól azt a kis latin nyelvű versantológiát, ami alapja, mintegy táptalaja lesz magyar nyelvű szerelmi költészete felvirágzásának: a *Poetae tres elegantissimi* című Marullus–Joannes Secundus–Angerianus-kötetet. Erről Eckhardt még ezt írja: „Pontosan nem tudjuk, mikor kapta kézbe Balassi Bálint ezt a párizsi humanista csemegét”.⁷ A későbbi Balassi-irodalom már valószínűsíti, hogy ez 1583 táján történt⁸ – egyes Balassi-versek szövegkörnyezete viszont arra enged következtetni, hogy a könyv Istvánffy ajándéka lehetett Balassi Bálintnak, hűgai esküvőjén, azaz 1582 májusában. Erről a kettős esküvőről éppen az Istvánffy Miklósnak küldött meghívóból tudunk.⁹ Istvánffy gazdag könyvgyűjteményének csak egy kis része maradt fenn, de Eckhardt még talált egy Marullus-kiadást az ő bejegyzésével az aradi könyvtárban.¹⁰ Más szóval: feltételezem, hogy Istvánffyt a három újlatin költő közül leginkább a katonaköltő Marullus érdekelte, és mivel verseinek egy kiadása már megvolt könyvtárában, könnyű szívvel adhatta ajándékba a három költőt tartalmazó antológiát Balassinak.

Mert Istvánffy talán még Balassinál is jobban ismerte a klasszikus költészetet, és ha verset írt, humanista természetességgel latinul írta, alkalmi céllal. Különösen otthonos volt a sírversek műfajában – *Carmina* című gyűjteményében több ilyen találunk, a Nicasius Ellebodusról írt disztichon mellett fennmaradt a Dobó István síremlékére írt verse is.¹¹ Ugyanakkor nem kerülhette el figyelmét Petrarca sikere toszkán, tehát nemzeti nyelven, és úgy tűnik, éppen a fiatal Balassi Bálintban látta azt az embert, aki a magyar verset a legjobb újlatin költők szintjére emelheti, a saját katonai tapasztalatai hozzáadásával. Voltaképpen ez történik a „Lucretia nótájára” szerzett „Szélllyel tündökleni...” kezdetű versben, aminek befejező versszakában Balassi nyíltan Marullusra hivatkozik: „Marullus Poéta azt deákul írta, im én penig magyarul / Jó lovam mellett való füven létemben fordítám meg deákbul...”¹² A versben nincs utalás arra, hogy ezt egri szolgálata idején tette volna, csak annyi, hogy „vitéz szolgálai” társaságában írta, tehát szerintem az 1582-es évszám több mint valószínű. És ha már azt írja: „búszerző szerelem / távol legyen mitőlünk”,¹³ lehetetlen nem arra gondolni, hogy éppen Serédy Zsuzsanna a vers „célszemélye”, akinek férjhez adása már bizonyára felmerült Balassi Andrásék beszélgetéseiben, s akit ez év végén gyorsan férjhez is adnak Janusz Ostrogski lengyel herceghez. Úgy gondolom, ez a sietség összefügg Zsuzsanna anyjának, Mérey Annának egészségi állapotával: lehet, hogy a hölgy már ekkor beteg volt, a következő év június elsején el is hunyt,¹⁴ de még szerette volna látni, hogy egyetlen életben maradt gyermeke férjhez megy, és „jó partit” csinál.

⁶ *Balassi Bálint összes művei, I*, szerk. Eckhardt Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, 315; II. Bp., 1955 (a továbbiakban BÖM).

⁷ ECKHARDT 1972, i. m. 166. A párizsi kiadást valószínűsíti egy jegyzetben, i. m. 212.

⁸ KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint, Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008, 243.

⁹ BÖM, II, 150. Már Eckhardt sejtette, hogy Balassinak a Losonczy Annától, illetve Balassa Andrásról felvett kölcsöne a hűgai kiházásítására kellett, lásd BÖM, II, 132.

¹⁰ ECKHARDT 1972, i. m. 337.

¹¹ „*A Magyar történet folytatója*”, *Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. Ács Pál, Tóth Gergely, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2018, 238.

¹² BÖM, I, 69.

¹³ *Uo.*

¹⁴ ÁCS, TÓTH szerk. 2018, i. m. 237.

Még egy adalék kapcsolja össze Istvánffy-t a Balassi családdal: Istvánffy Miklós és Balassi János arcképét ugyanaz az olasz rézmetsző, a sebenicói Martino Rota készítette. Rota valószínűleg Verancsics révén került Bécsbe, illetve Pozsonyba, ahol több akkori magyar, főleg a Radéczy-körhöz tartozó humanista arcképét metszette meg, Balassi Jánosét ugyabban az évben, amikor Carolus Clusius botanikusét, 1575-ben.¹⁵ Rota 1583-ban halt meg, tehát már nem metszhette azt a Balassi Bálint-portrét, amiről a szakirodalom szerint 1587-ben az egyetlen ismert Balassi-kép készült.¹⁶ Én még azt sem tartanám kizártnak, hogy Istvánffy tanácsára készítette el Balassi Bálint Bécsben, egy olasz vagy német rézmetszővel 33 évesen a saját arcképét.

Ugyanis Rimay tanúsága szerint Balassi Bálint magyar barátainak és tisztelőinek sorában Istvánffy az első helyet foglalja el Forgách Mihály és Révay Péter előtt. Ez szerintem nem véletlen, mert úgy tűnik, Istvánffy többek között segítette elsimítani Balassi „érsekújvári ügyét” 1588 elején, amikor is a Ferdinand Zamaria kapitány feleségét állítólag elcsábítani próbáló költőnek szokatlan gyorsasággal kellett elmenekülnie a városból.¹⁷ Az ügy, illetve Balassinak Zamaria bánásmódján keletkezett haragja elég sokáig tartott, becsületsértésért perelte volna Zamariát, az ügy még a bécsi haditanács jegyzőkönyvébe is bekerült.¹⁸ 1588 elején egyébként Miksa főherceg megpróbálta a lengyel trónt elfoglalni, de Zamoyski kancellár csapatai (egy erdélyi lovasscapat segítségével) a sziléziai Byczynánál 1588. január 24-én legyőzték a trónkövetelő seregét, foglyul ejtve magát a főherceget, akinek a szabadon bocsátása érdekében folytatott tárgyalásokon Istvánffy a császári delegáció tagjaként hosszabb időt töltött a határmenti Bytomban, valószínűleg többször megfordulva Krakkóban is. A byczynai csata után Lengyelországban kialakult helyzetről Balassi Bálint már 1588. március elején tud, a Kapy Sándornak írt, rendkívül bizakodó hangulatú levelében ezt írja: „Maximilián hercegért nem leszen had, hanem más módon, vagy fizetéssel, vagy házassággal akarják megszabadítani”.¹⁹ Pár nappal később megkötötték a bytom–będzini szerződést, aminek értelmében Miksa lemondott lengyel királyi címéről – más kérdés, hogy ezt a szerződést évekig nem tartotta be.

Honnan volt Balassi ennyire jól értesülve? Szerintem egy Istvánffy-levélből kapott információ alapján. Ez a levél nem maradt fenn, de a nádorhelyettes hosszú tárgyalásai során más Bécsben élő, illetve magyarországi urakkal is levelezett, például Carolus Clusiusnak 1589. január 18-án éppen Bytomból címzett egy levelet.²⁰

Istvánffy Miklós azzal a Janusz Ostrogski herceggel is váltott levelet, aki 1582 decemberében busás hozománnyal feleségül vette Serédy Zsuzsannát, Balassa András gyámleányát, s akit a magyar történetíró alighanem személyesen ismert. Balassi Bálint és Serédy Zsuzsanna kapcsolatáról e sorok írója állított fel egy olyan hipotézist, amit ez ideig senki sem tudott érdemben megcáfolni,²¹ igaz, a rendelkezésünkre álló adatok alapján azt sem tudjuk bizonyítani, a *Céliának* vélt Zsuzsanna

¹⁵ BÖM, II, 149.

¹⁶ *Rimay János írásai*, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 1), 278.

¹⁷ ECKHARDT 1972, i. m. 79.

¹⁸ BÖM, I, 374. *Balassi Bálint összes versei, szép magyar comoediája és levelezése*, a szöveget gondozta Stoll Béla, az utószó, a szótár és az idegen nyelvű szövegek fordítása Eckhardt Sándor munkája, Bp., Magyar Helikon, 1974. Magyar fordításban közli a becsületsértési per teljes perirátát: 394–401.

¹⁹ *Balassi Bálint összes* 1974, i. m. 393.

²⁰ Ist(h)vanffy Clusiusnak, „Sumus hic in limitibus Poloniae iussu Cesaris, et de liberando Ser. Maximiliano agimus quae possumus”, Bytom, 1589. január 18-án, *Clusius Correspondence* (<https://clusiuscorrespondence.huygens.knaw.nl/edition/entry/1032>).

²¹ *Kortárs*, 63(2019), 9, 71–75.

asszony hol járt 1589 októbere és 1590 májusa között, Krakkóban vagy a Tarnów melletti Ostrogskikastélyban, Wiewiórkában töltött-e időt? Több mint valószínű, hogy találkozhatott Balassi Bálinttal ez alatt az idő alatt, férje, Janusz Ostrogski távollétében, amikor az a többi közt a hetekig tartó varsói Szejmnek szentelte idejét.

Istvánffyknak Janusz Ostrogskival való kapcsolatáról több adatunk is fennmaradt. A nádorhelyettes Clusiusnak írja Pozsonyból 1592. október 31-én: „Quod nobis dux Janusius Ostrorogius e Polonia pro certa re scripsit hoc anno Turcae ubique fere improspere rem gesserunt”,²² és a krakkói Wawel Levéltár Sanguszko-korpuszában is található akták Istvánffy és Ostrogskiné Serédy Zsuzsanna tárgyalásairól magyarországi birtokügyekben, nevezetesen Makovica várának tulajdonjogát illetően.²³ Zsuzsanna egyébként üzletelt egy bizonyos poltári Soós István nevű úrral, akinek neve szintén gyakran előfordul a Balassi-aktákban.²⁴ Bár Janusz Ostrogskinak óriási birtokai voltak, jövedelme nem volt mindig összhangban kiadásaival, nézetem szerint ezért folyamodott nagyobb összegű kölcsönökért felesége magyarországi birtokaira. Ilyen kölcsönt vett föl még jóval Zsuzsanna halála után is, 1602-ban Ostrogski attól a Kellemesy Mihály nevű észak-magyarországi birtokostól, akihez Serédy Zsuzsanna egyetlen máig fennmaradt magyar levele íródott.²⁵

Összegezve a fent mondottakat, bár Istvánffy Miklós Habsburg-hű maradt haláláig, személyes rokonszenvvel kísérte a Balassi család sorsának alakulását, és ezen belül próbálta elsimítani Bálint erőszakoskodásának következményeit, illetve véget vetni a végtelennek látszó Balassi-birtokpereknek.²⁶ Valószínűnek tartom, hogy ismerte Balassi Bálint magyar nyelvű verseit, és szórakoztatta a tény, hogy neolatin könyvajándékával ő is hozzájárult a magyar anyanyelvű szerelmi líra kibontakozásához. Az már a fiatalabb kutatók feladata, hogy utánajárjanak, mennyire volt szoros Istvánffy kapcsolata Rimay Jánossal és más Lipsius-barátokkal, és volt-e a prolatinusnak valamilyen szerepe a Balassi-életmű kiadására irányuló, kora 17. századi törekvésekben.

GÖMÖRI GYÖRGY

²² *Clusius Correspondence* (<https://clusiuscorrespondence.huygens.knaw.nl/edition/entry/1038>). Lehetőségesnek tartom, hogy itt nem Janusz Ostrogskiról, hanem Jan Ostroróg (1565–1622) királyi pohárnok, később poznani vajdáról van szó. Janusz Ostrogski egyébként részt vett a bytom-bézdini béketárgyalásokon.

²³ No.15/16, Fasciculus Septimus, *Regestr Papierów Węgierskich Anno 1723*, Sanguszko rkps 987. Wawel Archivum, Krakkó.

²⁴ No.1, Fasciculus Dodecimo Duo, RPW, Sanguszko rkps 987.

²⁵ No.1, Fasciculus Secundus, RPW, Sanguszko rkps 987. Serédy Zsuzsanna 1586-os levelét Kellemesyhez közölte DEÁK Farkas, *Magyar hölgyek levelei*, Bp., MTA, 1879 (Magyar Levelek Tár, II), 71. Janusz Ostrogski 1593 júniusában, magyarországi útja előtt, halála esetére több gyámot rendelt lányaihoz, ezek között a lengyelek mellett magyarokat is: gimesi Forgách Simont és Kellemesy Mihályt: *Archivum Główny Akt Dawnych, Metryki Koronne*, 138, 185–186.

²⁶ A Magyar Kamara bemutatja a prolatinushoz intézendő parancs fogalmazványát Liptó-újvár visszaváltásának Balassi András örökösait illető ügyében: KÖSZEGHY 2008, i. m. 319.

Adalék Misztótfalusi Kis Miklós betűkészítő műhelyének sorsához. Kolozsvárott 1702. március 20-án hosszas betegeskedés után hunyt el a neves tipográfus. Az általa vezetett országos református nyomda tevékenységének folytatása nem okozott gondot, a Református Főkonzisztórium a műhelyt május 20-án Misztótfalusi egyik tanítványának, Telegdi Pap Sámuelnek adta bérbe 75 magyar forintért.¹ A betűkészítő műhely (matricák, patricák, öntőszerszámok stb.) sorsa már bizonytalanabb volt, lévén az a mester magántulajdona, és még 1692-ben az erdélyi református egyházra hagyta az özvegyének fizetendő 3000 forint ellenében.² E rendelkezés végrehajtása végett az Erdélyi Református Főkonzisztórium 1702. április 25–28. között leltározta a műhely felszerelését, a Kaposi Juhász Sámuel gyulafehérvári professzor kezei rásával készült inventárium pedig a Szebenben tartózkodó református főurak elé került. Az Egyházfőtanács Bethlen Miklós szebeni szállásán ülésezve tárgyalta meg a pénz előteremtésének különféle módozatait, ahol a kancellár biztató felvezetése ellenére sem ajánlottak a jelen lévő főrendek megfelelő összegeket. Fölvetődött a részletfizetés ötlete is, de az első ezer forintra sem gyűlt elegendő felajánlás.³

Nemrégiben előkerült levéltári forrás tájékoztat az akció további, eddig ismeretlen részleteiről. Nánási István udvarhelyi esperes ugyanis részletes beszámolót írt az országos református egyház Marosvásárhelyen 1702. június 24–30. között tartott zsinatáról⁴, amiből kiderül, hogy a Főkonzisztórium a sikertelen gyűjtés után levélben kereste meg a szinódust a szükséges pénz összegyűjtése végett, és özvegy Misztótfalusiné is hasonló értelmű kérést nyújtott be.

Nánási esperes följegyzése rögzítette a zsinat szokásos menetét: június 24-én szombaton délután érkezett meg Marosvásárhelyre Veszprémi István püspök, ahol az esperesi kar fogadta, majd 25-én vasárnap istentisztelettel kezdődött a szinódus, a felavatandó lelkészjelöltek névsorának felolvasásával pedig elkezdődött a jelöltek vizsgáztatása is. Hétfőn délelőtt a szokásos módon kettévált az ülés, a jelöltek vizsgáztatása tovább folyt a templomban egy kollégiumi professzor elnöklésével, a püspök és az esperesek meg az egyházmegyei jegyzők pedig külön vonultak a consistoriális terembe, ahol a zsinat elé került felterjesztéseket meg a házasságjogi pereket tárgyalták meg.

Itt adjuk át a szót Nánási Istvánnak: „26. reggel templomban bémenvén, és maga helyett praesent hagyván tiszteletes püspök uram, és az opponenseket is elrendelvén, az consistorium béalla, és ez 2. sessio alatt egészlen forga fenn az Tótfalusi Miklós uram typografiajának dolga, mellyről mind az méltóságos reformatus status, mind az vidua az Szent Generalist requirálták. Minthogy az az idvezült jó ember Belgiomban készítette volt azt az gyönyörű typografiat, az belgák ígirtének érette ötezer német forintokat. Az vidua az erdélyi reformata ecclesianak magát arra ígírte, hogy három-ezer német forintokért, ha kell, Erdélynek odaadja, az két ezerét elengedi. Az Supremum Consistorium az Szent Generalist kéri azon, hogy azt az szükséges thesaurust ne bocsássák ki az hazából, hanem keressenek pénzt valahonnét, és vegyék meg, vagy ha úgy kívántatik, egymást is az református praedikátorok és mesterek megróván, ugyancsak vegyék meg. Ez dologról hosszas discursus volt egész 11 órakorig, végezetre az consistorium (mellyben, nota bene, most másnak benn lenni nem volt szabad, hanem senior cum notario suo, hanem ha valaki titkon belopta magát, az többinek minden tractusokból az procedensek examenének hallgatásán kellett lenni) erre hajlott s így deliberált: tiszteletes püspök urunknak ökegyelmének az Szent Generalis intimállya, hogy az méltóságos reformatus status requirállya, mihelyt arra való ideje lészen ökegyelmének, hogy az idvezült Tót-

¹ JAKÓ Zsigmond, *Erdélyi féniks, Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, Bukarest, Kriterion, 1974, 373–374.

² JAKÓ 1974, i. m. 481.

³ JAKÓ 1974, i. m. 481–482. *Bethlen Miklós élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, s. a. r. V. Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 890–891.

⁴ Tóth Levente levéltáros az erdélyi református zsinatok emlékeinek összegyűjtése során bukkan rá a följegyzésre az Udvarhelyi Egyházmegyei Levéltár I/2. jelzetű jegyzőkönyvében (69–70).

falusi Miklós typographiaját, hogy az reformata ecclesiae legyen, akarja az Szent Generalis, de hogy az árrát, melly háromezer német forint, letehesse, nincsen benne módja, hanem az méltóságos reformatus statust az Szent Generalis kéri, hogy azon summat őnagyságok tegyék le, és assignáltas-sék azon typografia az reformata ecclesia kezében.”⁵

Tehát az országos zsinat tagjai sem látták lehetségesnek, hogy a lelkészi és iskolamesteri kar önkéntes vagy kirótt adakozásából összegyűjthető lenne a szükséges összeg, inkább a református főurak nagylelkűségében bíztak – mint láttuk, nem sok eredménnyel. Azt viszont hangsúlyozták, hogy vásárlás esetén a betűkészítő műhely, a nyomdához hasonlóan, az országos református egyház tulajdona legyen.

A betűszerszámok további sorsa jól ismert a szakirodalomból: 1711-ben és a következő évben az özvegy újból sürgette a Főkonzisztóriumnál a vásárlást, de eredménytelenül, míg végül Bánffy György dobokai főispán, a kolozsvári református kollégium főgondnoka 1724-ben megvette a betűkészítő felszereléseket a kollégium számára. Mivel akkoriban a kollégium nyomdafelszerelése használatlanul hevert, a frissen vásárolt értékes szerszámokat is elraktározták.⁶

SIPOS GÁBOR – TÓTH LEVENTE

⁵ *Uo.*, 70.

⁶ JAKÓ 1974, i. m. 68–69, 385–387. SIPOS Gábor, *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáiban* = *Magyar Könyvszemle*, 103(1987), 89.

SZEMLE

Farkas Gábor Farkas, *Az eltűnt Thuróczy nyomában, a brünni kiadás példányainak provenienciájáról*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2020. 142 p.

Miként a *Thuróczy-krónika* két kiadásának szövegét az irodalom- és történettudomány, metszeteit a művésztörténet érdeklődése övezi régóta, úgy az edíciók – s így a brünni kiadás – példányaival is hosszú ideje találkozhatunk könyv- és könyvtártörténeti dolgozatok lapjain. Mi sem szemlélteti ezt jobban, mint hogy a kérdés – Fraknói Vilmosnak az első évfolyamban megjelent írásától kezdve, egészen Farkas Gábor Farkas közelmúltbeli tanulmányaival bezárólag – átível a *Magyar Könyvszemle* teljes történetén. És természetesen ezek még csak nem is a legkorábbi számba vehető dolgozatok, könyvjegyzékek, katalógusok. A szerző a kiterjedt anyag feldolgozása során jelentős mértékben támaszkodott saját korábbi tanulmányaira, a publikációkat a könyvforma elvárásai szerint rendezte, és azokhoz újabb eredményeket, fejezeteket fűzött. Célkitűzését – vagyis a brünni kiadás ma meglévő kötetei provenienciájának feltárását és az említésből ismert, lappangó vagy elveszett példányok azonosítását vagy történetük rekonstruálását – sem hazánk viharos történelme, sem a magyar egyházi, magán- és közgyűjtemények viszontagságos sorsa nem teszi könnyebbé. A monográfia vállaltan nem is a vizsgálatok lezárására, hanem az eddigi eredmények összefoglalására, a problémák és az előrelépés lehetőségeinek kijelölésére törekszik.

A kutatás origója az Országos Széchényi Könyvtár. Ebben nemcsak a szerző mély intézményi kötődését ismerhetjük fel, a választás a nemzeti könyvtár központi szerepe miatt, valamint az állomány többszöri jelentős változása okán is indokolt. A legutóbbi eset, hogy a brünni kiadás egy példánya kikerült volna várbeli őrzési helyéről, olyannyira friss fejlemény, hogy a kézirat lezárását csupán röviddel előzte meg. Valószínűleg ennek tudható be a monográfia egyetlen, apró következetlensége. 2018 novemberében a Radvánszky-könyvtár letétként őrzött kötetei, köztük a *Thuróczy-krónika* egy brünni példánya, visszakerültek az Evangélikus Országos Könyvtár gyűjteményébe. Ez a változás a főszövegben nem, csak jegyzetben és a példányokat összefoglaló táblázatnál jelenik meg, egybeült a szerző a Sajó Géza és Soltész Erzsébet által közrebocsátott ősnomtatvány-katalógus adatait hozza. Sietnünk kell leszögezni, mindez a monográfia használhatóságából mit sem von le, a példányok mindig jól azonosítható módon vannak jelölve: a fennmaradt kötetek számokkal, a lappangó példányok nagybetűkkel hivatkozva szerepelnek. A szöveg áttekinthetőségét szolgálja a hivatkozott kötetek félkövér szedése, ettől függetlenül igen hasznos, és az eligazodást nagymértékben segíti az adatok könyv végén található táblázatos összefoglalása.

Az első fejezet a szerző *Andrássy Ignác Thuróczy-krónikája* című tanulmányának (*Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 222–227) kismértékben átdolgozott és jegyzeteiben bővített újraközlése. Kiindulópontként megismertet a Fraknói Vilmos által a nemzeti könyvtár újabb beszerzései közt 1876-ban feltüntetett, névtelenséget kérő adományozótól származó példánnyal. Bemutatja a nemzeti könyvtárban ma fellelhető köteteket, kiegészítve a Radvánszky-gyűjtemény példányával: ezek közös vonása, hogy kivétel nélkül a 20. század folyamán kerültek az OSZK raktárába. Röviden

vázolja azokat a darabokat, amelyek Fraknoi cikkével egy időben, 1876 körül a könyvtár birtokában kellett legyenek (ezekkel a példányokkal a második fejezetben foglalkozik részletesen), majd – Andrassy Ignác alezredes özvegye, Végh Mária földbirtokos személyében – tisztázza a szerény adományozó kilétét.

A második és negyedik fejezet anyaga is megjelent már nyomtatásban. Farkas Gábor Farkas az *Elpusztult és lappangó brünni Thuróczy-példányok* című tanulmányát (*Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 346–365) két fejezetre bontva építette be a kötetbe. A második fejezet az 1892-ben ki-pattant, széles körű felháborodást kiváltó könyvlopási botrány történetét felhasználva tekinti át a nemzeti könyvtár példányait. Csontos János 1886-os – mindössze egyetlen, ám teljes példányt adató – beszámolója alapján a szerző azt feltételezi, hogy 1875 és 1886 között a hiányos darabokat értékesítették, szám szerint hármat. A Farkas Lajos könyvtárából származó teljes példány az inkunabulumok 1888-ban megvalósult állományrendezése és katalogizálása során már nem volt megtalálható, de eltűnése csak 1892-ben, Majláth Béla könyvtárigazgató jelentését követően kapott nagyobb nyilvánosságot. A szerző a botrány állomásait kritikus szemmel követi végig, tájékoztat a minden részletében máig tisztázatlan könyvlopással kapcsolatos feltevésekről, elmondja az általa legvalószínűbbnek ítélt forgatókönyvet, és felmenti a kéziratár meghurcolt vezetőjét, Csontos Jánost. Az eltűnt ősnymotvány pótlására 1893-ban a korábban eladottak közül visszavásárolt hiányos Ráth-példánnyal, az 1913-ban szerencsésen megkerült teljes kötetel, valamint az Enea Lanfrancioni hagyatékából származó, Savoyai Jenő herceg ex librisét tartalmazó példánnyal tehát a brünni kiadásnak összesen három kötete volt a nemzeti könyvtár állományában, mikor a ma is meglévők oda bekerültek. A szerző a többpéldányok értékesítésével magyarázza, hogy 1936-ra már csak a két újabb szememény, a Todoroszku- és az Apponyi-példány volt az OSZK gyűjteményében. Árverési katalógusokból három aukciót ismertet, amikor bizonyíthatóan olyan könyvek is kalapács alá kerültek, amelyekkel egykor a nemzeti könyvtár büszkélkedhetett. Mint Farkas hangsúlyozza: annak tisztázására, hogy mikor melyiket adták el, illetve, hogy az értékesített daraboknak mi lett a sorsuk, további irattári és intézménytörténeti kutatások szükségesek.

A fentebb említett közleményből átdolgozott részek közé Farkas egy fejezetet szúr be, mely a magyar közgyűjteményekben őrzött brünni ősnymotványokat tekinti át. Ez az áttekintés a könyvet a tanulmánytól tartalmilag teljesebbé, a gondolatmenet szempontjából pedig kidolgozottabbá teszi. A szerző példákkal illusztrálja, hogy egyes kötetek mai helyüket megelőzően más hazai gyűjtemények – köztük például a nemzeti könyvtár – részét képezték, ez pedig komoly lehetőséget kínál arra nézvést, hogy az értékesített példányok esetleg más hazai gyűjtemények ma ismert köteteivel azonosíthatók volnának. Bár a keresett darabokra ezek között nem sikerült rábukkanni, sőt az áttekintés tovább szaporítja a lappangó ősnymotványok számát, a kutatás révén megismerhetjük a *Thuróczy-krónika* brünni kiadásának a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, az ELTE Egyetemi Könyvtár, a Ráday Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, az Evangélikus Országos Könyvtár, a Piarista Központi Könyvtár, az egri Főegyházmegyei Könyvtár, a Pannonhalmi Főapátság Könyvtár, a Pécsi és a Debreceni Egyetem könyvtárának, valamint a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár gyűjteményében található példányait.

A negyedik fejezetben, visszatérve a lappangó kötetekre, a szerző Toldy Ferencet idézi. 1851-ben Toldy a nemzeti könyvtárból hét, az Egyetemi Könyvtárból négy, az Akadémia gyűjteményéből öt példányról tudósított. Toldy kettő provenienciájára is kitért, az egyik a Teleki családé, a másik Jancsó Imre királyi udvari titkáráé volt – a könyvek mai helye nem ismert. Hasonlóan ismeretlen a további sorsa annak a gyulafehérvári kötetnek, amelyet püspöki engedéllyel 1931-ben értékesítettek. Farkas Gábor Farkas olvasmánytörténeti forrásokat is számba vesz, hangsúlyozva, hogy ezekről csak ritkán dönthető el, vajon a *Thuróczy-krónika* melyik edíciójáról tanúskodnak. A 19. században igazolhatóan brünni kiadás volt Nagyváradon (ennek 1896 után nincs nyoma) és Nagyenyeden. A nagyenyedi vagy elpusztult az 1849-es tűzvészben, vagy más értékes könyvekhez (például a Nagyenyedi kódexhez) hasonlóan megmenekült – akkor az elveszett példányok közé kell számol-

juk. Thaly Kálmán az isztambuli Topkapı palota könyvtárából írt le egy kötetet, ami két magyar, Benedictus Kowachy és Ladislaus Dersy nevét őrizte meg 1540-ből – ez szintén elveszett. Farkas Gábor Farkas annak tudatában, hogy a brünni kiadás értéke a bibliofilek számára már a 19. század elejére nyilvánvalóvá vált, számba veszi a lehetséges vásárlók – vagyis a nevesebb mű- és könyvgyűjtők – hagyatékait, de a lappangó példányok utáni kutatás sem ezek között, sem a nagyobb hungarikumokat őrző külföldi gyűjteményekben nem vezetett eredményre. Pedig több külföldi gyűjtemény 18–20. század során kiadott katalógusa árulkodik az ősnymotatvány megvoltáról – a ma is meglévő kötetek a következő fejezetek témáit szolgáltatják.

A hatodik és hetedik fejezetben a szerző tekintetét a külföldi gyűjteményekre szegezi, elsőként a magyar provenienciával rendelkező példányokat ismerteti. A 'magyar proveniencia' itt kétféle jelentéssel bír. Jelenti egyfelől a magyar nemzetiségű vagy ma ekként számontartott személyekkel felismerhető kapcsolatot, illetve azt, ha a könyv ismert története valami módon a Magyar Királyság területéhez kötődik. Farkas az egyértelműbb példák közé sorolja Zrínyi Miklós ma Zágrábban és Dudith András ma Uppsalában őrzött könyvét. Más külföldi példányok esetében a szerző már több bizonytalansággal szembesül. Néhol csak margójegyzetek utalnak magyar kezekre, ez a helyzet a stockholmi Királyi Könyvtár, a brünni könyvtár és talán a göttingeni egyetemi könyvtár példányai esetében. Ugyanakkor nem ritka, hogy a könyvek magyar vagy magyarországi tulajdonosa név szerint is ismert legyen: előbbi kategóriába a szlovák és a román nemzeti könyvtár, valamint a New York-i Morgan Library kötete, utóbbiba a felsőszombatfalvai példány és a nagyszebeni Brukenthal Nemzeti Múzeum kötete sorolható. Több esetben a könyvtári pecsét fed fel a könyv magyarországi eredetét. A raleigh-i University of North Carolina könyvtára Aaron Burtis Hunter adományaként jutott egy brünni kiadású *Thuróczy-krónikához*, az ősnymotatvány az OSZK és az ELTE Egyetemi Könyvtár pecsétjét is tartalmazza. Még ennél is rejtélyesebb a moszkvai egyetemi könyvtár egyik példányának előélete, amiben a nemzeti könyvtár pecsétje két lapon is látható. A szennylevélen található pecsét alapján a könyvet valamikor 1894 után adhatták el, majd a későbbi tulajdonosok valamelyikétől hadiszákmányként került az orosz fővárosba.

A hetedik fejezetben Farkas Gábor Farkas összegyűjti azokat az eseteket, melyeknél semmi sem utal arra, hogy a könyvek magyar tulajdonos birtokában lettek volna, vagy a történelmi Magyarország területén valaha is megfordultak volna. A szerző – a katalógusokban hozzáférhető adatokat gyakran az ottani kollégáktól gyűjtött információkkal kiegészítve – vázolja a Csehországban (Prága, Brünn), az Egyesült Államokban (New York, Washington D. C., Boston, New Haven), az Egyesült Királyságban (London), Franciaországban (Párizs), Olaszországban (Treviso, Firenze, Modena), a Vatikáni Apostoli Könyvtárban, Horvátországban (Dubrovnik), Bosznia-Hercegovinában (Szarajevó), Spanyolországban (Salamanca), Hollandiában (Amszterdam), Németországban (Bamberg, Berlin, München, Lipcse, Zittau, Stuttgart, Schweinfurt), Ausztriában (Bécs, Graz, Zwettl, Melk), Lengyelországban (Boroszló, Krakkó, Kórnik) és Lettországon (Riga) található példányokat, valamint az orosz gyűjteményekben (Moszkva, Szentpétervár) őrzött további köteteket.

A *Thuróczy-krónika* brünni kiadásából tizennyolc ország hatvanhat gyűjteményében összesen hetvenhét példány ismert. A fennmaradt kötetek kisebbik hányada, mindössze tizennyolc darab található Magyarországon. Farkas Gábor Farkas monográfiája – ha nem is azonos terjedelemben és mélységben – mindezen kötetek áttekintését nyújtja, szükséges volt tehát a bemutatottak összefoglalása. Az összegző fejezet először is részletezi a nemzeti könyvtár többpéldányainak sokat emlegetett értékesítése mögötti okokat és megfontolásokat. Ehhez tartozik a függelékben olvasható két szöveg is: Fraknoi Vilmosnak a duplumokat is érintő felterjesztése (1875) és Hóman Bálint könyvaukcióról tett nyilatkozata (1926). Az összegzés nagyjából a példányokkal kapcsolatos eredmények kivonatolása. A szerző kitér a megmaradt példányok magas számára, a köteteket a mai helyükre való bekerülésük módja szerint csoportosítja, hangsúlyozza a szerzetesrendek (köztük különösen a jezsuiták) és a műgyűjtők szerepének fontosságát, ecseteli a példányok földrajzi eloszlásával kapcsolatos megfigyeléseit, illetve körvonalazza a lappangó példányok azonosítására tett kísérleteket.

Az összegzést angol nyelvű rezümé követi, ami a szerző a pozsonyi Egyetemi Könyvtár évkönyvében megjelent tanulmányának (*On the Provenience of the Copies of Thuróczy, Editio princeps of the Chronica Hungarorum = Studia Bibliographica Posoniensia*, 2018, 1, 11–24) bővített változata.

E szép kivitelű, a brünni kiadás metszeteivel illusztrált könyvet forgatva ószintén reméljük, hogy Farkas Gábor Farkasnak sikerül megvalósítania terveit, vagyis az augsburgi kiadás példányainak feldolgozását és az összes példány provenienciájának autopszián alapuló feltárását. Micsoda öröm volna, ha e munka gyümölcseként az „eltűnt Thuróczy” után egyszer a „megkerült Thuróczy”-t vehetnénk kézbe!

TUBAY TIZIANO

Michael Knüppel, Ármin(ius) Vámbéry (1832–1913) – Versuch einer Personalbibliographie, 3. verbesserte Auflage, Nordhausen, Verlag Traugott Bautz, 2020. 332 p.

Vámbéry Ármin, a közép-ázsiai utazó, kalandor, keletkutató, a turkológia mint önálló tudományág útjának egyengetője iránt szerzteágzó munkássága révén több tudományterület irányából mutatkozik folyamatos érdeklődés. Régiókban az egyik legaktívabb Vámbéry-kutatóközpont a dunaszerdahelyi Vámbéry Polgári Társulás, amely szellemi műhely az utóbbi két évtizedben évi rendszerességgel tartja meg tudományos összejöveteleit, majd ezek eredményeit kötetekben publikálja. A sokszínű, friss tudományos eredményeket bemutató kiadványokból kiténik, hogy a publicista Vámbéryre igen kevés figyelem vetül, noha *Küzdelseim* című önéletrajzában maga utal arra, hogy már fiatalon, törökországi tartózkodása idején igyekezett információival „felvilágosítani a világot, és ily módon reporter és újságíró vált belőlem, a nélkül, hogy akartam volna, vagy törekedtem volna reá” (Bp., Franklin-társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1905).

Vámbéry sajtómunkássága, de alapvetően az egész Vámbéry-filológia szempontjából kiemelkedő jelentőségű Michael Knüppel bibliográfiai tevékenysége. A vállalkozás csak egy kísérlet a teljesség irányába, mivel a szerzőként rendkívül termékeny Vámbéry műveinek megjelenése nyelvi és földrajzi szempontból egyaránt nagyon szerzteágzó, recepciójának, de legfőképp bio-bibliográfiájának felgöngyölítése pedig egy soha véget nem érő történet.

Michael Knüppel feltáró munkálatainak köszönhetően – az addig meglévő Vámbéry-bibliográfiákat is számba véve – 2015-ben jelentette meg az addigi legteljesebb gyűjtést, majd ezt bővítette 2017-ben, illetve 2020-ban. A rendszerezés három fő szempontja: 1. Vámbéry művei, 2. bio-bibliográfiai tételek, 3. recenziók Vámbéry műveiről. A tételek számának növekedése több mint dinamikus: míg 2015-ben az előbb említett hármas tagolás 644, 325, illetve 118 találatot mutat, addig jelen kötetben ezek a számok jelentősen megsokszorozódtak, így Vámbéry műveinél 1332, a bio-bibliográfiai résznél 1187, a recenziók esetében 440 megjelenésről van tudomásunk. A jelentős növekedés hátterében Sebastian Cwiklinski tevékenysége áll, aki a második kiadást követően kiegészítéseket, számos javítást publikált, így ezen eredmények mind belefolytak a harmadik kiadásba.

A kutatás nehézségei magában Vámbéryben keresendők, akinek a produktivitása mellett a PR-tehetsége volt nagyban segítségére, azaz művei nagyon elszórtan jelentek meg, legtöbb írását többször publikálta különböző lapokban, általában azonos szöveggel, néha kisebb-nagyobb változtatásokkal, hol rövidebb, hol hosszabb formában, s mindezt több nyelven. Csak a szemléltetés kedvéért: Vámbéry a *Küzdelseim*ben utal arra, hogy a „hírlapírói munkásságra első ösztönzéssel az *Augsburger Allgemeine Zeitung* szolgált”, majd „magam is írtam leveleket török nevem – *Resid* – aláírásával a *Pesti Naplónak*”, melyek alapján „Bécsben figyelmessé lettek magyar levelezéseim eredeti voltára, és a *Wanderer* szerkesztősége kinevezett állandó levelezőjének”. A közép-ázsiai térség ismerőjeként és kapcsolatrendszerének köszönhetően folyamatosan tájékozódott, illetve hozzájutott a legfrissebb információkhoz, így „a *Times* és a tekintélyes heti és havi folyóira-

tok” szívesen közölték írásait. A bibliográfiai munkálatokhoz némi támpontot nyújtanak az alábbi – közel sem teljes – felsorolások: „1865-től 1885-ig a levelek, cikkek és értekezések egész tömegét tettem közzé az angol, német, francia, magyar és amerikai folyóiratokban Középázsia, Perzsia és Törökország politikai és gazdasági helyzetéről, melyek összegyűjtve több kötetre mennének. Angliában főképpen a *Times* és néhanapján más napilapok, valamint a *Nineteenth Century*, a *Fortnightly Review*, a *National Review*, az *Army and Navy Gazette*, a *New Review*, a *Journal of the Society of Arts*, a *Leisure Hours*, az *Asiatic Quarterly Review* és a *Good Words* című folyóiratok hasábjait szoktam igénybe venni. Németországban a *Münchener* (azelőtt *Augsburger*) *Allgemeine Zeitung*ba, az *Unsere Zeit*ba, a *Deutsche Rundschau*ba, a *Westermanns Monatshefte*be, a *Deutsche Revue*-be, a *Welthandel*-be és egynehány azóta már rég beszünt napilapba és havi folyóiratba dolgoztam. Itthon sűrűn írtam a *Pester Lloyd*-ba, Ausztriában néha a *Neue Freie Presse*be és a *Monatsschrift für den Orient*be, Franciaországban a *Revue des deux Mondes* és Amerikában a *Forum* és a *North American Review* közölték cikkeimet.”

Knüppel bibliográfiájában nem különíti el a monográfiákat, folyóiratcikkeket, könyvrészleteket és újságcikkeket, mivel Vámbéry egy írását gyakran több alakban publikálta, így ez a felosztás értelmetlennek bizonyult. A gyűjtés vezérlőelve a kronológia, így évszámok szerinti bontásban először a monográfiák állnak, majd a gyűjteményes kötetek következnek, ezt követik az újság- és folyóiratcikkek, végül kisebb számban a más szerzők műveire írt előszók. Ebbe a részbe nyertek felvételt Vámbéry olvasói levelei is, valamint azok az újságcikkek, amelyekben hosszabb-rövidebb idézetek találhatók publicisztikáiból.

A bio-bibliográfiai rész azokat a tételeket tartalmazza, amelyek Vámbéryről szólnak. Knüppel számára kihívást jelentettek azok a szövegek, amelyekben Vámbéry műveiből és azokról szóló recenziók egyaránt találhatók. Néhány recenzió Vámbéry életének áttekintésével indít, majd ezt követi a terjedelemben jóval rövidebb ismertetés. További határesetnek minősülnek azok az írások, amelyek Vámbéry életét és munkásságát taglalják, miközben a közlemény nagy része Vámbérytől idéz, esetleg olyan műveiből, amelyek már eredetileg is egyes szám harmadik személyben íródtak.

Knüppel a könyv nagyobb fejezetei előtt többször hangsúlyozza, hogy vállalkozása csupán egy kísérlet a nagy életmű feltérképezésének irányába, amely azonban a teljesség igényével nem tud fellépni, mivel az újság- és folyóiratcikkek, valamint a recenziók átláthatatlansága ezt nem teszi lehetővé, valamint számtalan, Európában nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhető lap kiértékelése is szükséges lenne. A recenzens ehhez csak annyit tud hozzátenni, amennyit a Habsburg Birodalom / Osztrák–Magyar Monarchia eddig tanulmányozott magyar és német nyelvű lapjai révén lát. Annyi bizonyos, hogy Vámbéry a *Pester Lloyd*-ban 1876 és 1889 között aktívan publikált, így az itt közölt mintegy száz vezércikkét, tárcáját, rövid híradását, valamint a róla szóló híreket, recenziókat be kell folytatni ebbe a gyűjtésbe. Ugyancsak részletesen lehet látni Vámbéry *Pesti Napló*-ban való tevékenységét, amely 1859–60-ban mennyiségileg is jelentős, majd ezt követően sem szakad meg, hanem 1912-ig folyamatosan fennmarad, annyi különbséggel, hogy a pálya kezdetén jellemző helyszíni tudósításokat az elemző cikkek, a szakújságírás váltja fel. A magyarországi illusztrált lapok (*Magyarország és a Nagyvilág*, *Vasárnapi Újság*, *Hazánk s a Külföld*) feldolgozása megtörtént, ezek esetében csak kisebb kiegészítésekkel lehet szolgálni, illetve a *Fővárosi Lapok*-ban sikerült még néhány Vámbéry-hivatkozásra bukkanni.

Michael Knüppel vállalkozása kisebb filológiai hiányosságai ellenére hiánypótló munka, amelyet a jövőben Sebastian Cwiklinski fog továbbvinni. A következő bibliográfiai kiadvány elé mindenképp érdemes lenne egy részletes bevezető fejezetet írni a vállalkozás módszertani kérdéseiről, gyűjtési köréről, a megoldatlan feladatokról, a digitális adatbázisok használhatóságáról, az egyes sajtótermékek online hozzáférhetőségéről.

SZÁMUNK SZERZŐI

PAPP JÚLIA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet,
papp.julia@abtk.mta.hu

KÁROLYI BÁLINT, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történelemtudományi
Doktori Iskola, *karlmax91@gmail.com*

TÜSKÉS ANNA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet,
tuskes.anna@gmail.com

NAGY ÁGOSTON, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, *nagy.agoston@uni-nke.hu*

KLESTENITZ TIBOR, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, MTA–OSZK Res Libraria
Hungariae Kutatócsoport 19. Századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhely, ELKH,
klestibor@yahoo.com

GÖMÖRI GYÖRGY, Darwin College, Cambridge; School of Slavonic and East
European Studies/University College, London,
Georgeandmari.gomori@yahoo.co.uk

SIPOS GÁBOR, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár,
gsipos13@gmail.com

TÓTH LEVENTE, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, *levithy@gmail.com*

TUBAY TIZIANO, *tubay.tiziano@gmail.com*

UJVÁRI HEDVIG, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, *h.ujvari@t-online.hu*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Kele János.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.